ئایینەکانی ڕێگای ئاوریشم

گۆڕانی کولتوری و ئایینی لە سەرەتاوە تا سەدەی پانزەیەم

ریچارد. س. فۆلتز

وەرگێرانی: کاربوە

ریچارد س.فۆلتز

ئایینەکانی ڕێگای ئاوریشم

بازرگانی وشکانی و گۆڕانی کولتوری لە سەرەتاوە تا سەدەی پانزەیەم

وەرگێڕانی: کازیوە

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

ڕۆژهەڵات

خاوەنی ئیمتیاز

کەژاڵ ڕەفیق

سەرنووسەر

حەسەنی دانیشفەڕ

Email: h.daneshfar@yahoo.com
Mob: 0750 449 3561

هەولێر ـ شەقامی (١٠٠) مەتری ریزی کارگەی دەرمانی میدیکا ئاوا

ئایینەکانی ڕێگای ئاوریشم

- **ئایینەکانی ڕێگای ئاوریشم**
- **بازرگانی وشکانی و گۆڕانی کولتوری لە سەرەتاوە تا سەدەی پانزە**
- نووسینی: **ریچارد س.فۆلتز**
- وەرگێڕانی: **کازیوە**
- دەرهێنانی هونەری ناوەوەو بەرگ: **خەلیل هیدایەت مام شێخ ٤٩٢٤٢٦٣**
- نرخ (٤٠٠٠) دینار
- شوێنی چاپ: چاپخانەی ڕۆژهەلات _ هەولێر ٦٦٣٩٥٣١ ٠٧٥٠
- لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان
- ژمارەی سپاردن(١٠٤٥) ساڵی ٢٠١١

بەڕێوەبەری هونەری دەزگا

سەلام محەمەد ڕەسول

ڕاوێژکاری دەزگا بۆ بەشی مێژوو

د. محمد عبدالله کاکەسوور

بەشی یەکەم

ڕێگەی ئاوریشم و ڕێبوارەکانی

لـە کۆتـایی دەیـەکانی سـەدەی نۆزدهـەم دا، سەرسـامی ئەورووپییـەکان بـە ئەوپەری جیهان گەیشتە لوتکە. ئیمپراتۆرییەکانی بەریتانیاو فەرەنسا جیهانیان بەرفراوان کردبوو و کاربەدەستەکانیان لە شوێنە داگیر کراوەکانـەوە شـتومەك و چیرۆکی سەیرو سـەمەرەیان بـۆ دەنـاردن. شـاعیرو وێنەکێشەکانیش لەسـەر لاپەڕەو بومەکانیان، خەون‌و ئاواتەکانیان دەربـارەی رۆژهـەڵاتی سـەرنجڕاکێش تۆمار دەکرد.

دوورترین قوژبنەکانی جیهان، پێرستی دۆزراوەکـانی توێـژەرانی ئـەورووپیی تەواو دەکرد، رووپێوی شاخەکانیان دەکردو سەرچاوەی رووبـارە گـەورەکانیان دەستنیـشان دەکـردو نەخـشەکانیان دەکێشاوە. ئەورووپییـەکان بـۆ یەکـەمجار دەخزانـــە نـــاو تەبـــەت‌و وولاّت دوورەدەســـتەکانی تـــر، هـــەروەك چـــۆن کاربەدەسـتەکانی بـەریتانیی‌و رووسـی‌و ئـەلمانی ریـسکیان دەکـردو دەچـوونە دوورتـرین شـوێنەکانی ئاسـیای ناوەڕاسـت‌و هـەوڵیان دەدا رێگـەی بانگەشـەی داگیرکەریی خۆش بکەن.

مێژووی زاراوەی رێگەی ئاورێشم، هەڵبەتە نـەك راسـتەقینەکەی، دەگاتـەوە ئەم سەردەمە رۆمانتیکیە. لەراستیدا، تۆڕی بازرگانی سەرو‌ئاسیایی کە جیهانی دەریای ناوەڕاست بە ئاسیای رۆژئاوا دەبەسـتێتەوە زۆرتـر لـە چوارسـەد سـاڵ لەمەوبەر گەنجێتی خۆی تێپەراند بوو[1]، ئەکتەرێکی کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە

تۆرێکی پیلانگێری بەناوی گەمەی گەورە[1]ی دروست کرد، واتە فێردیناند فۆن ریشتۆفێن[2]، زاراوەی "ڕێگەی ئاوریشم[3]"ی لە (زمانی خۆجێیی ئەلمانی) دروست کرد، کە بەرەبەرە بۆبە پێشاندەری هەستێك لە شتە سەیرو سەمرەکان.

ڕێگەی ئاوریشم نەك ڕێگەیەك بەڵکو کۆمەڵە ڕێگەیەکی لە خۆ دەگرت، لەراستیدا تورێك بوو لەو ڕێگەوبانەی کە بەگشتی روو بە رۆژهەڵاتو رۆژئاوا دەچوو، بەڵام چەند لقێکی دەچووە ناو ئێرانی باشوورو ستێپسەکانی باکووری ئوراسیاو لە باشوورەوە بۆ هێندوکیش تاکوو نیمچەدوورگەی هیندستان دەکێشرا. پێدەچێ ریشتۆفێن یەکەم کەس بوو لە مێژوودا کە ڕێگەی وشکانی یان ئەو ڕێگانە کە کاراونچی پێدا دەرۆیشت بەشێوەی چەمکی "ڕێگەی ئاوریشم" دەرهێنا. بەلایەنی کەمەوە هیچ کەسێکی تر بیری لە وەها ناوێکی دڵنشین نەکردبووەوە.

بەڵام ڕێگەی ئاوریشم لەوکاتەوە کە وەك چەمکێك دارێژاوەتەوە، ئەندێشەی رۆژئاواییەکانی یەخسیری خۆی کردووە. کۆمەڵێك خەیاڵی لە شارە ئەفسوناوییو هۆزە سەیروسەمەرەکان، کێوو بیابانە ترسناکو کرداره

---

[1]. The Great Game . گەمەی گەورە چەمکێکە کە ئارتور کۆنۆلی Arthur Conolly بە دانەری دەزانن، بۆ وەسفی کێبرکێو ملمڵانی ئیمپراتوری بەریتانیاو ئیمپراتوری رووسیای تێزاری بەکاردێت بۆ بەدەستهێنانی سەروەری لە ئاسیای ناوەڕاستدا. رووسەکان بەم کێبرکێو ملمڵانییە ستراتیجیکەیان دەووت (کێبرکێی سێبەرەکان). بەگشتی سەردەمی کلاسیکی گەمەی گەورە دەگەڕێننەوە بۆ نزیکەی ١٨١٣ تا پەیماننامەی ١٩٠٧ رووسو بەریتانیا. دوابەدوای شۆرشی بۆلشفیکی ١٩١٧ سەردەمی دووەم دەستی پێکرد کە توندییەکەی کەمتر بوو. لە Wikipedia.org.و.

[2]. Ferdinand Von Richthofen

[3]. Seidenstraβe

سەرسوڕهێنەرەکانی دژەمەرگی ڕێبوارەکانی ڕێگەی دژواری دووری[1] پێ بەخشیوین.

لە سەرەتای سەدەی بیستەم راپۆرتەکانی دۆزەران (لەم جۆرە گەشتان) کۆمەڵێك پەرتووکی پرفرۆش بووە کە تاکوو ئیستاش هەر چاپ دەکرێن. زۆر چیرۆکی نووسراوە، فلیمی چیرۆکیو دیکۆمێنتی دروست کراوە، تۆری گەشتوگوزاریان دامەزراندووە، سەندوقی وەقفەکانی شوێنەوارناسییان رێکخستووەو کۆنفرانسی نێونەتەوەییان سازداوە، کە ناوەرۆکی هەموویان "رێگەی ئاوریشم" بووە. رێگەی ئاوریشم وەك هەموو زاراوەیەك کە جوانییەکەی پێناسەیەکی نادیاری هەیە دەتوانێ هەمان ئەو شتە بێ کە حەزمان لێیەتی، دەتوانی گەوهەری هەموو خەونەکانی ئێمە بێت.

چیرۆك نووسەکانی سەردەمیی رێگەی ئاوریشم چیرۆکەکانیان بە مەئوورییەتی چانگ چیانەوە[2] دەست پێ دەکەن. لە سالی (١٣٩ پ.ن) وۆدی[3] خاقانی خانەدانی هەن[4] لە چین، چانگ چیانی نارده (سەرزەوییەکانی رۆژئاوایی) تاکوو لەگەڵ هۆزێکی خێڵەکی هیندو ئەورووپی، کە لەلای چینییەکان بە یۆئەجی[5] ناسراون، رێککەوتنامەیەکی یەکێتی بنوسێ دژی کۆنفدراسیونی دانیشتوانی ستێپس[6] کە چینییەکان پێیان دەووت سێونگ نۆ[1]

---

[1] "رێگەی دژواری دوور" هەموو جێگەیەك بۆ ئینگلیزی long-dislanc:

بە بازارگانی از ایران بە تور ... بپیمودم این راه دشوار دور

(فیردۆسی)

[2]. Chang – ch'ien

[3]. Wu - ti

[4]. Han

[5]. Yueh chih

[6]. Steppe : بیابانی نیوەوشکانی بەرینی بزوێنی، لەگەڵ مێشەلاتی پەرتەوازە، کە لە باشووری رۆژهەلاتی ئەورووپاو سیبریا دەبینرێ. لە ووشەی رووسی step بە واتای زەوی نشێو وەرگیراوە.و.

(لەوانەیە پێشینیانی هۆن/ خێونەکان[2] بوون). ئەم هۆزە بەهێرشکردنی جاروبارى بۆ سەر چینییەکان، کە تەنانەت دیوارى گەورەى چینیش نەیدەتوانی ڕێگریان بێت، تەنگیان پێ هەڵچنی بوون. جانگ لە مەئورییەتێکی کە پێی سپێردرا بوو ناکام بوو بەلاّم زۆر شت لەگەشتەکانی فێربوو کە ماوەى سێزدە ساڵی خایاندو لەوانەیە تاکوو باکوور ڕۆژئاواى هیندستانیش چووبێت. لەم ماوەدا سێونگ نۆوەکان گرتیانو زیندانیان کرد، بەلاّم راى کردو کاتی گەرانەوەى بۆ وولاّتەکەى بەر لەوەى بتوانێ راپۆرتەکەى پێشکەشی خاقان بکات، دووبارە گیراوو بەندکراوە.

نووسەرێك ووتویەتی مەئورییەتی چانگ زۆرتر "مەئورییەتێکی سیخۆرى بوو لەگەڵ کەسانی بێ کەڵك[3]"وەك بالێوزێکی فەرمی.

ئەو چیرۆکانەى کە ئەم رێبوارەى ولاّتو هۆزەکانی رۆژئاوا[3] بۆ وودى وتبووى، دەرفەتێکی هەڵخەلەتێنەر بوو بۆ ئالووێرى بازرگانی. لە ماوەى چەند ساڵدا بازرگانەکانی چینی مەترسی گەشتی دژوارى رۆژئاوا لە رێگەى دالانی گانسۆ[4] بەدەورى بیابانی ترسناکی تاکلاماکان[5]و ئاسیاى ناوەڕاست بە گیان کرى.

---

[1] . Hsiung - nu

[2] . Hun

[3] - لەم پەرتووکەدا مەبەست لە رۆژئاوا واتە ئەو سەرزەوى و ولاّتانەیە کە لە رۆژئاواى چین دان، بۆ نمونە ئاسیاى ناوەڕاست، هیند ئەگەر جگە لەوە بێ ئامازەى پێ دەکرێ.و

[4]- Gansu

[5]- Takla MakanK , نووسراوەى رومی دەستەواژەى چینی T'a-k'o-la-ma-kan Shan-mo تا- کو- لا - ماگەن - شەن مۆ، بیابانێك کە زۆرترین بەشی هەرێمی تاریم (طارم Tarim) پێك دێنێ.... (فەرهەنگی جوگرافیاى وێبستێر).و

ڕەنگە لە ماوەی ٢٠ ساڵی داوتر، بازرگانی لەم ناوچەدا پەرەی سەندووە. ڕۆدی حەزی دەکرد بەتایبەتی ئەسپەکانی ناوچەی دایۆئان[١] بەدەست بێنێ کە لەوانەیە هەمان دۆڵی فەرغانەی ئۆزبەکستانی ئەمڕۆ بێت کە چانگ چاوی پێکەوتبوو. چینییەکان بەم ئەسپانەیان دەووت "ئەسپەکانی ئاسمان" یان "ئەسپە ئاسمانییەکان" کە لە جیاتی عارەقە خوێنیان دەردەدا (نیشانەی جۆرە خۆرکەیێکی پێستییە). بەڵام خەڵکی دایۆئان حەزیان لە فرۆشتنی ژمارەیەکی زۆری ئەم ئەسپانە نەدەکرد، لەئەنجامدا لەساڵی (١٠٤پ.ن) خاقانی هەن سوپایەکی گەورەی بە سەرکردایەتی گۆوانگ[٢] ڕەوانەی ئەوێ کرد کە هەڵگری ئەم فەرمانە بوو کە بە زۆرەملی دەبێ ئەسپەکان بەدەست بێنێت. چونکە بژێوی سوپا بۆ ئەم ڕێگەیە کەم بوو، زۆربەیان بەهۆی برسێتییەوە گیانیان لەدەست دا.

ڕۆدی پشتگیرییەکی بەهێزی لێ کردن و پاش دووساڵ گەیشتنە شوێنی مەبەست و لەکۆتاییدا بەزۆری وایان لە دانیشتوانی دایۆئان کرد کە ناچاربوون پەیماننامەکە پەسەند بکەن. هەرچەند چینییەکان لە کۆتایی دا توانیان تەنیا سێ دانە لە (ئەسپەکانی ئاسمان) ببەنە چین بەڵام بێگومان ئەو ڕێگە بازرگانییە کرابووەوەو بەڕیوەبردنی بەشی ڕۆژهەڵاتی ڕێگەکە کەوتبووە دەست بنەماڵەی هەن.

سەرەرای بەرجەستەبوونی ئەم ڕووداوە کە بە چڕوپڕی لە سەرچاوەکانی چینی دا باسی کراوە، لەوانەیە بازرگانی وشکانی سەرووئاسیایی زۆر زووتر لە سەردەمی هەن ڕۆژئاوای بە چین بەستبێتەوە. ﴿لە میسر ئاوریشمێکیان دۆزیوەتەوە کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی (١٠٠٠ پ.ن) و لە ئەورووپاش نزیکەی سێسەد ساڵ دواتر[4]﴾. بەڵام تاکو ئێستا کەسانێکی کەم

[١]- Ta-yuan
[٢]- Li-kuang

هەن ـ ئەگەر هەر کەسانێك بووبێتن ـ کە توانیبێتیان ئەم گەشتە دوورودرێژ و ماندووکەرەی سەرووقارەییە وەك تاکە گەشتێك بگرنە بەر. لە قۆناغی دوابەدوای یەکدا ئاوریشمو کاڵا گرانبەهاکانی تریان دەگوازتەوە کە تا رادەیەك توری ئابووریو سیستێمی رامیاری جیاوازیان هەبوو.

ئەزموونی نیکۆلۆ، مافێئۆو مارکۆ پۆلۆ، کە هاتووچووی تەواوەتی مەودای نێوان ڤنیزا تاکوو چینی لە سەدەی سێزدە دا دەگرتەوە، ئەوەندە دوور بوو کە هاوولاتییە ئیتالییەکان بروایان پێ نەدەکرد. پۆلۆکان سەرکەوتنەکەیان قەرزاری پاکس مەنگۆلیکا Pax mongolica یان ئاشتیو سەقامگیری مەنگۆلەکان بوون کە بۆ یەکەمجار لە مێژوودا ئوراسیایان هێنایە ژێر دەسەلاتی دەسەلاتێك. لە سەدەی دواتر دا کەسانی تریش، هەم ئاسیاییو هەم ئەوروپی، گەشتێکی وەها گەورەیان دەست پێکرد. تەنانەت بازرگانێکی ئیتالی سەدەی چواردە گەشتنامەی ئاسیای بۆ بازرگانەکان نووسی[5]. بەلام بەگشتی ئەم جۆرە پەیوەندییە تاکە کەسییە راستەخۆیەی نێوان رۆژهەلاتو رۆژئاوا دەگمەن بوو.

رەهەندی مێژوویی بەم شێوە بوو کە رۆڵی زۆربەی بەشداربووان لە راگواززتنی شتومەك لە سەرانسەری ئاسیا دا بارێکی گوازێنەری هەبوو. لەوانەیە دەلالەکانی ئاسیای ناوەڕاست بۆ سەرزەویییە نەناسراوەکانی رۆژئاوا یان رۆژهەلات سەفریان کردبێت، تەنانەت لەوانەیە لەوێ نوسینگەی بازرگانیشیان دانابێت، بەلام لە مێژوودا نموونەی بەلگەدارمان نییە کە لەسەردەمی پێش مونگلۆلەکان کەسانێك بۆخۆیان راستەوخۆ ئاوریشم یان شتی تریان لە چینەوە بۆ ولاتانی کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست بردبێت[6]، بە پێداچوونەوە بە رابردوودا دیسان پەیوەندییە گشتییەکان ئاشکرا دەبن. هەر بۆیە، چون پەسەندمان کردووە کە ناونانی رێگەی ئاوریشم داهێنانێکی نوێیە، وەك چەمکێکی گشتی رایدەگرین کە نیشاندەری تورێکی ئالۆزە کە لە چەند رێگەیەکی کاروانچییەکانی سەرانسەری ئاسیا پێك هاتووە.

زاناکان یاخود هەڵخەڵەتێنەرەکان

ئێمە هەم چەمکی ڕێگەی ئاوریشمو هەم زۆربەی زانستمان دەربارەی مێژووی ئەم ڕێگەیە قەرزباری کارگێڕ ـ دۆزەرانی سەرەتای سەدەی بیستەمین. زۆریان وەك ئۆرێل ستاین[1]، ئالبێرت ڤۆن لوكۆك[2]، پۆل پیلیۆ[3]و لەنگدۆن وارنێر[4] ﴿پرۆفیسوری زانكۆی هارڤارد كە مۆدێلی ئیندیانا جۆنزرئیستیون سپیلبێرگ (دەرهێنەری سینەما بوو)﴾ زانا بوونو زۆر بە قوولی دڵبەستراوی مێژوو و فرهنگی ئەو ناوچانە دەبوون کە سەردانیان دەکرد. زۆرجاران نەك تەنیا بووجەی حکومەتو پاڵپشتی دیپلۆماتیك بەڵكو لەلایەن مووزەخانەو زانكۆشەوە پشتیوانیان لێ دەكرا. ئەوانە كۆمەڵێك شوێنەوارناسی بەئەمەك بوون كە لە وانەیە هەمیشە وورد نەبووبن بەڵام بە هەوڵ و شارەزایی زۆر یان خود بە پارەو فرتوفێڵ، زۆر گەنجی تەلارسازیو وێنەکێشیو وێژەییان دۆزییەوە كە ناوەرۆكی ئایینیان هەبوو.

نموونەیەك لە یارمەتی ئەم پیاوانە بۆ مێژووی ئایینەكان ئەوەیە كە پێش چالاكییەكانیان، شتێكی زۆرمان دەربارەی ئایینی مانەوی نەدەزانی كە ڕۆژگارێك نەیتێكی گەورە بوو. ئەم ئایینیە گنۆسیە[5] لەسەرتاسەری كەنارەكانی مەدیتەرانەو ئاسیای ڕۆژئاوایی جەماوەرێكی زۆری بۆ خۆی ڕاكێشا تا رادەیەك كە لایەنگرانی مەسیحیو زەردەشتیو موسلمان بە هەرەشەیەكی گەورەیان دەزانی بۆ مانەوەی نەریتەكانی خۆیان. لە ڕۆژئاوا زۆر بەتووندی ئایینی مانەوی بنبڕ كراو تاكو كۆتایی سەدەی شەشەم شوێنەواری بوونی لەناوبرا. مانەوییەكان تاكوو سەدەی دەیەم لە ناوچە هەستیارەكانی ئیسلامی مابوو

1- Aurel Stein
2- Albert von le Coq
3- Paul Pelliot
4- Langdon Warner
5- Gnostic

بەلام ئەم ئاپینە حەوسەد سالّی تریش لە ڕێگەی ئاوریشم دا، لە دوورترین بەشی ڕۆژهەلاتی ئەم ڕێگە، مایەوە.

چەند سەدەیەکی زۆر مانەوییەت تەنیا لە ڕێگەی مشتومڕی دوژمنەکانی (وەك ئەگۆستینی پیرۆز، کە سەرەتا مانەوی بوو) دەناسرا، تاکو سەرەتای سەدەی بیستەم کە بەرهەمە نووسراوە ڕاستەقینەکانی مانەوی دۆزراونەوە کە لەژێر بیابانەکانی تورکستانی ڕۆژهەلات واتە سینجیانگ/شین جیانی ئێستا، لەبیر کرابوونو پارێزراون. (دواتر لە میسریشدا نووسراوەکانی مانەوی دۆزرانەوە.) ئەم نووسراوانە لەگەلّ وێرانەکانی خانوو تەلارەکانو چەند پارچەیەکی دیوارە نیگارکێشراوەکان، پاشماوەی وولاتێکی مانەوی سەدەکانی نۆیەمو دەیەم بوونو ئەمەش پاش بەفەرمی بوونی ئەم ئاپینە بوو لە ئیمپراتۆریەتی تورکی ئۆیغور دا.

نامەوێ بلّێم لە هەموو کاتێکدا زاناکانی سەرەتای سەدەی بیستەم مەبەستیان پاكو بێغەوش بووە. بۆ نموونە، ئۆرل ستاین تێدەگات کە ڕەبیانێکی بوزیی کاتێك کە خەریکی چاککردنی غازی پەرەستگەیەك بووە، بەرێکەوت خەزێنەیەکی گەورەی نووسراوی دەسنووس دۆزیبووەوە. خوێ دەگەیەنێتە ئەوێو هانی ڕەبیانەکە دەداتو دەبێتە خاوەنی دەستنووسەکان[1]، هەرچەندە ستاین ئەورووپی بوو بەلام لەڕاستیدا شاگردی واتایی سیۆئان زانگ

[1] - لە ڕاستیدا "بزخری" (کەسێك کە کەلوپەلەکان بە کەمتر لە نرخی ڕاستقینەی خۆی دەکڕێتەوە) دەکات. ستاینو هاوکارە چینییەکەی، جیانگ، ئەم ڕەبیانە کە ناوی وانگ بوو هەلّدەخەلەتێننو بە چل دانە (نالی ئەسپی) زیو (نزیکەی ٥٠٠٠ ڕووپیە) هەموو دەستنووسراوەکان کە نزیکەی سێسەد بستەو نووسراوەکانی بوزیی چینیو نیگارو پەردەی بە زێر دووراو بوو، لە دەستیان دەرهێنا " ئەوەندە بۆ وانگ بەس بوو کە بگەڕێتەوە وولاتەکەیو هەموو ماوەی ژیانی لە ئارامی دا بژی" پاشان بە بەخشینی چوار (نالی ئەسپ)ی دیکە بوون بە خاوەنی ٥٠ بستەی تر لە دەقەکانی تەبەت.و وەرگیراو لە: Susan Whitefiled (2004): Aurel Stein and the Silk Road. P. 72

زیارەتکەری بووزیی بەناوبانگ بوو. بەهەمان شێوەکە زیارەتکەرەکەی سەدەی حەوتم زۆربەی بەرهەمەکانی سەنسکریتی رزگار کردو لە هیندەوە بردنی بۆ چین، ستاینیش پێداگری لەسەر ئەوە دەکرد کە ئیستا ئەرکی ئەوە ئەم بەرهەمانە بباتە بەریتانیا. ستاین بیانو دێنێتەوەو دەڵێ "من خەریك بووم کارێکی خێرم دەکردو پاشماوەی بەرهەمی وێژەیی‌و هونەری دێرینی بووزیم بۆ زانستخوازی رۆژئاوایی رزگار دەکرد لە کاتێکدا خەڵکی نەزانی خۆجێیی لە رووی نائاگاییەوە بە تەمای خودا دایان نابوو و لە ئاکامدا لەناو دەچوون[8]."

فێن لوکۆك بەڵگەیەکی هاوشێوە دەخاتە روو بەڵام بە دەرئەنجامێکی خەماوی ترەوە، فەرمانی بە کرێکارەکانی دا تاکوو هەمووی ئەو دیوارانە دەربێنن کە دیوارنیگارەیەکی سەدەکانی ناوەڕاستی بووزیی‌و مانەوی لەسەر بوو بەڵام زۆر بە کەمتەرخەمی ئەم کارەیان کردو لە کاتی دەرهێنانی دیوارنیگارەکان‌و گوازتنەوەیان بۆ ئەلمانیا زۆربەی وێنەکان زیانی قورسیان بەرکەوت. لە کۆتایی شەڕی جیهانی دووهەمیش زیانێکی گەورەی تریان بەرکەوت، بە واتایەکی تر لەکاتی بوردومانی بەرلین لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە زۆربەیان لەناوچوون. ئەمرۆ تەنیا هەندێ چاپی رەنگی ئەو وێنە لەدەست چووانە ماوەتەوە کە فێن لوکۆك لەساڵی ١٩١٢ دەری هێنابوو[9]. سەرەرای ناوەرۆکی کەمتەرخەمی بانگهێشتەکەی ستاین، ئەمەش راستە کە رۆژئاواییەکان توێژینەوەیان لەسەر نووسراوەکانی رێگەی ئاوریشم ئەنجام داوە، هەرچەند بە هاریکاری زۆری زانایانی ژاپۆنی‌و چینیش بوو، بەڵام ئاشکرا بوو کە ئەم دەستنووسانە بە حەفدە زمانی جیاواز نووسرابوون کە زۆربەیان لەسەرەتای ئەم سەردەمە نەناسراو بوون. زۆربەیان پەرتووکی بووزین، بەڵام ژمارەیەکی بەرچاویان پەرتووکی مانەوی‌و مەسیحی نەستورین. ستاین بەڵگەیەکی بازرگانی سەدەی هەشتەمی یەهودیی دەستنووسی عیبری لەژێر خۆڵ دەرهێناوە کە کۆنترین نموونەی ناسراوی زمانی فارسی نوێی (ئیسلامییە)[10].

زماناسانی ئەورووپیی توانیان زۆربەی ئەم زمانانە بخوێننەوە کە لە مێژە لەبیر کراون و پاشان پرۆسەی وەرگێڕانیانی ئەم زمانانەیان بۆ سەر زمانە نوێیەکان دەست پێ کرد[11]. سەرەرای ئەمانە، ئێستا لێکۆڵینەوەی ئارکۆلۆجیکالی زۆر لە رۆژئاوای چین بە سەرپەرشتیی و چاودێری دەسەڵاتی چین ئەنجام دەدرێ. زۆربەی بابەتەکانی ئەم پەرتووکە قەرزاری دەستکەوتەکانی سەدەی بیستەمە کە بەهۆی هەوای وشکی بیابانی چینی رۆژئاوا پارێزراون و بە هەوڵی زانا هاوچەرخەکانە ناوەرۆك و ئاتاکانیان روون کراوەتەوە.

نووسراوەکانی ئایینیی و وێنە دۆزراوەکان لە تورکستانی رۆژهەلات (کە ئێستا بە زمانی چینی پێیان دەووترێ سینجیانگ) لەگەڵ بەڵگەکانی ئارکۆلۆجیکالی و نووسراوەکانی تر ئاسیای ناوەڕاست، گواهییەکە بۆ تبایی سەیری ئەو بیرۆکە ئایینییانە کە لە مەسیحییەت و یەهودیت و ئایینی بووزیی و زەردەشت وەرگیراون. ئەم ئاوێتە لە تێکەڵەیەکی تایبەت بە مانەوییەت دا دەردەکەوێ.

لە راستیدا وابێدەچێ کە لە سەردەمی پێش مۆدیرنیتەدا رۆژهەلاتی ئاسیای ناوەڕاست ببوو بە ئینجانەیەکی تاقیکاری[1] نەریتە ئایینییەکان، چونکە رۆڵی حەشارگەیێکی دوورکەوتووی هەبوو بۆ بیروباوەرە جیاوازەکان و لە سەردەمی مەنگۆلەکان لە رووی ئایینییەوە یەکێك لە شوێنە هەمەچەشنەکانی جیهان بوو. چۆنیەتی گۆرانی ئەم دەڤرە فرەئایینە بۆ ناوچە هاوتاکانی ئیسلامی جیهان، یەکێك لە ئالۆزترین دۆزەکانی مێژووی رێگەی ئاوریشمە.

ئایین و بازرگانی

ئەمە رێکەوت نییە کە لە تەواوەتی مێژوودا بیرۆکەکان و تێکنۆلۆجیا لە رێگە بازرگانییەکاندا پەرەیان سەندووە و بازرگانەکان لە ریزی یەکەمین راگوێزەرانی

---

[1]. melting pot

ئەوان دا بوون. لەم بوارە دا پێویست ئاوها بیربکرێتەوە کە بازرگانە گەڕۆکەکان تەنیا کاریان ئالوویێری بازرگانیو ڕاگوازتنی کاڵا نییە، بەڵکو لە ڕێگە دا لەگەڵ خەڵك هەڵسوکەوت دەکەن، ساتو سەودا دەکەن، کارتێکەریو وێناکانی ئەو خەڵکو دابونەریتانە لەگەڵ خۆیان دەبەنەوە ماڵ. تەنیا بازرگانەکان لە ڕێگە بازرگانییەکان دا هامووشۆ ناکەن، کۆمەڵێك لە ڕێبوارەکانی تریش لەم ڕێگایانە سود وەردەگرن کە چالاکی بازرگانییان تێدا دەکرێ. بازرگانەکانی جیهانی نوێ هێزی پێشخەری پشتەوەی پیشەسازی هێڵە ئاسمانییەکانن، تەنانەت ئەگەر ڕێبواری ئاسایی زۆر بیر لەم پەیوەندییە نەکاتەوە. هەروەها توری شارێگەکانی نێوان پارێزگاکان وەك ئامرازێك بۆ پەرەپێدانی گواستنەوە ئوتۆمبێلە گەورەکان دروستکرا ـ ئەم بیرۆکە دەبێتە هۆی ئەوەی کاتێك لەم ئوتوبانانە دا دەهاژۆنو بای ترێیلێرەکانتان بەر دەکەویو هەوڵ دەدەن سوکانی ئۆتۆمبیلەکەتان کۆنترۆل بکەن، ئاوا هاتنەخوارەتان سوکتر بێت.

لەم ساڵانەی دوایی دا گرنگییەی زۆر دراوە بە ڕۆلی بازرگانی مەودا دوورو درێژەکان یان (ڕێگەی دژواری دوور) لە نیگارکێشی چەماوەیی[1] دا[12]. ئەم پەرتووکە کە بابەتە سەرەکییەکەی نمونەی تایبەتی پەرەسەندنی بیروباوەڕەکانی ئایینییە، ئەوە دەخاتەڕوو کە دینەکان لە ڕێگاکانی بازرگانی وشکانی ئاسیایی سەردەمەکانی پێش مۆدرێنیتە چۆن لەگەڵ بازرگانەکانو کاڵاکانیان هاوتەریب بوون. ئەم چیرۆکە سەربوردەی کۆچ، چاوپێکەوتن، کاردانەوەی دوولایەنەو وەڵامەکان، گونجانو گۆڕانی نەبراوەیە. هەرچەند پێویستە خوێنەر سەرنجی ئەوە بدات کە ئەمە تەنیا بەشێکی جوولاوی مێژوویی زۆر بەرفراوانتری هەڵسوکەوتو ئالوگۆری بازرگانیو گرۆیی فرهنگییە. ئەگەر چی بازرگانی لە ڕێگەی دژواری دوور خۆی لە خۆیدا ڕوونکردنەوەی چەندێتیو چۆنێتی پەرەسەندنو تەشەنەکردنی ئایینیەکان

[1]. Cross-pollination

لەناو ئاسیا نییە یان بۆچی ئاسیاییەکان گرۆیان دەبن، بەلام لێرەدا دۆخێك دێتە ئاراوە کە فاکتەرێکی گرنگە، ئەوەندە گرنگ کە ببێتە ناونیشانی نووسینی پەرتوکێك.

هەرچەندە ئەمڕۆ هەندی لە نەریتە ئایینییەکانی ئەم چیرۆکە (مەسیحییەت، ئیسلام، یهودییەتو ئایینی بووزیی) ناسراون، بەلام ئەگەر بێتوو بەشێکی زۆر لەوانەی کە دەربارەی هێما نوێیەکانیان دەزانین لە بواری ڕێگەی ئاوریشم لەخۆ دووریان بخەینەوە، بێگوومان بە هەڵەدا چووین. ئەگەر چی زۆرجار باسی (مەڵبەندی مەسیحییت)، (جیهانی ئیسلام) و هاوشێوەی ئەمانە دەکەین بەلام ئایینەکانی دامەزراو تاکەبەردی[1] و سەقامگیر نین کە هەرکامیان تەنیا لە سنوری دەسەلاتی تایبەت بەخۆیان مابێتنەوە. لەڕاستیدا ئایینەکان وەکوو ئۆرگانیزمەکان وان: ڕۆژێك لەدایك دەبن، گەشەدەکەنو پێدەگەن، گورانکاری جۆراوجۆر بەسەریاندا تێپەر دەبێت، خۆیان لەگەڵ ژینگە دەگونجێنن، لەگەڵ جیرانەکان دەمەقالێیان دەبێت، ئەزموونی خودۆزینەوەی ئازاردەر دەبینن، ڕۆژگاری خۆشو ناخۆشیان هەیە. لەوانەیە لە جێگایەك وەك خانەکان دابەش بنو هەرکامیان ژیانێکی نوێ بگرێتە بەر. بەدرێژایی کات چونکە خۆیان نیشان داوە لەوانەیە لە بارێکی بروابەخۆبوونی پێگەیشتوو دا بمێننەوە. هەندێ جاریش لە کۆتایی دا دەمرن. ئەمانە تەنیا بەتایبەت لە چین دا دەتاوێنەوە. هیچ شتێك ناتوانێ گەوهەری هاوپەیکەری نەریتەکانی ئایینیی باشتر لە نمونە ئەزموونییەکانی ڕێگەی ئاوریشم وێنا بکات.

ڕێگەی ئاوریشم تەنیا ڕەهەندێك نەبوو کە تێیدا ئایینەکان دەستیان بەرز کردبێتەوەو سوار بووبنو چووبێتنە ڕۆژهەلات، بەڵکوو ئەم ڕێگەیە وەك دابونەریتی فۆرمدەرو بگۆڕ بوو. لە کۆتایی ئەم گەشتە پڕ جموجۆلە دا هیچ ئایینێك وەکوو خۆیو بەدەست لێنەدراوی نەدەماوە. کاریگەری فۆرمدەری

1. Monolithic

ســەرەکی پێگەیــشتنی ســەرەتایی بزوتنــەوەکانی مەهایانــەو دیارپــاك[1]، کــە تارادەیەکی زۆر بوونە بەشێك لـە شارسـتانیەتی ئاسیای رۆژهـەلآت، دەبـێ لـە رووبەرووبوونــەوە لەگــەڵ کــۆنترین ئــایینی بــووزیی لــە رێگــەی ئاوریــشم دا بدۆزرێتەوە.

مانەوییەت کە لە رۆژهەلآت (ئاسیاو رووم) دا ببوە خەباتێکی ژێرزەوینی، لە سەدەی هەشتەم دا وەك هێزێکـی رامیـاری بـەهێز لـە تورکستانی رۆژهـەلآت دا وەدەرکەوت، دواتر بەرەبەرە لەگەڵ جەماوەریی ئـایینی رەمەکییانـەی چـینی تێکـەلاو دەبێـت. مەسـیحییەتی نەسـتوری کـە وەك نوێگـەریی‌و هـۆگری لــە مەڵبەندی بیزەنتی دەدەکریێو بەرەو رۆژهەلآت دەرواتو سەدان هەزار کەس لە هۆزەکانی ستێپسی ئوراسیایی دێنێتە ژێر رەکێفـی خـۆیێ، چـەند سـەدە دواتـر وەك خەونیاخۆشــی یەکــەمین بانگهێــشتکەرانی کاســولیك لــە چــین وەدەر دەکــەویێ. ئەمانــە دەبیــنن کــە مەســیحییەتی نەســتوری وەك مەســیحییەتی ئاسراوی رۆژهەلآت زۆر بەئاسانی جێگیر بووە.

ئیسلام کە بە یارمـەتی هێـزی نیزامـی عەرەبـەکان بـەرەوپێش چـووبوو، لـە رێگەی ئاوریشم لە سەدەی هەشتەم وەدەر دەکەویێو دوابـەدوای شـەڕی تـەراز لە ساڵی ٧٥١ لە نیوەی رێگە دا ڕادەوسـتیێ. ئیـسلام راسـتەوخۆو ناڕاسـتەوخۆ وەك ئایینەکانی پێش خۆی لە رێگەی بازرگانییەوە دەبردرێتـە رۆژهـەلآت. ئـەم نەریتە نوێیـە بەهـەمان شـێوەی خاوەنـدارێتی عەرەبـەکان نامێنێتـەوە: بـەڵکو دەبێتە سامانی ئێرانییەکان، تورکەکانو چینییەکانو لـە فەرهەنگـەکانی ئـەوان خۆی تێر دەکات. جگە لەمانە، بیرۆکەکانیش ئەگەر بیانهەویێ وکوو تاکەکان لـە هەرێمەکانی بێگانە دا بمێننەوە پێویستە زوو‌و لایەنگری نویێ پەیدا بکەن.

[1]. Pure Land

هـەبوونی رێگـەو چـالاکییە بازرگانییـەکان کـە نەبراوانـە هـەر لـە کۆنـەوە فەرهەنگـە جیاوازەکـانی بەیەکـەوە دەبەسـتەوە بـەو واتایـە بـوو کـە بیرۆکـە ئایینیەکان (وەك تـەکنولۆجیاو رەهەنـدەکانی تـری فەرهـەنگ) دەیـانتوانی زۆر بەئاسانی لە تورەکـانی بازرگـانی کـە ئۆراسیاشـی دەگرتـەوە، پـەرە بـستێنن. لەڕاسـتیدا لەوانەیـە ئـەم پەرەسـەندنە وەك ئـاوێکی رەوان کـە رووبارەکـان دەدۆزێتەوە وەها بووبێت پێشی ناگیرێ. بەلام پێوەندی نێوان ئاین ـ بازرگانی لە دوولایەنەوە بەهێز دەکرا. بۆ نمونە، پەرەسەندنی ئـایینی بـووزیی داواکـاری بۆ ئاوریشمی زیادکرد چونکە لـە ئـایینی بـووزیی دا زۆر بـەکاردەهات، پالنـەری چالاکی بازرگانی لە رێگەی دژواری دوور، بە پلەی یەکـەم بیـوو بـە ئاسـانکەری پەرەسەندنی ئایینی بووزیی[13] .

ئەزموونی کاروان

لە ئاسیای پێش مۆدێرنیتە ئەگەر کەسـێك ویستبای لـە شـوێنێکەوە بچێتە شوێنێکی تر، ژیرانەترین رێگەیەك (لـە راسـتیدا تـەنیا رێگەیـەك) کـە گـەرەنتی دەکرد رێبوارێك لەم گەشتە دا گیانی ساغ بەدەر بباتو بەساغی بگاتـە شـوێنی مەبەسـت رۆیـشتن لەگـەڵ کاروانێـك بـوو کـە بـەرەو هـەمان رەهەنـد دەچـوو. سەفەرکردن زۆر قورسو پڕ لە مەترسی بوو بەتایبەت ئەگەر کەسـێك ویـستبای بچێتە شوێنێك کە دوور بێت لە جێگای پرچەماوەر.

ئاسیای ناوەکی[1] رێگـەی دووردرێـژی لـەناو سـەرزەوییە نامیهرەبانـەکان دا هەیەو زۆر بێ ئاوەو دانیشتووەکانی کەمن کە زۆربەی کاتەکان مەودا دوورەکان لەیەکدی جودایـان دەکاتـەوە. بـەرزترینو نالـەبارترین کێوەکـانی جیهـان وەك بەربەستێکە لەسەر رێگـەی نێـوان کـەنارەکانی مەدیتەرانـە بـۆ چـین، هـەروەها

[1]. مەبەست لە (ئاسیای ناوەکی) مەغۆلستان، ئاسیای ناوەڕاستی رۆژهەلاتی و سیبریای باشوورە. (نووسەر)

وشکترین‌و بەرفراوانترین بیابانەکان‌و هەرێمێکی لە رادەبەدەر وشکانی کە لە هاوین‌و زستان دا سەفەرکردن زۆر دژوار دەکات[1].

لە رووی سروشتییەوە درێترین ناوچەکان بریتین لەوانەی کە زیاتر لە هەمووان لە دەزگاکانی دیوانی دوورن‌و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی لەم ناوچانە دا زۆرترین هێرش بکرێتە سەر کاروان‌و کاراونچییەکان‌و ماڵ‌و سامانیان تالان بکرێت[2]. کاروانەکان بەشێوازی جۆراوجۆر بەرەنگاری هەمووی ئەم کێشانە دەبوونەوە، لە کەنار کاروانەکان دا ایمنی هەبوو و هەر کاروانێك لە هەر سەفەرێکی دا سەدان‌و هەزاران رێبواری لەگەڵ بوو. ئەوان بە رێگەی کاروانچییەکان دا دەرۆیشتن‌و ئەگەری بزربوونیان زۆر کەم بوو، رۆژانە مەودایەکی دیاریکراویان دەبری، لە شوێنێکی دیاریکراو مزلیان دادەنا کە دانیشتوانی ئەو ناوچانە چاوەروانیان بوون‌و پێداویستیەکانیان دابین دەکردن. زۆربەی ئالوگۆرە بازرگانییەکان لە ئەستۆی سەۆکی کاروانەکان بوو چونکە پێشتر لەم رێگانە دا سەفەریان کردبوو و شارەزاو ناسراو بوون، هەربۆیە هەوڵیان دەدا کە لایەنگری دانیشتوانی ئەو ناوچانە بەدەست بێنن کە کاروانەکان لە سەرزەوییەکانیان تێدەپەرین. هەندێجار کاروانەکان بۆ پاراستنی خۆیان بەتایبەتی لە شوێنە مەترسیەدارەکان دا سوپایەکیان لەگەڵ بوو.

خەمرکەکانی رێگەی ئاوریشم ـ مەرو، بەلخ، بۆخارا، سەمەرقەند، کاشغەر، تورفان، خۆتەن‌و ئەوانەی تر ـ بوون‌و برەویان بەهۆی تێپەرینی کاروانەکان

---

[1]. سەرنجی چەند نمونەیەك بدەن بۆ زیاتر روون بوونەوەی دژواری ئەم رێگەیانە:

همان مرحله است این بیابان دور — که گم شد درو لشکر سلم و تور (فردوسی)

ندانی که ویران شود کاروان گه — چو برخیزد آمد شد کاروانی؟ (منوچهری)

چرا دل بر این کاروان گه نهیم؟ — که یاران برفتند و ما بر رهیم (سعدی)

ملول از همرهان بودن طریق کاروانی نیست — بکش دشواری منزل به عهد آسانی (حافظ)

[2]. (خەڵکێکن پیشەیان دزی‌و برینی کاروانەو رووخسار جوانن) (حدود العالم) (نمونەکان لە فەرهەنگی گەورەی گووتار). و.

بوو. چەند کاروانسەرایەکیان بوو کە ژمارەیەکی زۆری ڕێبوارەکان دەیانتوانی تێدا بخەوێن و شەوێك یان چەند شەو لەوێ مزل بخەن و هیلاکییان بحەسێننەوە، هەندێ شتومەکی پێویستو کەلوپەلی خۆجێیی ئەو ناوچە بکڕن و هاوردەکانی خۆشیان بە دانیشتوانی ئەو ناوچانە بفرۆشن. زۆرجار تەنانەت ئالوگۆڕیان بەو چوارپێیانەش دەکرد کە باریان لێ نابوون تاکوو چوارپێی چالاك و گورجوگۆڵ و تازەپشوو وەرگرن یان ئەسپێك بفرۆشن و ئێسترێك بکڕن چونکە بۆ سەفری دواتریان بەسوودتر بوو.

کاروانچییەکان زۆرتر شتومەکەکانیان بە ئەسپ و ئێسترو ولاّغ رادەگوازت. لەبیاباندا وشتریان بەکاردێنا: لەباشوری رۆژئاوای ئاسیا وشتری یەك دووگەو لە بەرزاییە ساردترەکانی ئاسیای ناوەکی سودیان لە بۆختییەکان[1] وەردەگرت. لە خراپترین دۆخەکاندا یەك/یاك[2] یان هایناگ[3] بەکاردەهێنرا کە دوورەگەیەك بوو لە نێوان یاکێکی نێرو مانگای مێ. ولاّغ و ئێستر بار هەلگربوون، بەلاّم ئەسپ و جوانەگاو و شتر ئەرابەیان رادەکێشا. خێرایی - کە بە هەنگاوی وشتر دەپێورا - زۆر خاو بوو: لە کاتژمێرێکدا چوار مایل (٦٤٣٦ مەتر، هەندێك زۆرتر لە فەرسەخێك) بەبێ بار، دوونیو تا سێ مایل بە بارەوە. ناوەندی باری وشترێك نزیکەی سێسەد پاوەند (١٣٧ کلیۆ) بوو. بەم خێراییەوە کاروانێك دەیتوانی تەنیا رۆژی سێ مایل رێ بپێوێت[14].

لەگەڵ ئەو ڕێك و پێکییە کە کاروان هەیبوو دیسان بەلاّو کارەسات کەم نەبوو. لەوانە بوو تەنانەت پلاندارترین کاروانیش تووشی لەدەستدانی ئاوی جەستە، مردن بەهۆی برسێتی یان هێلاك بوون، بێت. زۆرجار وەهابوو کە کاروانێك لە رەنوی بەفر یان زیخ دا بزر دەبوو. تەنانەت کاوانە گەورەکانیش لە هێرشی

---

1. Bactrian
2. Yak
3. Hainag

جـەردەو چـەتەکان ئاسـوودە نـەبوون. بەگـشتی سـەفەرکردن جگـە لـە تێچوونەکانی بریتی بوو لە مەترسی لە دەستدانی گیان. ئەگەر واز لـە چیرۆکە سەیروسەمەرەکان بێنین، مرۆڤی ژێر هیوای دەخوازت تا ئەو جێگەی دەتـوانی لە ماجرا خۆی دووربخاتەوە، خوداخودای بوو جارێکی دیکە بە ساغی بگاتـەوە ماڵەوە !

ئاشکرایە کـە هاتوچـۆی بازرگانـەکان لـە ڕێگـەی دژواری دوور دا بـە پلـەی یەکەم هۆکاری بازرگانی هەبوو. چونکە بـۆ بەشـێکی زۆری گەشـتەکە جگـە لـە بازرگانـەکان هـیچ کەسـێك نـە ئـەو مـاڵو سـامانەی هـەبوو نـەك پاڵنـەر یـان بوێرییـەکی وەهـا کـە گەشـتێکی ئـاوا پـڕ لـە مەترسـی بکـات لەکاتێکـدا بەرهەمەکەشـی نادیـار بـوو. لێـرەدا بۆمـان ڕوون دەبێتـەوە کـە بۆچـی ئـەو شتومەکانەی لە ڕێگەی ئاوریشم دا رادەگوێزران بە بـەراورو لەگـەڵ قـەبارەیان ئەوەندە بەنرخو گران بوون. بەلەبەر چاوگرتنی هەوڵێکی ئاوا ترسناك پێویـست بوو بازرگان زۆر خۆراگر بێت تاکوو سودێکی زۆر لە شتەکانی بەدەست بێنێـتو ئەمەش هۆکارێك بوو کە وای دەکرد ئەم سەفەرە ئەرزشی ئەو هەمووە ڕەنجەی هەبێت.

تەنانەت ئەو خەڵکەش کـە بەمەبەسـتی تـریش جگـە لـە بازرگـانی دەهاتنـە جەرگـەی کاروانەکانـەوە هـەمان حـاڵ و ڕۆژیـان هـەبوو. مەئمورییەتـە دیپلۆماتیکـەکان پێبـەپێی کاروانـەکان ئـەنجام دەدرا، و هەنـدێجاریش ئـەو کەسانەی حەزو بەهرەی تایبەتیان هەبوو یان وایـان بیردەکـردەوە کـە هەیانـە، ڕێگەی بارەگا دوورەکانیان دەگرتەبەر بـەو هیوایـە کـە گەورەکـەیان کریـارێکی دیکـە پەیـدا بکـەن. هەنـدێك لـە ڕێبوارەکـانیش گیـان سـەختەکان بـوون کـە سەفەریان دەکرد تاکوو ئاگری کونجکۆلیان دامرکێنن. کەسـانێکیش بـوون کـە حەزی زانستیان هەبوو بەمەستی توێژینەوە سەفەریان دەکرد.

لەگـــەڵ پەیـــدابوونی ئایینـــەکانی مزگێنیـــدەر، بانگێـــشتکەرەکانیش وەدەرکـەوتن. سـەرەتا بووزییـەکان، پاشـان مەسـیحیو مانەوییـەکانو لـە کۆتاییشدا سۆفییە موسلمانەکان هاتنە جەرگەی کاروانـەکان کـە ئـەوانو (کـاڵا واتاییان) ببەنە سەرزەوییە نوێیەکان. نەریتە ئایینییەکان لە گەشتەکەی ڕێگەی ئاوریشم دا بەرەو ڕۆژهـەڵات لـە پەرەسـەندن دا بـوونو لـە درێـژایی ڕێگەکـە دا ریشەیان دادەکووتـا، ڕێبوارەکـانیش زیـاتر لـە جـاران دەیـانتوانی تەنانـەت لـە شـوێنە زۆر دوورەدەسـتەکانیش هاوئایینـەکانیان پەیـدا بکـەنو یارمـەتی ڕێبوارەکانیان دەداو لـە بەرامبـەریش دا ڕێبوارەکـان پێوەنـدی لەگـەڵ جیهـانی دەرەوەیان بۆ ئەوان بە خەڵات دەهێنا.

پەرەسـەندنی نەریتـە ئایینییـەکانی لـە سەرانـسەری ئاسـیا دا یـەکێك لـە پاڵنـەرەکانی سـەفەری ئـایینی یـان زیـارەتی بـوو. بـۆ نموونـە، کاتێـك ئـایینی بووزیی لە چین خۆی گرت، بەرەبەرە لە ناخی بووزییەکان دا هەستی پێوەنـدی گرتنی ڕاستەوخۆ لەگەڵ سەرچاوەکانی نەریتەکەیان لە هیندستان دروست بوو. ربانەکانی چینی، کە بە ناوبانگترینیان فاسـیان لـە سـدەی پێنجـەمو سـیوئان زانگ لە سەدەی حەوتەم بوو، بە ڕێگەی ئاسیای ناوەڕاست لە ڕێگـەی ئاوریـشم دا سـەفەریان کـرد تـاکوو گەیـشتنە نیمـچەدوورگەی هیندسـتان. بەرەبـەرە زیارتکەرەکانی بووزیی ژاپۆنیو کۆریش وەدەرکەوتن[15] و تا سەدەی سـێزدەیەم تورکـە مـسیحییەکانیش وەك ربـان سـئۆما[1]/ ابـن صـوماو مریدەکـەی بـەناوی مارکووس لە مەغۆلستانەوە بەرەو ڕۆژئاوا بۆ فەلەستین بەرێ کەوتن.

لە سەدەی دەیەمـەوە تەنانـەت پێـشتریش، پیرانـی سـۆفی دەهاتنـە ریـزی کاروانـەکانی ڕێگـەی ئاوریـشم تـاکوو بیرۆکـە ئیـسلامییەکان بـەرەو ڕۆژئـاوا لـە ئاسیای ناوەکیو چین بڵاوبکەنەوە. زۆرجار ژمارەیەکی زۆری خەڵکی ناوچەکان دەبوونە مریدیان، لەوانەشە خەڵك زیاتر لەبەر کراماتیان گرۆییـان دەبـوون نـەك

[1]. Rabban Sauma

لەبەر پەیڕەوەکانی قانونی[1] ئایینەکەیان. کاتێك ئەم پیرە خاوەن کراماتانە کۆچی دواییان دەکرد بەمەبەستی ڕێزلێنان مریدەکانیان گومبەزیان لەسەر گۆرەکانیان دروست دەکرد کە دواتر دەبووە زیارەتگە.

بەڵام تەنیا یان خود تەنانەت بە پلەی یەکەم، بیرۆکە ئایینییەکان لە ڕێگەی بانگهێشتەوە لە ڕێگەی ئاوریشم دا بڵاو نەدەبوونەوە. کۆنترین سیستێمەکانی ئایینییە گەڕۆکەکان کە ئەم ڕێگەیان بەرەو رۆژئاوا گرتبووە بەر، واتە سیستێمەکانی ئێرانیو عیبرانی، باوەری مزگێنیدەروو بانگهێشتکەر نەبوون. تەنانەت ئەو ئایینانە کە بەناو بانگهیشتکەر بوون نوێئایینەکانیان وەك نەریتە بیگانەکانی جیهانی لە ڕێگەی متمانەوە کۆ دەکردەوە نەك لە ڕێگەی بانگهێشتی چالاکیانەوە.

ئەمە دیاردە کە جێری بێنتلی[2] زۆر بەجێ ناوی ناوە (نوێ ئایینی لە ڕێگەی هاونشینی دڵخوازانە[16].) بەم پێیە، کۆمەڵەکانی خۆجێیی بەتایبەت لە ناوچە پەراوێزەکان حەزیان دەکرد بازرگان بێگانەکان ببینن چونکە خاڵی پێوەندی ئەوان لەگەڵ جیهانی دەرەوە بوون ـ جیهانێك کە وێناکردنی وەك شتێکی زۆر پێشکەوتوو مودرێنتر لە شوێنی پەراوێزی ژیانی تاك بوو، دژوار نەبوو. بەم شێوەش هەر تاکێکی خۆجێیی کە ئالاو والای بێگانەکانی پەسەند دەکرد (ئایین بەتایبەتی نمونەیەکی ئاشکرایەتی) هەستی دەکرد لەگەڵ جیهانی گەورەتر دەرەوە هاوپەیوەندییەکی زۆرتری هەیە، لەوانەیە خەڵکی تریش هەمان هەستیان بووبێت.

روویەکی گرنگی ئەم گرۆیی بوونە بۆ کەسێك کە کاری بازرگانی بوو، پاراستنی بەهێزترینو فراوانترین هاوپێوەندی لەگەڵ هاوکارە بازرگانەکانی بوو.

[1] . Canonical
[2]. Jerry Bently

کۆمەڵە نمونەیەکی زۆری مێـژووی جیهـان دەتـوانن ئـەم خاڵـە زیـاتر ڕوون بکەنـەوە. بـۆ نمونـە پەرەسـەندنی ئیـسلام لـە ڕێگـەی بیابـانو دەورووبـەری ئۆقیانوسـی هینـد دەگەرێننـەوە بـۆ سـەرکەوتنی موسـلمانەکان ، یـەك لەبـەر زاڵبوونیان بەسـەر تـورە بازرگانییـەکانی ئـەو ناوچانەو ئـەوەی تریـان بـەهۆی دەسەڵاتی یاسای شەرع لە بازارو امتیازات گوونجاوو بارودۆخی ماڵیاتی کە لـە ناوچـــەکانی ژێـــر دەســـەڵاتی موســـڵمانەکان بازرگانـــە موسڵمانەکانیـــشی دەگرتەوە[17]. ئەم مۆدێلە لە سەدەی هەشتەم لـە ئاسـیای ناوەڕاسـت دەسـتی پێکـردو کـاری پێکـرا، بـەڵام بـەر لـە ئیـسلامیش پرۆسـەیەکی هاوشـێوە لـەوێ لەئارادا بـوو. بەدڵنیاییـەوە ئەمـە ڕێکـەوت نییـە لـەو سـەدەمانە دا کـە ئـاییني بووزیی، مانەوییەتو مەسـیحییەتی نەسـتوری لـە ڕێگـەی ئاسـیای ناوەکییـەوە پەرەپێـدانی ئایینـەکانیان ئـەزموون دەکـرد کاتێـك سـەرکەوتوو دەبـوون کـە کۆمەڵەکانی بازرگانی ئەو نەریتانەیان پەسەند کردبا.

سەغدییەکان

یەکەمین ئەکتەرەکانی ئەم سیناریۆ چەندفەرهەنگییە خـەڵکانی دانیـشتووی ماوراءالنهرن[١] کە کەموزۆر ئۆزبەکستانی ئێستا دەگرێتـەوە. ناوچـەیەکی ووشـك بەڵام پرپەرهەمی ئاسیای ناوەڕاستە کـە کەوتۆتـە نێـوان دوو ڕووبـاری گـەورە: یـەکیان ئامودەریـا[٢] (لای یۆنانیـەکان بـە ئۆکـسۆس[٣]و لای موسـلمانەکان بـە جەیحوون بەناوبانگە) و ئەوەی تریـان سـیردەریایە (جەکسارتێس[٤]، سـیحون). یەکەمین دانیشتوانی ئەم دیارە ووشکە لە یەکەمین هۆزەکان بوون کە پـەرەیان بە ئاودێری دا. لە سێ هەزارە زیاتر کشتوکاڵ لەوێ پێشکەوت تاکوو ڕووسەکان

---

[1]. Transoxiana

[2]. (دەریا) بە واتای (ڕووباری گەورە وەك دەریای نیل، دەریای سێند). و.

[3]. ئۆکسۆس Oxus یان بە وەخش/وەخشاب گۆدەکەن کە ئاورێژی باکووری ئامودارییایە. و.

[4]. Jaxartes/ Iaxartes

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا دەسەڵاتی خۆیانیان بەسەر دا سەپاندن‌و ئەو وڵاتانەیان کردە وولاتێکی تاك بەرهەمی لۆکە کە خۆل خراپ دەکات‌و ئاو کەم دەکاتەوە، دەسەڵاتەکانی پاش سۆڤیەتی ئاسیای ناوەڕاست تاکو ئێستاش لەسەر هەمان شێوەیە دەڕۆن‌و درێژەیان پێداوە.

هەرچەندە ئاودێری مانەوەی ماوراءالنهری گەرەنتی دەکرد بەڵام برەوی ئەو پێوەندی بە بازرگانییەوە هەبوو. ئەم ناوچە کە دەکەوتە نێوان مەدیتەرانەو مەڵبەندەکانی شارستانیەتی ئاسیای رۆژهەڵات‌و هۆزەکانی دانیشتووی ئەو ناوچە لە باشترین بارەکان دا ناوبژیکەر بوون‌و بەدرێژایی مێژوو وەڵامی ئەم بانگهێشتەیان داوەتەوە. هەر لە کۆنەوە خەڵکانی ماوراءالنهر وەکوو رووخسارە سەرەکییەکانی بازرگانی سەروئاسیایی وەدەر دەکەون، و وەدەرکەوتنی رۆڵی راگوێزەری فەرهەنگو ئەندێشەکانیان پاش ئاشکرابوونی رۆڵی بازرگانییانە[18].

هەر لە کۆنەوە دانیشتوانی سەرەکی ماوراءالنهر لە رەچەلەکێکی ئێرانی بەناوی سغدیی پێك هاتبوون[19]. هۆزێکی یەکجێنیشتووی هیندوئەورووپی کە بەستراوی هاوسا رەوەندەکانیان بەناوی سەکە/سەکا[1] بوون‌و بەزمانی سەغدیی قسەیان دەکرد کە یەکێکە لە زمانە ئێرانییەکانەو تاکوو ئێستاش بەشێوەی یەغنابی لە ناوچە پەراوێزەکانی تاجیکێستان هەرماوە.

چەند سەدەیەك بازرگانەکانی سەغدیی سەرکەوتووترین بازرگانەکانی ئاسیا بوون‌و کەسب‌و کاری بازرگانیان خاڵی سەرەکی پێوەندی نێوان رۆژهەڵات‌و رۆژئاوا بوو، ئەوان وەکوو زەردەواڵەی فەرهەنگیی بوون کە بیرۆکەو نەریتەکانی شارستانیەتێکیان دەپرژاندە ناو شارستانیەتێکی دیکەوە.ئایینی بووزیی چەند سەدە پێش سەردەمی زایینی لەناو باکترییەکان[2] ریشەی داکووتا. ئەمانە

---

[1] . Saka
[2] . Bactrian

هۆزێکی دیکەی ئێرانی بوون کە لە باکووری ڕۆژهەلاتی هیند دەژیان، جێگایەك کە ئێستا ئەفغانستانە. سەغدییەکان لە باکتریا[1] (ناوچەی بەلخی کۆن) دەژیان یان ئالوویری بازرگانیان دەکرد. ئەم ناوچە ئایینی بووزیی وەرگرتو لە تەواوەتی ڕێگەی ئاوریشم تاکوو دەگاتە چین پەیڕەوکەی لەناو هەموو ڕەوەندەکانی بازرگانیی دا پەرەپێدا. سەغدییەکانی دواتر نوێئایینە بە گورەکانی مانەوەییەت یان مەسیحییەتی نەستوری بوونو لەناو کۆمەلآنی بازرگانییان لە ناوەوەی ئاسیا دا بوون بەنوێنەرانی ئەم ئایینانە.

سەغدییەکان بەهۆی پەیوەندییە نێونەتەوەییەکانیانەوە دەیانتوانی بە زمانەکانی بێگانە بدوێنو زۆربەیان خوێندەوار بوون. زۆرجار کاریان وەرگێران بوو. نووسەرەکان سەغدیی بوونو زیاتر نووسراوەکانی ئایینی بووزیی، مانەوییەتو مەسیحییان وەردەگێراوە سەر زمانە جۆراوجۆرەکانی ڕێگەی ئاوریشم بەشێوەی ڕاستەوخۆو هەروەها لە زمانی سەغدییەوە، لە پرکریتەکان (زاراوەی خۆجێیی)، ئارامی یان پارتی، بۆ باکتریایی، تەخاری/طخاری، خۆتەنی، تورکی یان چینی. هەر بەم هۆیەش بوو کە سەغدییەکان تەکنۆلۆجیای دروستکردنی کاغەزیان لە چینەوە هێنا بۆ ڕۆژهەلاتو تاکوو سەردەمی ئیسلامی شاری دێرینی سەمەرقەند لە سەغد لە تەواوی جیهاندا بۆ باشی کاغەزەکەی بەناوبانگ بوو.

لە سالی ١٩٠٧ سێر ئۆرێل ستاین کارگێر ـ دۆزەری بەریتانیایی کۆنترین نمونەی ناسراوی کاغەزی کەتانی[2] لە چوارچێوە تاریمی چینی نوێ پەیدا کرد کە مێژووکەی دەگەیشتەوە سەدەی چوارەم، ئاوێتەیەك بوو لە نامەکانی بازرگانی

[1] . Bactria

[2] . Rag paper کاغەزێکە لە لەتوکوتی پارچەی نخی یان کەتان دروستیان دەکردەدەیانکردە هەویر، پتەوترو بەرەگرتر لە کاغەزێك بوو کە بە هەویری دارو ریشالی تر دروست دەکراو زۆریش گران بوو. و.

کە بە زمانی سەغدیی‌و دەسنووسی ئارامی نووسرا بوو. ستاین لە ڕاپۆرتی وەفدە دۆزەرەوەکەی دا دەربارەی دۆزینەوەی نووسراوەکانی بووزیی سەغدیی دەڵێ کە ((پێویستە ئەم توخمە ئێرانییە ڕۆڵێکی گەورەی هەبێ لە بانگەشەکردنی ئایینی بووزیی لە (ڕێگەی باکووری) کۆندا کە زمانی تایبەت بەخۆی‌و پەرتووکەکەی تا سنورەکانی خودی چین گەیاند!))[21] ڕۆڵی سەغدییەکان لە پەرەپێدانی نەریتەکانی ئایینی تریش بە هەمان ڕێژە گرنگ بوو.

لە سەدەی هەشتەم لەشکری موسلمانان کە لە کۆچەرەکانی عەرەب‌و نوێ‌موسلمانی خۆجێیی ئێرانی پێك هاتبوو کە پێگەکەیان خۆراسان بوو، بەرە بەرە سەرزەوییەکانی سەغدیان لە ئاسیای ناوەڕاست داگیرکردو ئەوانیان ڕاکێشاو سپاردیانە دەستی ئیمپراتوری موسلمانی جێنشینی بەغدا. سەرەتا هەڵبژێردراوەکان دەسەلاتدارو پیاوماقوڵان‌و پاشان وردەوردە کۆمەڵەی خەڵك ڕوویان لە ئیسلام کرد تا جێگایەك کە لە سەدەی پانزدە بەدواوە جەماوەری یەکجێنیشتووی خۆجێیی ئاسیای ناوەڕاست بە تەواوەتی موسلمان ببوو.

پێدەچێ تەنانەت بەرلەوە هێزی ئیسلام لە ئاسیای ناوەڕاست یەکگرتوو بێت، بازرگانەکانی سەغدیی لە ڕیزی یەکەمین‌و بەگورترین نوێ‌ئایینەکانی ئەم ئایینە نوێیە بوون. بینینی ئەو توخمە پراکتیکییە کە لە پشتەوەی ئەم پرسەدا خۆی حەشار داوە زۆر دژوار نییە. بەو واتایە کە کۆنترۆڵی تورێکی بازرگانی کە ئاسیای ناوەڕاستی بە جیهانی مەدیتەرانە دەبەستەوە لە دەستی موسلمانەکان دا بوو، ئەگەر بازرگانەکانی سەغدیی ویستبایان لەم ڕێرەو دا پیشەکەیان بپارێزن، پێویست بوو ببن بە بەشێك لەو نەریتە زاڵە کە کۆمەڵە سوودێکی هەبوو. کاتێك کە وڵاتی خودی بازرگانەکانی ئاسیای ناوەڕاست کەوتە ژێر دەسەلاتی موسلمانەکان (و بازارەکانیشیان لەژێر ڕەکێفی یاسای شەرع) پاڵنەری دیاریان هەبوو کە چیتر بە دەوری ڕێگە کۆنەکاندا نەسوڕێنەوە.

کاتێك سەغدییەکانی ئاسیای ناوەڕاستو ڕۆژهەلآت باوەڕیان بە ئیسلام هێنا، ئەم مۆدێلە چەسپاوە بووە هۆی گرۆیی بوونی شرکای دیکەشیان لە بازرگانی دا کە ئەوانیش سەغدییەکانی درووترین ناوچەکانی ڕۆژهەلآت بوون. ئەمەش ئاسانکارێك بوو بۆ موسلمانەکانی غیرسەغدیی کە بتوانن چالاکیان هەبێ لەگەڵ بازرگانەکانی سەغدیی کە سەرزەوییەکانیان لەژێر دەسەلآتی موسلمانەکان بوو، بەشێوەیەك کاتێك ئیسلام گەیشتە چین، نەك تەنیا سەغدییە مووسلمانەکان بەڵکوو موسلمانەکانی ئێرانیو عەرەبیش هەڵگری ئەم ئایینە بوون.*

بەم شێوەیە لە سەدەی هەشتەم سەغدییەکانو خەڵکانی تری ئاسیای ناوەڕاست ئیسلامیان پەسەند کردو بەتاسەوە لە فۆرم گرتنی فەرهەنگی ئیسلامی دا بەشداریان کرد. بەلآم کاتێك ئیسلام گەیشتە ئاسیای ناوەڕاست بە هێلەگی فەرهەنگی ئێرانی دابیژرا بوو، کاریگەری بەرجەستەی غیرعەرەبی پێوە دیار بوو. بەرچاوترین دەستکەوتی موسلمانەکانی عەرەب لە دەیەکانی (٦٤٠) تێکشکاندنو هەڵمژینی تەواوەتی پاشایەتی ساسانی ئێرانی بوو. لە (٧٥٠) دا (ڕاپەڕینی عەباسی) ناوەندی هێزو دەسەلآتی ئیسلامی بەرەو ڕۆژهەلآت بۆ جیهانی ئێرانی برد. پاشان ئیمپراتوریەتی نوێی عەباسی لە زۆر ڕووەو ڕاستییەکانی ڕامیاریو فەرهەنگی پێشووی ئێرانییان لەژێر ناوەڕۆکێکی ئیسلامی نوێ پاراست. لە ڕووی تایبەتییەوە ئیسلام لە ڕادەبەدەر بوو بە ئێرانی: تارادەیەکی زۆر یاسا، پیتۆل، ئەدەبیات، هونەرو سۆفیایەتی ئیسلامی لە جیهانی فەرهەنگی ئێرانی پەرەیان سەند[22].

* (مەبەست لە موسلمانەکانی ئێرانی، موسلمانەکانی ئێرانی ڕۆژئاوا یان خودی ئێرانە. هەلبەتە هەردوو هەر ئێرانین، بەلآم هەر کامیان مێژوویەکی جیاوازیان هەیەو بە بڕوای من لەو کاتە دا شوناسیشیان جیاواز بووە.) (نووسەر)

بەم پێیەش ئیسلامێك كە پاش چەند سەدە هاتە ناو ئاسیای ناوەڕاستەوەو گۆڕانی بەسەر دا هات واتە وێنەیەكی بە ئێرانی كراوی ئیسلام بوو. ئاینو فەرهەنگی ئیسلامی زۆرتر لە ڕێگەی زمانی فارسی بە خەڵكی ئاسیای ناوەڕاست گەیشت. بەڵام لە میسرو سوریا زمانەكانی سامی خۆجێیی بەرەبەرە ڕێگەیان بە زمانی عەرەبی دا، لە ئاسیای ناوەڕاستیش زمانی سەغدییو زمانەكانی تری ئێرانیش بەرەبەرە لەگەڵ زمانی فارسی ئاوێتە بوون. هەرچەندە ئاسیای ناوەڕاست هەندێجار لە هەخامەنشییەكانەوە تاكوو دەگاتە ئەشكانییو ساسانییەكان ببوو بە بەشێك لە پاشایەتی پێشوو ببوو بە ئێرانی، بەڵام لەژێر ركێفی پێشەوایی ئیسلامی دا بوو كە ناسنامە خۆجێییان نادیار بوو و ئاسیای ناوەڕاست بوو بە بەشێكی سەرەكی جیهانی ئێرانی. لەڕاستیدا لە سەدەی دەیەم بنەماڵەیەكی ئێرانی نوێ واتە سامانییەكان لە بۆخارا، ئاسیای ناوەڕاستیان كردبوو بە مەڵبەندی ئەو جیهانە[23]، ئەمە تاكوو چەند سەدە دواتریش هەر درێژەی بوو.

زمان و بانگهێشت

تێرامانو هەڵبژاردنی زمان خاڵی ڕەهەندی پەرەسەندنی ئاپینەكانە. وا دیارە نەریتەكانی ئێرانیو عبرانی تەنیا لە ڕێگەی ئاوریشم دا بانگهێشتیان بۆ ئاپینەكان نەدەكرد بەڵكوو وەك باوەڕەكانی كۆمەڵانی ئێرانیو یەهودییە كۆچەرەكان لەوێ مانەوە. زۆربەی نووسراوە پیرۆزەكانی ئاپینی زەردەشتیو یەهودیی بەو زمانانە بوون كە زۆربەی شوێنكەوتەكانی چیتر قسەیان پێ نەدەكرا یان لێیان تێنەدەگەیشتن، لەكاتێكدا كە بزووتنەوەكانی بانگەشەكردنی چالاكی ئاپینەكانی تر وەك بووزییو مەسیحی هۆشیارانە هوڵیان دەدا بەسودورگرتن لە ئامۆژگاری ئاپینیو وەرگێرانی نووسراوەكانیان بۆ زمانەكانی خۆجێیی خەڵكێكی زیاتر گرۆیی ئاپینەكەیان بكەن.

لەگەڵ هەمووی ئەمانەشدا، یەكەمین وەرگێرانی نووسراوەكانی عێبریی بۆ زمانێكی باو واتە سەبعینیەی[1] یۆنانی، لە تەواوەتی سەردەمی رۆمی دا نەریتی عێبرانی كە وەك شێوەیەكی یەهودیی پێگەیشت، نوێئاینێكی زۆری كۆكردەوە، لە راستیدا پێدەچێت كە مێژووی ئەم ئایینە هیچ كاتێك گەشەیەكی وەهای بە خۆیەوە نەدیتبێت. بەپێچەوانەوە، سەربوردەی یەهودییەت لە رێگەی ئاوریشم لە قۆناغی دواتری ژیانی دا، سەربوردەی كۆمەڵەكانی پەراوێزو ولاناویەیە كە هەوڵ دەدەن ناوەرۆكی ئایینییان بپارێزن. تراژیدیای ئەم رەوەندە هۆكاری سەرەكی رەفتاری ئێستای زانایانی یەهودیی ناوەندەكانی سەدەی بیستەمە، لە بواری هەڵوەشاندنەوەی كۆمەڵەی یەهودیی چینی كۆن.

چ كاتێكو بۆچی گرۆیی یەهودییەت بوون بەرەبەرە بەرەو نەمان چوو، لە چوارچێوەی بابەتی ئەم پەرتووكە دا نییە، بەڵام لەوانەیە بكرێ زۆر بەكورتی ئاماژەی پێبكرێ. لەوایە بەم شێوە بێت كە بەدوای وێران بوونی پەرستگەی دووهەم بەدەستی روومییەكان لە ساڵی ۷۰ زایینی، دەبێتە ئاراستەیەكی تلمودی لە دۆخی بەرگری نوێنەری یەهودییەت. ئەم دۆزە، لە هەر باسێكی پەیوەندیدار بە نەریتێكی ئایینییەوە، گرنگی تێرامان لەم خاڵە بەرجەستە دەكاتەوە كە بزانین ئەم نەریتە لەناو بازنەی گرنگی مێژووی پەرەسەندنی خۆی لە كوێ راوەستاوە.

پەرەسەندنی ئیسلام لە ئاسیای ناوەڕاست نمونەیەكی تایبەت دەربارەی زمان بەدەستەوە دەدات، كە لەوانەیە لە ئاكام دا لەگەڵ ئەم مۆدێلە یەك بگرنەوە. ووتوویانە كە هیچ نەریتێكی ئایینی وەك ئیسلام پشتی بە پەرتووكە ئایینییەكەی نەبەستووە، و چون موسلمانەكان لەم باوەرە دان كە ناكرێ وەرگێراوی قورئان لە جیاتی خودی قورئان پەسەند بكەن، هەربۆیە پێدەچێ ئیسلام زۆر گرێدراوی زمانی عەرەبی بێت.

[1]. Septuagint

هەرچەند پێدەچێ بەدڵنیاییەوە ئەمە راستە، بەلاَم لەراستیدا زمان عـەرەبی بە ئەندازەی زمانی فارسی لە گوازتنەوەی ئیسلام بۆ هۆزەکانی رێگەی ئاوریشم رۆڵی نەبووە. وەرگێری *مێژووی بۆخارای جەعفەر نەرشەخی* واتە قوبادی کە لە عەرەبیـەوە وەریگێراوەتـە سـەر زمـانی، لـە پـێش ووتـاری پەرتووکەکـە دا دەنووسێ: ((زۆربەی خەڵك حەز لـە خوێندنـەوەی پـەرتووکی عـەرەبی ناکـەن، هاورێکانم داوایان لێم کرد ئەم پەرتووکە وەرگێرمەوە سەر زمانی فارسـی.[*25])) هـەروەها ئیـسلامێك کـە لـەناو رەوەنـدەکانی سـتێپس دا فێـری خـەڵك دەکـرا زۆرجار بە پیرێکی خـاوەن کەرامـەت پـشت ئەسـتور بـوو، نـەك نووسـراوەکانی عـەرەبیی، ئـەم پیرانـی تەریقەتانـە بـە زمانـەکانی خـۆجێیی، وەك تـووركی، ئامۆژگاری ئایینیان بە خەڵك دەبەخشی.

بەگـشتی وا پێدەچـێ لـە نێـوان سـەرکەوتنی ئایینێـك بـۆ بەدەسـتهێنانی کۆمەڵێك نوێئاین لـە لایـەکو وەرگێرانـی ئـەو ئایینـە لـە وەرگێرانـی گەوهـەرە راستەقینەکەیەوە بـۆ زمـانی خـۆجێیی لـە لایـەکی تـرەوە، پەیوەنـدیی هەیـە. جێگـای ئامارەکردنـە کـە وەرگێرانـی ووشەبەووشـە وەرگێرانێکـی سـەرکەوتوو نییە، پێویستە بۆ هێماو چەمکەکان هاوچەشنی[1] واتادار دابنرێ. زۆرجـار لـەناو کۆمەڵـەی دەسـتەواژەکانی فەرهـەنگیی دا وەهـا هاوچەشـنێکی تێدا نییـە کـە لەگەڵ زمانەکانی تـر یەکدی بگرنـەوەو پێویـستە دروسـت بکـرێن. بـەم شـێوە بەئاسانی دەبینرێ کە چۆن گەوهەری نەریتەکانی ئایینیی لە رێگـەی ئاوریـشم، هەندێجار بە شێوەیەکی بنەرەتی، لە ئەنجامی پرۆسـەی وەگـیران بـەر ئـاوەژوو بۆتەوە.

---

* تاریخ بخارا، تصحیح مدرس رضوی. ۱۳٦۳: ٤۰. و.

1. Analog

هاوسەرگیری تێکەڵاوو و ڕۆڵی ژنان لە فێرکردنی ئایین

زۆربەی ڕێبوارەکانی ڕێگەی دژواری دوور پیاو بوون. زۆرجار ڕوویداوە بازرگانە گەڕۆکەکان لەگەڵ ژنانی خۆجێیی پەیوەندییان بووە یان هاوسەرگیرییان کردووە. ئاوها بڵێین کە بەشێوەیەکی فەرمی زۆربەی فەرهەنگەکان لایەنگریی ئەوەن کە منداڵانی وەها خزمایەتییەکی تێکەڵاو دەبێ بە ئەندامانی کۆمەڵگای باوك دابنرێن، بەڵام لەڕاستیدا ئەوە دایك بوو کە زۆرتر کاریگەری لەسەر پەروەردەی ئایینی منداڵەکانی دادەنا.

بەڵگەی ئەم ئاستە نافەرمییەی گوازتنەوەی نەریتی ئایینی زۆر کەمتر لەوەیە کە لە مێژووی پیاوانە دا ڕەنگی داوەتەوە، هەربۆیە دەبێ لە ڕووی بەڵگەکانی دووهەمەوە دروست بکرێنەوە. بۆیە دەربڕینی ڕاوبۆچوون دەربارەی ڕۆڵو دزەکردنی ژنان بەشێوەیەك کە بتوانرێ بەڕوونی بسەلمێنرێن، زۆر ئاستەمە، لەگەڵ هەمووی ئەمانەشدا، ژمارەیەکی زۆری مێژوونووسەکان هەوڵ دەدەن وێنایەك لەهەر سەرچاوەیەکەوە کە دەتوانن وەرگرنو تەواو بکەن.

توێژینەوەی مەیدانی مرۆڤناسی سێرگێیی پولیاکۆڤ[1] کە لە ماوەی چوار دەیەی کۆتایی سەردەمی یەکێتی سۆڤیەت لە تاجیکێستان ئەنجام دراوە، ڕۆڵی ژنان لە گوازتنەوەی نەریتە ئایینییەکان بۆ منداڵەکانیان ڕوون دەکاتەوە[26]. پولیاکۆڤ نیشانی دەدات کە چۆن تەنانەت لە کاتێکدا کە پیاوان وازیان لە مزگەوت هێنابوو، ئیسلام - یان وردتر بڵێین خویابوونی خۆجێیی گشتگیری ئەو - بەدرێژایی هەفتا ساڵ بێباوەری فەرمی بەهێز مایەوە، ئەمەش لە ڕێگەی فەرهەنگی پەرستینی چاکو پیرو سەردانی گومبەزەکان مابووەوە، ئەم فەرهەنگە تارادەیەکی زۆر لە مەڵبەندی دەسەڵاتی ژنان دا بوو.

---

[1] . Sergei Poliakov

هەرچەند سەرپەرشتیارانی شوێنە پیرۆزەکان وەك مامۆستاو ڕاگوێزەر پیاوبوون، بەڵام لەراستیدا ئەمە ژنان بوون کە دەچوونە چاك وپیرەکانو زۆرجاریش بۆ ئەوەی منداڵیان بێت دوعایان دەکرد. هاورێیەکی ئەمریکی من لەم دواییانە لەگەڵ هاوسەرەکەی لە ئۆزبەکیستان سەردانی یەکێك لەم پەرستگانەیان کردبوو، مجێورەکە وازانیبوو ئەمانە چوونەتە ئەوێ بۆ ئەوەی دوعا بکەن منداڵیان بێت، ئەویش سورەتی فاتیحای بۆیان خوێندبوو. هاورێکم دواتر وەك نوکتە ئەم ڕوودوەی دەگێراوە چونکە لەبەرنامەیان دا نەبوو کە منداڵیان ببێت. بەڵام خاتوون پاش چوارمانگ زگی پڕبوو!

دیارە ژنان بەتەنیا سەردانی ئەم زیارەتگانەیان دەکردو لەم چاوپێکەوتنانە دا بوو کە متولییەکە کاری ڕاهێنەری ئایینی ئەنجام دەدا. زانستێك کە لە ڕێگەی سیستێمێکی ئاوهاوە دەگوازراوە زۆرتر لەسەر بنەمای فەرهەنگی پشتاوپشت بوو وەك لە نووسراوە یاساییەکان، هەر ئەم فەرهەنگە پشتاوپشتە کە لە ژنانەوە بۆ منداڵەکانیان دەگوازراوە، بڕبڕەی ژیانی ئایینی ئاسیای ناوەڕاستی لە سەرەانسەری سەردەمی سۆڤیەت دا پێك دەهێنا.

ریچارد ئیتۆنی[1] مێژوونوس باسی سیستێمێکی هاوشێوەی بۆ گوازتنەوەو بلاوکردنەوەی زمانو هێماخوازی ئیسلامی لە باشووری هیند دەکات کە بەلایەنی کەمەوە مێژووەکەی دەگەرێتەوە بۆ سەدەی شانزدەیەمو لەوانەیە زووتریش[27]. لە وێژەی دەشتەکی ئەم ناوچەیە دەردەکەوێ کە پەرەسەندنی ئیسلام - یان ئەگەر ووردتری کەینەوە، بیروکەو هیماکانی ئیسلام - لەناو جەماوەری هیندی دا تارادەیەکی زۆر لەلایەن خزمەتگوزارانی پیاوچاکە سۆفییەکان ئاسان کرابوو، ئەمانە بە زمانی خۆجێیی رستنی (ئیسلامییان) دروست دەکردو فێری ژنانیان دەکرد کە لە کاتی تەشی ڕەستن، چێشت لێنان یان گووتنی لایەلایە یان لە زەماوەندە بیلێنەوە. لەوێوە کە مەرج نەبوو بۆ

1 . Richard Eaton

خوێندنەوەی ئەم هەڵبەستانە بە فەرمی ددان بەوە دا بنێن کە ئیماندارن، زۆر خێرا بلاوبوونەوەو بوون بە پێکهاتەیەکی گرنگی فەرهەنگی ڕەمەکییانە. بەم شێوە چەملو هێما ئیسلامییەکان ڕێگەیان بەرەو کۆمەڵگای هیندی کراوە، هەربۆیە ناسینەوەی موسلمان لە هیندو بەپێی دەستەواژە ئایینییەکان کارێکی ئاسان نەبوو. وەها جیاوازییەکی هاوبەش لە ئاستی گوندەکان لە سەردەمی بەریتانیا زیاتر ئاشکرابوو چونکە دەسەڵاتی داگیرکەر بەدوای ئەوە بوو کە سەرژمێرییەك ئەنجام بداتو لەسەر ئەو بنەمایە خەڵك پۆلێن بکات.

تەنانەت تاکو ئێستا لە هێندستان هیندو، مەسیحی، جەینو سیکەکان دەبنیرێن کە دەچنە زیارەتی گومبەزی پیاوچاکە موسلمانەکانو هەروەها کۆمەڵە موسلمانانێکیش دەبێنرێ کە سەردانی گومبەزی ئەوان دەکەن. هەرچەند پیاوانیش لە فەرهەنگی چاکو پیرەکان دا بەشداران، بەتایبەت لە جەژنەکان، بەلأم کاریگەری ڕەوەندی ڕۆژانەی مزگەوتیان زیاتر پێوە دیارە، بەلأم ژنان زۆرتر لە ڕێگەی گومبەزەکانەوە بیردۆزەکانی (ئیسلامی) وەردەگرن.

هەرچەند لەم دواییانە دایە کە مێژووی[1] ژنان کەموزۆر بەشێوەیەکی دروستکەر خۆی بەسەر ڕوانگەی سەقامگیری پیاوسالاری دا نیشان دەدات، بەلأم ئەگەر ئەوە هەیە کە مۆدێلی ژن تەوەریی پەروەردەی ئایینی ناو خێزان لە زۆربەی بوارەکانی مێژوو دا جیاوازی هەبێ، کە ئەمە بابەتی توێژینەوەی داهاتوویە، بەلأم کەسێك کە بەشوێن زانینی هێما دۆناودۆنەکانی ئاویتەکردنی ئایینە، کە بەردەوام لە ناخی کۆمەڵگە فرەفەرهەنگییو جیهانوولأتی ڕێگەی ئاوریشم هەڵدەقولێت، پێویستە ڕۆڵی ژنان لەبەرچاو بێ و لە بیر نەکرێ.

[1] . نووسەر لێرە دا نووکتەیەك بەکاردێنێت بەم واتایە history کە بەواتای (مێژوو) یەو بەشێوەی his-story (چیرۆکی ئەو- پیاو) دەیهێنێت.و.

دۆزەكانى ميژووييەكى تر

تەنيا رێگرى تێگەشيتن لـە ميـژووى ئـايين، ميـژووە نەنووسـراوەكانى ژنـان نييە، بەڵكوو كێشەيەكى بنەرەتى ديكە، پێناسەى خودى نەريتـەكانى ئـايينىو دەستنيشان كردنى ئەمەيە كە دەكرێ كام يەك لەم بيردۆزەكانى ئايينى بە هەر كـام لەوانـە ببەسـترێتەوە. بەتايبـەت هەرچـەندە زۆرتـر لـە ميـژوو دا بـچينە پێشەوەو زياتر ئاگادارى ئالوويرەكانى ئەم نەريتانـە بـين، رووبـەروو زۆر بابـەت دەبينـەوە كـە بـە هـيچ شـێوەيەك ديـار نييـە كـام فەرهـەنگ لـەكام فەرهـەنگ وەريگرتووە. زۆرێك لـە بيرۆكـە هاوبەشـەكانى نێـوان ئيـسرائيلييەكانى سـامى كۆنو ئێرانييەكانى هيندوئەورووپيى دەبينرێ.

كێـشەيەكى ديكـەشمان هەيـەو ئـەويش بريتيـە لـە دەستنيـشان كردنـى نـاوەرۆكى هـەر نـەريتێكى دياريكراوە. بـاوەڕو رفتـارە ئـايينيى تونانـەت لـە پانتاييـە كورتـەكانى كـاتو شـوێن، لـە ناوسـنورەكانى نـەريتێك كـە بـە تاقانـە دەيناسـين، جيـاوازن، بـەم شـێوە هـەر هەوڵـدانێك كـە بـيروراو كردارێـك لـە پێناسەيەكى تايبەتدا سنوردار بكات، بێگوومان تارادەيەك كارەكـەى دەسـتكرد دەبێ. بۆ نموونە ئەگەر يەهوەپەرستەكان كۆن بـە يـەهوى يـان مەزديـسنانێكى كۆن بە زەردەشتى دابنێن، درێژەمان بەشتەكان داوە يان لەوانەيە زۆر ناكاڵمان كردوون[1]. هەربـەم شـێوەش ئاسـتەمە بـيروڕاى بووزييـەكانى پـارتى/ ئەشـكانى سـەدەى دووەم يـان نەسـتوريى تووركـەكانى سـەدەى سـێزدەيەم لەگـەڵ پێناسەكانى پێوەرى نوێى ئايينى بووزيى يان مەسيحييەت ئاشت بكرێنەوە.

رەهەندى سێيەمى دۆزى ئەم گووتەزايە ئەمەيەكە: زۆرتر ئەگەرى ئـەوە لـە ئارادايە كە خەڵك لەكاتو شوێنى ديـاريكراو، بيروبـاوەڕو كـردارە جياوازەكـانى خۆيان دەرنەبريبێ. جێگەيـەك هەيـە كـە شـايەتحاڵێكمان بـۆ بـوونى نـەريتێكى

1. Anachronizing

دیاریکراو هەیە، بەڵام دیار نییە ئەو خەڵکانەی ئێمە مەبەستمانە خۆیان بە شوێنکەوتەی هەمان نەریتی هاوشێوەی سەردەمی ئێستا زانیبێت. بۆ نموونە کاتێك هەندێ شت لە ئاسیای ناوەڕاستی سەدەی پێنجەم بەدەست دێنین کە بەستراوی ئایینی بووزیین‌و بەپێی بەڵگەیەکی دیکە بە زەردەشتی دادەنێین، لەوانەیە بەم دەرئەنجامە جۆراوجۆرانە بگەین:

١. دوو کۆمەڵەی خۆجێیی بووزیی‌و زەردەشتی لەوێ بوونیان بووە.
٢. هەر دوو کۆمەڵەکە هەبوون بەڵام یەکێکیان بێگانەو ئەوەی تریان خۆجێیی بوو.
٣. ئایینی خۆجێ یان ناوچەیی تێکەڵەیەك بوو لە ئایینی بووزیی‌و زەزدەشتی
٤. یان ئایینی سەرەکی ئەو ناوچە، هەرچەندە تاکوو ئێستاش هەر درێژەی هەیە، بەڵام توخمەکانی بووزیی‌و زەردەشتی دەکاتە یەك. قەبوولکردنی هەریەك لەم لێکدانەوانە ئەگەر لە کردار دا ناممکن نەبێ ئەوە زۆر دژوارە.

ئەمە بەرەو دۆزیکی چارەسەر نەکراوی دیکەمان دەبات کە پێوەندی بە سنوورەکانی گرۆیی بوون بە نەریتێکی تایبەت بە کاتو شوێنێکی دیاریکراو یان بە نوێنەرایەتی رێژەیی ئەو لە چوارچێوەی کۆمەڵگاوە هەیە. تەنانەت کاتێك کە بەڵگەی باوەڕپێکراوو بەهێزمان هەیە سەبارەت بە بوونی نەریتێك کە ناوەرۆکەکەی دەناسرێتەوە ـ بۆنموونە پەرستگەیەك کە لە کتێبخانەکەیدا شوێنەواری یاسایی‌و لەسەر دیوارەکانی رووخسارنیگاری پێوەرە ـ دیسان ناتوانین بە ووردی بگەینە ئەنجام کە ئەم نەریتە تا چ رادەیەك گشتیگر بووە.

دەزانین لە سەدەکانی هەشتەم‌و نۆیەم دا ئایینی مانەوی بە یارمەتی پاشاکانی ئۆیغور پێگەیەکی فەرمی بەدەست هێنا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە

ئەم ئایینە ببوو بە ئایینێکی حکوومی ناکرێ هەمووی جەماوەر گرۆیی بوویێتن چونکە هەندێ بەڵگەمان هەیە کە لە هەمان کاتدا لە کۆمەڵگای ئۆیغوور دا بووزییەکان و مەسیحییەکان بوونیان بووەو هەروەها ئایینی نەریتی شەمەنی تورکیش هەر مابوو.

هەروەها ڕاستەکە لەناوچوونی ئایینی زەردەشتی، بووزیی، مانەوی و مەسیحی لە ڕێگەی ئاوریشم ڕاستییەکی مێژوویییە بەڵام شوێن پێ گرتنی بە ووردی کارێکی دژوارە. نەبوونی بەڵگەکان کە تەواو بوو، بە برانێکی ڕێژەیی دەتوانین بڵێین ئەو نەریتە تا ئەو کاتە لەناو چووە. بەڵام ئەگەر بۆ نموونە هیچ شوێنەوارێکی نەستووری لە ئاسیای ناوەڕاست پەیدا نەکەین کە مێژووکەی بگاتە پاش ناوەڕاستەکانی سەدەی چواردە، لێیان تێناگەین کە ژمارەی ئەو مسیحییانەی کە دواترین بەرهەمەکانیان خوولقاندووە، چەندە بووەو هەروەها دواترین نەستوورییەك کە بەپێی ئایینەکەی ڕەفتاری دەکرد چ کاتێك مردووە یان بۆتە موسلمان.

تاکوو سەدەی شانزدەیەم چیتر ناکرێ لە چین دا مانەوییەت بە نەریتێکی باڵا دەست دابنرێ بەڵام لەم ساڵانەی دواییدا پەرستگەیەکی مانەوەی لە پارێگای فۆچییان دۆزراوەتەوە[28]. دیارە کە دەبێ لە بواری بوون و مانەوەی بیرۆکەی ئایینی لە ڕێگەی ئاوریشم دا یان لە هەر جێگەیەك لە مێژووی جیهان دا، خۆنەگرانە نزیکیان بینەوە.

بەشی دووەم

ئایین و بازرگانی لە ئۆراسیای کۆن

بەڵگەکانی شوێنەوارناسی نیشاندەری ئەوەن کە بنەماکانی رامیاریی لەسەر بنەمای شارسازی بەرەبەرە لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایین لە ناوچەی جەیحوون پەرەی گرت. بەرەو باکوور لەناو هێڵی بەرینی سەرزەوییەکانی ستێپس کە تاکوو قارەی ئاسیا کێشراون واتە تەاوەتی رێگەکە لە سەرەوەی دەریای رەشەوە تا سنورەکانی چین، فەرهەنگی سەرەکی رەوەندی یان نیوەرەوەندی بوو. لەگەڵ ئەوەی کە شارنشینی پەرەی دەستاند، هۆزەکانی شوانی چێوداری ستێپسی ئۆراسیا[1] بە شارستانییەتێکی تختەقاپو کراوەوە بەشداری شەریکایەتییەکی دوورودرێژ بوون کە ٢٥٠٠ساڵ، تاکوو سەدەی بیستەم،درێژەی خایاند واتە تاکوو کاتێك کە دەسەڵاتەکانی (نوێی بوو) بەرەبەرە بەزۆر گرووپی رەوەندەکانیان دووبارە تختەقاپو دەکردو کۆتاییان بە شێوەی ژیانی دێرینیان هێنا.

بارتۆلد[2] خاورناسی گەورەی رووسی، ناوی ئەم پەیوەندییە هاوژینییەی ناوە(ستێپس و کشتوکاڵ). ئەم چەمکە لەناو زۆربەی ئەو کەسانەدا کە لێکۆڵینەوە لەسەر مێژووی کۆمەڵایەتی ئاسیای ناوەڕاست ئەنجام دەدەن، ماوەتەوە. بەپێی ئەم مۆدێلە، مێژووی ئاسیای ناوەڕاست تارادەیەکی زۆر لەگەڵ پویایی پەیوەندییەکانی رەوەندی - یەکجێ‌نیشینی پێناسە دەکرێ، هەرچەند ئەم پەیوەندییانە زۆرجار دوژمنانەو شەرئەنگێزانەن بەلاّم هەمیشە بەشێوەیەکی دوولایەنە بە یەکەوە بەستراون.

---

[1] . Eurasia: ئەورووپا ـ ئاسیا. ناوێکە کە وەك قارە دراوە بە ئەورووپا ـ ئاسیاو دوورگەکانی نزیك قەراخەکانی ئەم قارەش دەگرێتەوە.و.

[2] . V.V. Bartold

واتــای ئــەم پەیوەندییانــە، بەتایبــەتی، ئەوەیــە کــە هــۆزە شــوانییەکان کەرەســتەی خــاو وەك خــووری‌و پیــستەیان بەدەســت دەیّنــا کــە دانیــشتوانی خەمرِکــەکان بــەکاریان دێنــا وەك کــاڵای دووبــارە بەدەســت هــاتوو لــە ڕێگــە ئالووگۆری بازرگانییەوە. لە ئاستێکی دیکە دا ڕەوەنـدەکان هێرشـیان دەکـردە هۆزەکانی یەکجێنیشتوو و سامانەکانیان لێ تاڵان دەکردن، وەك ئـەو گورگانـەی کە هەڵدەکوتنە سەر هێلانەی مرشـیك‌و کەڵەشـێر[1]. بەقـەدەر پێویـست هـەڵیان دەگــرت‌و دەگەرانــەوە ستێپــسەکان. هەنــدێجاریش گــیرودەی وەسوســەی شارسـتانیەت دەبـوون‌و دەمانـەوەو تێیـدا دەتوانـەوە. زۆرجـاریش وەك چـینی دەسەلاتداری نوێ جێگایەنیان دەگرتەوەو بەم شێوە خوێن‌و هێزێکـی تازەیـان دەرژاندە ناو ئەو کۆمەڵگایـە کـە بـەرەو دارمـان دەچـوو. داگیرکـەرانێك کـە لـە ستێپسەکانەوە دەهـاتن‌و تختـەقاپو بـوونی درگـای شـارەکانیان هەڵدەبـژارد، بەناچار کلتوری دوراوەکانیان وەردەگرت‌و دەبوونـە قارەمـان‌و لایـەنگرانی ئـەو فەرهەنگە. ئەم نمونە چەندین جار لە ماوەی سێ هەزارە دا دووبارە بۆتەوە.

زۆرجار هۆزەکانی باڵادەست ستێپسی ئۆراسیا سەر بە بنەماڵەکانی ئێرانیـی زمان یان توورکەکان بوون. ئەگەرچی زمانەکانی ئێرانی سەر بە هیندوئـەوروپین، لە زاراوەکانی توورکی ئالتایی جیـاوازن، بـەلام ناسـینەوەی خـودی قـسەکەران کــارێکی وەهــا ئاســان نییــە، چــونکە مێــژووی هاوبەشــیان، تایبەتمەنــدی‌و بیرکردنــەوەو شــیوازی هاوبەشــی ژیــانی بۆیــان هێناوەتــە ئــاراوە. ئــەم میراتــە هاوبەشە، زمانەکانی ئێرانی و تورکیش دەگرێتەوە، وەها کە تاکوو ئەمرۆش لـە دووزمانی (مەبەست لە دووزمانی واتە خەڵکی هەندێ لە ناوچەکان بە دوو زمانی جیاواز قسە دەکەن) لە چەند بەشێکی ئاسیای ناوەراست دەبینرێ.

ئەمە دەربارەی بیروباوەڕو کردای ئایینی‌و ئەفسانەکانیش ڕاستـە. زۆربـەی چــەمکەکانی ئــایینی هــۆزە کۆنــەکانی ئێرانیــی لەگــەڵ مــۆدیلی ئــایینی هیندوئەورووپی‌و پێکهـاتی کۆمەلایـەتی بەباشـی ڕێـك دەکـەون، هـەروەك جـورج

دۆمیزێل[1]، هیندوئەورووپی ناسی خەڵکی فەرانساو خەڵکانی تر سەرلە نوێ دروستیان کردۆتەوە[2]. بەڵام زۆرجار ئەم دیاردە لەناو هۆزەکانی ئورال - ئالتایش دەبینرێت. ووتوویانە هۆزەکانی دیکەی ستێپس لە دوورترین شوێنەکانی ڕۆژهەڵات ئەم دیاردە بەرفراوانانە وەك ئەسپ شوانی[٢]، ئاگرپەرستی، لەژێر ئاسمان دانانی مردووەکان، و چەمکی جیهانشایی هەدیەی ئاسمانخودایان لە ئارییەکانی هیندوئەوروپی وەرگرت بەڵام ئەمە تارادەیەکی زۆر جێگای باس‌و خواستە[3].

ئایین لە کۆمەڵگاکانی ئوراسیای کۆن دا هەروەك کۆمەڵگا سەرەتاییەکانی تر لە ڕێگەی ئایینەکانی ژیانی ڕۆژانەوە دەردەکەوێ، وەك ئامادەبوون بۆ ڕاوکردن، نەریتەکانی بەخاکسپاردنی مردووەکان‌و بابەتی هاوشێوەی تر. پاشماوەکانی ئارکۆلۆجیکالی، یەکەمین سەرچاوەی ژیانەوەی داب‌ونەریت‌و باوەرە ئایینییەکانی کۆنن. پێکهاتی سێ‌بەشی کۆمەڵگای هیندوئەورووپی، لە پیاوانی ئایینی‌و شەرکەران و شوانەکان، ئەمە گریمانی دۆمزیلە، پێدەچێ کە لە کۆنترین بناغەکانی کۆشکی داشلی[٣] (لە ئەفغانستانی باکوور) و شوێنە دۆزراوەکانی دیکە رەنگی دابێتەوە. پێدەچێ ئەمانە لە شێوەی سێیانە پیرۆزەکان بن: سێ درگا، نۆ تاوەر[4]. لە پشکنینی گورەگانیش هەندێ بەڵگە بەدەست هاتووە کە ئامارە بە قوربانی کردنی ئاژەڵەکان دەکات بەتایبەت ئەسپ‌و هەروەها سەگ‌و جوانەگا. ئەم گۆرانە چوارچێوەکەیان دارە وەك

---

[1] . Georges Dumezil

[2] . رەوەندی ئەسپداری. نومادیسم: بەخێوکردنی چوارپێی، ناسەقامگیری شوێنی نیشتەجێبوون، بەبێ شار، بێ شارستانیەت، کۆچکردنی وەرزی بۆ بەدەستهێنانی ئاوو مێرگزار، کۆچکردنی گەورە بۆ سەرزەوییە نوێیەکان، تایبەتمەندی ژیانی رەوەندی یەکەمین قۆناغی رەورەوەداریی‌و پاشان ئەسپداری‌و بەخێوکردنی ئەسپ دێتە گۆر. بۆ نمونە هەزارەی یەکەمی پ.ز بە سەردەمی ئەسپداری دادەنرێ. و.

[3] . Dashly

ئـەوەى كـە لـە ڕێگـوێـدا[1] بـاس كـراوە. ڕيگـوێـدا نووسـراوەكانى كۆچـەرانى هيندوئەورووپى كۆنە بۆ هيند، ئەم هۆزە هيندوئاريى ناو دەبرێن.

ئێرانييەكانى دانيشتووى ستێپس، هاوتەريب لەگەڵ فەرهەنگى هينـدى بـاس كـراوە لـە ڕێگـوێـدا، زۆر پـشتيان بـە ڕەورەوەكـانى ئەسـپراكێش بەسـتبوو، بەتايبەت لە شەڕدا لەوانەيە ئەم ئـامێرە تەكنۆلۆجييـە لـە بەخـشينى توانـا بـە هيندوئارييـــەكان زۆر گرنگـــى هـــەبووبێت لـــە ژێردەســـتەكردنى بـــاكوورى نيچمەدوورگەى هيند. لەراستيدا لە ستێپسەكانى باكوورى ئاسـياى ناوەڕاسـت - لەوانەيە ناوچەى ئۆكرانياى ئێستا - بۆ يەكەمجار ئەسـپيان دەسـتەمۆ كـردو بـە ڕەورەوەيان بەست، هەرچەند ڕەنگە سواركارى ئەسـپ لـە داهێنانـەكانى دواتـر بووبێت[6]. ئەمە واتادارە كە ئێرانييەكانى سەردەمى كۆن باوەڕەيـان هـەبوو كـە گيان بە ڕەورەوەيەك جيهان بەجێ دێلێت كە ئەسپ ڕايدەكێشێت.

بيرو باوەڕى تر كە تايبەتـە بـە ئێرانييـەكانى دێـرين لـە ڕاپۆرتـەكانى كـۆنى يونانيى دا باسيان لێوە كراوە كە لاى خێلە دۆناودونەكان، بەتايبەت سـەكاكان، ناسرا بوون[7]. سەكاكان بروايان وەها بـوو كـە ئـامێرە گرنگـەكان وەك كەڵـەوە، گاسن‌و نێزەو جامى نيگاركێشراو، خودا پێدراون. كۆمـەڵێك بڕوايـان بـە ئەسـپ هەبوو بەم باوەڕەوە كە ئەسپ ناوبژێكە لە نێوان ئەم جيهانەو جيهانەكـەى تـر. دووبـــارە بوونـــەوەى وينـــەى ئەســـپ لـــە نيگارەكـــانى[2] هونـــەرى ســـەكايى دا نيـشاندەرى ڕێزدانـانى ئيرانييـەكانى ستێپـسە بـۆ ئەسـپو ئـەم مۆتيڤيـە[3] لـە هونەرى بەخاكسپاردنى ستێپسييەكان، بەلايەنى كەمەوە تا سەدەى شەشـەمى زايينى دەبينرێ.

---

[1] . Rig Veda
[2] . Motif
[3] . Theme

هێرۆدۆت[١] باسی نەریتی قوربانی کردنی ئەسپ، قەدەغەبوونی ئاو، دروستکردنی جامی شەراب لە کەلەسەری دوژمنە کوژراوەکان، لەناو سەکاکان دەکات، تەواوی ئەم دابونەریتانە لە نێوان هۆزە جۆراوجۆرەکانی دواتری تورکیش دەبینرێ[8].

سەکاکان ئایینێکی ئاگرو ئایینێکی خۆر/هوریشیان هەبوو. هێرۆدۆت لە تۆمیریس[٢]، مەلەکەی هۆزی (ماساگێت[٣]/ ماسارژێت) دەگێڕێتەوە کە سوێندی بە (هور، سەروەری ئێمە) دەخواردو لە زمانی ئەوانەوە باس دەکات کە (هور تەنیا خودایەکە کە ئەوان دەیپەرستن‌و ئەسپی بۆ قوربانی دەکەن. بەم بیرۆکە کە چالاکترین ئاژەڵ پێشکەش بە چالاکترین خوداکان دەکەن.[9])

هێرۆدۆت لە شوێنێکی دیکە دا دەڵێ خاتووخودایەك بەناوی تەبیتی[٤] هەبوو کە لەگەڵ هێستیای[٥] یونانی بەرامبەری دادەنێت[10]. لە ڕوانگەی یونانییەکانەوە، سەکاکان ڕووخسارو قوربانگەو پەرستگەیان بەکاردێنا. باسی ڕوخسارێکی بەناوبانگیان دەکرد بەناوی ئێناری[٦] کە ژنێکی غەیبوێژ بوو. نووسەرەکانی یونانیی ئاماژە دەکەن بە دابونەریتی چڕوپڕی ناشتن‌و بەخاکسپاردن‌و هەروەها هەوڵی پاراستنی گۆڕی باب‌وباپیران لە لای سەکاکان[11]. هێرۆدۆت باسی هۆزێکی سەکایی دەکات بەناوی ئارگیپای[٧] کە بنەکەیەکی پیرۆزی تایبەتیان هەبوو کە لە هێرشی هۆزەکانی دراوسێ دەیپاراستن‌و توانای ئەوەی پێ دەبەخشین کە لە پلەی دادوەر لە دانوستانەکانیان دا ناو بژیکەر بن[12].

---

1. Herodotus
2. Tomyris
3. Massagatae
4. Tabiti
5. Hestia
6. Enaree
7. Arrgippaei

چالاکی ئایینی خۆجێیی، هەروەك یونانی کۆن، لە جیهانی ئێرانی دا زۆرتر جەختی لەسەر پەرەستینی پاڵەوانێکی ئۆستورەیی دەکرد. لە بۆخارا ئایینی سەرەکی زیاتر لەسەر رووخساری پاڵەوانێتی سیاوەش چڕ دەبووەوە[1]. دواتر لە شاهنامەی فێردۆسی دا وەدەر دەکەوێ. فێردۆسیش وەك هاوتا یونانییەکی خۆی، هۆمێر[2]، ئەم ئۆستورەی لە نەریتە پشتاوپشتە دێرینەکانەوە هەڵێنجاوە.

بە گشتی هۆزەکانی ئێرانیی حەزیان لە داگیرکردنی رۆژئاوای ستێپسی ئۆراسیا بوو و هۆزەکانی ئالتایی حەزیان لە داگیرکردنی رۆژهەڵات بوو، هەرچەند گروپەکانی ئالتایی لە ناوچە شاخاوییەکانی ئورالو شوێنەکانی تر بوون و هیندوئەورووپییەکانیش لە رۆژهەڵات تاکوو دەگاتە هەرێمی تاریمی سینجیانگی نوێ[13]. بەم شێوە بۆ ارجاعات بۆ هۆزەکانی ئالتایی دەبێ بگەرێینەوە لای سەرچاوەکانی چینی. کۆنترین باس دەربارەی سیۆنگ نۆکان (سەدەی سێیەمی پ.ز تا سەدەی دووەمی زایینی) دەڵێ وەکوو چینییەکان بەپێی ساڵنامەیەکی ئایینی وەرزی قوربانیان پێشکەشی بابو باپیرانیانو خوداکانی ئاسمانو زەوی دەکرد. جگە لەمانە پێش ئامادەکردنی هەر جۆرە مانۆرێکی نیزامی راوێژیان لەگەڵ مانگ و ئەستێرەکان دەکرد[14].

سەرچاوەیەکی زۆر دوایینتر لەسەر زمانی هەناردەیەکی سەدەی شەشەمی یونانی بۆ ئاسیای ناوەڕاست، باسی نەریتێکی بەخاکسپاردنی تورکەکان دەکات کە شینگێرەکان شوختیان بەسەر دەموچاویان دەهێناو وەك ئێرانییەکانی کۆن، ئەسپو خزمەتکارەکانیان قوربانی دەکرد. لە کۆنترین بەردنووسە

[1]. لەوانەیە نووسەر لێرە دا ئاماژە بکات بە تاریخ بخارا: ﴿... و خەڵکی بۆخارا سەروەی زۆریان هەیە بۆ لاواندنەوەی سیاوەش پاش کوژرانی وەها کە لە هەموو پارێزگاکانیان باوە. و بەزمگێران کردوویانە بە سروودو دەیڵێنەوەو گێرەوەکان بە گریانی مۆغەکان ناوی دەبەن. ئەمە قسەی زیاتر لە سێهەزار ساڵە، کەواتە ئەم چواردیوارەی (چواردیواری ارگ بۆخارا) بەپێی گێراوەی ئەو دامەزراندووە.﴾ (تاریخ بخارا، ١٣٦٣: ٢٣)

[2]. Homer

ناسراوەکانی تووركی کە لەسەر ئەستونگە بەردینەکانی قەراغی ڕووباری ئۆرخون[1] لە مەغۆلستانی ئیستا دۆزراونەتەوەو مێژووەکەی دەگاتە سەدەی حەوتەم، زانیاری پووختری تێدا هاتووە. ئەم بەردنووسەها ئاماژە دەکەن بە خودای ئاسمان یان تەنگری[2] و هەروەها شاخێکی پیرۆز بەناوی ئوتۆکان[3]. تەنگەرییان بە هەمان خودای مەزنی هۆزەکانی ئالتایی داناوەو لەناو موسلمانەکانی ئێستای تورکیا وەك هاومانا (الله) ماوەتەوە.

زەردەشت

لە خالێکی بەر لە مێژوو ـ کە کاتەکەی بە ڕوونی دیار نییە ـ پێغەمبەرێك سەری هەڵدا. هەندێك بروایان وایە کە زەرەتووشتەرە[4]، کە زۆرتر بە زەردەشت/ زەرتۆشت بەناوبانگە، لە سەدەی سیانزدەی پ.ز و بە بڕوای هەندێکی تر لە سەدەی شەشەمی پ.ز دەژیا. ئایینی زەردەشت، نەریتێکی ئایینیی کە بنەماکانی دەگاتەوە پەیڕەوەکانی زەردەشت، ئیستا کۆمەڵە نوێنەرێکی کەمی لە شێوەی کۆمەڵەی بچووکی ئیماندارلن لە هیند بەتایبەت بۆمبەی، ئێرانو ئەمریکای باکوور هەیە. هەندێ لە نووسراوەکان بەتایبەت هەڵبەستەکان سەربە خودی زەردەشت لە ئەڤێستا، پەرتووکی پیرۆزی زەردەشتیەکان، پارێزراونو بە گاتە/ گاهگاەکان ناسراون. ئەم هەڵبەستانە لە زمانی سەنسکریتی وێدایی نزیکنو چەندین سەدە سینگ بەسینگ پارێزراونو لە سەدەکانی سەرەتای چاخی مەسیحی لە ئەڤیستا دا نووسران.

زەردەشت ئامۆژگاری ئایینی بوو، لەوانەیە لە خێزانێکی ڕوحانییەوە کە دەیوست کردارە ئایینییەکانی کۆمەڵگاکەی چاك بکاتەوە. ئەو دژی هەندێ

---

[1] . Orkhon
[2] .Tangri
[3] . Otukan

[4] . Zarathushtra: خاوەنی ووشتری زەرد. و.

گرۆیی تایبەت بوو کە لە نێوان هۆزەکانی جۆراوجۆری هیندوئەورووپی دا هاوبەش بوو، وەك قوربانی کردنی مانگاو ئایینی خواردنەوەی هەئومە/ هومە[١] (سەن. سۆمە[٢])، خواردنەوەیەکی سەرخۆشکەرە کە زۆرجار بە بەزمو خۆشیی کۆتایی پێدەهات[17]. (لە ریگوێدا، پاش ئیندرە[٣]، سۆمە دووهەمین خودای گرنگە.) هەروەها پێغەمبەر لەناو خوداکانی[٤] ئێرانی خودایەك یان ئەهۆرەی[٥] (سن. ئەسۆرە[٦]) بۆ پەرستنی هەڵبژاردو ناوی نا ئەهۆرەمەزدا/ ئورمەزد یان (سەروەری دانا) و خوداکانی تری ئێرانی وەك ئەهورەکانو دەئێڤەکانی[٧] (سەن. دێڤە[٨]) دەبەزاندە ئاستی شەیتانو دێوەزمەکان: ووشەی ئینگلیزی **Devil** (دێوەزمە، شەیتان، گیانی ناپاك) هەروەك خودی ئەم چەمکە، بنەچەیەکی ئێرانی هەیە[18].

بەم شێوە گۆیا زەردەشت وەك موسا، کە لەگەڵی هاوچەرخ بوو، لە ژمارەی یەکەمین پێغەمبەرەکانی جیهان بوو کە تووی یەك پەرستی[٩] چاند. بەلاَم خەونەکانی ئەو لە خەونەکانی بنیئیسرائیلی کۆن جیاواز بوو، چونکە خراپەی لەگەڵ هەبوونی خوداوارە/ خولقێنەرێکی[١٠] خراپە، یان ئەنگەرە مەینیۆ[١١] (شەیتان) روون دەکردەوە. هەربۆیە زۆرجار ئایینی زەردەشتیان بە ئایینێکی دووفاقە/ دووانەیی داناوە نەك دینێکی یەك پەرستی.

---

[1] . Haoma
[2] . Soma
[3] . Indra
[4] . Pantheon
[5] . Ahura
[6] . Asura
[7] . Daeva
[8] . Deva
[9] . Monotheism
[10] . Divinity
[11] . Angra Mainyu

زۆر جار گریمانەکە ئەوەیە کە هۆزە دۆناودۆنەکانی ئێرانیی (ئێرانی گەورە) ـ ناوچەیەکی فەرهەنگی کە میسۆپۆتامیاو قەوقاز تا خوارزم، ماوراءالنهر، باکتریا و پامیری دەگرتەوەو پارسەکان، مێدییەکان، پارتییەکانو سەغدییەکانو ئەوانەی تریشی دەگرتەوە ـ هەموویان لە سەردەمی پێشوئیسلامی دا (زەردەشتی) بوون. وەك لەم دواییانە دا نووسەرێك نووسیویەتی ((پاش گرۆیی بوونی وێشتاسب شا (گێشتاسب)، وایان بیر دەکردەوە کە هەمووی ئێران بوونەتە زەردەشتیو وایان دەزانی هەتا کۆتایی پاشایەتی ساسانی هەر بەم شێوە بەردەوام دەبی.[19])) زاناکانی تریش بەپێی ئەم ڕوانگەوە هەمووی جیهانی ئێرانی کۆنیان بە زەردەشتی دادەناو بۆ پشتگیری ئەم گشتاندنە گشتییە گۆیا هیچ بەڵگەیەك لە دەست دا نەبوو یان ئەگەر بوو زۆر کەم بوو[20].

هەربۆیە پێویستە زۆر بە پارێزەوە لەم گووتەگشتییانە نزیك بینەوە. ئایینی زەردەشتی وەك یهودییەت ڕیشەی کۆنی هەیە، بەڵام لە بنەڕەتەوە بەرهەمی سەدەی مەسیحییەتە. ئایینی زەردەشتی سەرەتا لە سەدەی سێیەمی زایینی وەك ئایینێکی فەرمی حکومەتی پاشایەتی ئێرانی ساسانی ڕێکخرا، واتە شوێنێك لە نێوان هەزار تا پێنج سەد ساڵ پاش زەردەشت. بە بەراوورد لەگەڵ ئەو بەڵگانەی کە لە ئایینی زەردەشتی ساسانی لەبەر دەستمانە، شتێکی وەها سەبارەت بە بیروباوەڕو کرداره ئایینییەکانی هۆزەکانی ئێرانی چاخە سەرەتایی دانیشتوانی ئاسیای ناوەڕاست نازانین.

جگە لەمانە، ئەوەی لە ئایینی زەردەشتی سەردەمی ساسانی ناسراوە بەباوەڕو کرداره ئایینیەکانی ئێرانی کۆن نابەسترێتەوە. لە هیچ سەرچاوەیەکی ناسراوی هەخامەنشی دا تەنانەت ئاماژەیەکیش بە ناوی پێغەمبەر زەردەشت ناکرێ. ئاشکرایە کە دەبێ ئاگادار بین نەرێتی (زەردەشتی) ساسانیی بەسەر

ئێرانییەکانی سەردەمی هەخامەنشیو ئەشکانی نەگشتێنین. ئەم خالە زۆرتر لە هەمووان دەربارەی ئاسیای ناوەڕاست دروستە.

بەلآم دەکرێ لە واتایەکی بەرفراواندا دەربارەی ئایینی ئێرانی قسە بکرێ ئەویش لە ڕێگەی ناسینی ڕەگەزێکی دیاریکراو کە پێوەندی بە (سەرجەم) ئایینی ئێرانی ئۆستورەکان، خوداکان، هیماکانو ئایینەکانەوە هەیە. کاتێك دەکرێ لە بوارەکانی خۆجێی جۆراوجۆر ئایینی ئێرانی تێبگەین کە تارادەیەکی زۆر لە تووخمە دروستکراوەکانی ئەم کۆکراوانە وەرگیراوە. ئەم پێکهاتە بەپێی کاتو شوێن جیاوازە لەگەڵ تووخمی جۆراوجۆر کە کێشێکی کەمتر یان زیاتریان هەیە یان هەر نییانە، و هەروەها لەگەڵ تووخمە جۆراوجۆرەکانی ناوچەیی غیرئێرانی کە دزەیان کردۆتە ناویەوە.

پێدەچێ پێشو پاش زەردەشت زۆربەی جەماوەری ئێرانی خۆریان بە وێنەی بینراوی ئەهورامەزدا دەناسی. لە بەردنووسەکانی ئاشووری دا وێنەی ئەسەرە مەزەش[1] (ئەسۆرە مەزدەسە[2] پێش ـ ئێرانی[3]) هاتووە، و لە زەمانی سەکایی دا بە خۆریان دەووت ئورمەسدە[4]. [22] خۆرو هاوتا زەوییەکەی واتە ئاگر، هەردووکیان بۆ پاککردنەوە بەکاردێن. شایەنی باسە کە هێندوئارییەکان ئاگنی واتە خودای ئاگریان دەپەرستو کرداری پاککردنەوەی جەنازەی مردووەکان لەناو هێمەکانی سوتاندنی مردووەکانیش ریشەکەی بۆ ئەم مەبەستی دەگەڕێتەوە، بەهەمان شێوەش کرداری ئێرانی دانانی پاشماوەی مردووکان لەژێر تیشکی خۆر. هەروەك نووسەرێك نووسیویەتی، ((...ئاگرو ڕووناکی فاکتەری پاککەرەوەن، مادەی مردوو لەناو دەبەنو گیانی نامادی

---

[1]. Asara Mazas
[2]. Asura Mazdas
[3]. Poroto-Iranian
[4]. Urmaysde

بەرەو بەهەشت دەبەن. خودی بە هەشتیش لەهەردوو بابەتەکە دا بە جێگای ڕووناکی دەزانن[23].))

لە جیهانی ئایینی ئێرانی دا ئایینێکی مانگیش دەبینرێ. مانگ لەگەڵ ڕووخساری جوانەگایەکی ئاسمانی بە یەك شت دادەنرا، ئەمە لە سەردەمەکانی کۆن بەتایبەت لە میسۆپۆتامیا باو بوو. لە زمانی ئاڤێستایی بە مانگ دەووترێ گائۆچیسره[1] واتە ((خاوەنی تووی مانگا[2])). بەپێی ئۆستورەی ئێرانی هەموو گیانلەبەرەکانی ڕووی زەوییی لەم ((تووخمە)) لەدایکبوون و هەمووی ڕوەکەکانیش لە ئەنجامی تکانی سپێرمی مانگا بۆ سەر زەوی ڕوواون.

بەڵگەیەك لە ئالیتن تەپەی[3] تورکەمەنستانی ئێستا دۆزراوەتەوە سەبارەت بە مانگاپەرستی لە سەرەتای هەزارەی دووەمی پ.ز . ووتراوە مزگەوتی ماخ بۆخارا، کە لە سەرچاوەکانی سەرەتای ئیسلامی ئاماژەی پێکراوە، سەرەتا پەرستگەی مانگ (قس، "مانگی" فارسی) بووە[4].[24]

لە سەردەمی دەسەڵاتی هەخامەنێشی دا چەند خودای ئێرانی، کە زەردەشت هەوڵی دا بوو دایانبەزێنێتە نزمترین ئاستی پلەی شەیتانی گەڕانەوە سەر خوداکانی ئایینی ئێرانی، تەنانەت لە سەرزەوییەکانی ناوەڕاستی پارسیش. هێشتا داریوش پاشای هەخامەنێش دەیتوانی بەشێوەیەکی

---

[1]. Gao chithra

[2]. (توخم) لێرەدا بە واتای (مەنی) دێت. بەپێی قامووسی دهخودا، لێکدراوەی "گاوچهر" لە فارسی ئێستا دا واتە "خاوەنی دەموچاوو نەخشی مانگا". "چهر" لە ئەڤێستایی و پەهلەوی دا بە واتای تووخم و نژادو اصل و خود دێت. (برهان قاطع، تصحیح معین، ذیل چهر، و یشت ها، پورداوود، ج۲، ص ۲۱۱). بەڵام "چهر" بەواتای "باوك" یان اصل هێشتا لای "کۆمشییەکان" (قومسییەکان)ی دانیشتووی باشووری شاری ساری باوە. و.

[3]. Altin Tape

[4]. بۆ وەرگرتنی زانیاری زیاتر دەربارەی ئەم مزگەوتەی بۆخارا سەیری بازاری ماخ بکەن لە *تاریخ بخارای نرشخی*، ۱۳۷٦: ۲۹–۳۰. و.

ڕەخنەئامێز دەربارەی سەکاکانو ئیلامییەکان بڵێ کە ((ئەوانە ئەهورامەزدا ناپەرستن[25]))، ئەمەش نیشانەی گرنگی پێدانی فەرمەی هەخامەنشییەکانە بەو خودایە.

پێدەچێ کە هەخامەنشییەکان هەوڵیان داوە لە ئاسیای ناوەڕاست ساڵنامەکەیان بەسەر رعیەتەکانیان دا بسەپێنن، بەلام دیار نییە کە توانیبێتیان کارێکیان کردبێ. سەغدییەکان ناوی مانگەکانی خۆیانیان لە جیاتیان داناو ناوی تازەیان بۆ ڕۆژەکانی ئەندرگاە یان خمسەی مسترقە[1] سازکرد وەك ئێران ناسێك دەڵێ ((گۆشەنیگایەکی بچووکی بە ئەمێشە[2]سپێنتە/ ئەمشە سپەندان (نەمرانی زۆر بەخشەندە، چینێك لە خوداکان)ی نیشان دەدات و ناسیاریی لەگەڵ گاتەکان نییە[26].))

یەکێك لە خودا بە ناوبانگەکانی ئاسیای ناوەڕاست بەگە[3] (قس. سن. بەگهە[4]، ڕووسی: بۆگ[5]) بوو، خودای پەیوەست بە شەرابو هاوسەرگیری[27]. نامەکانی کۆنی سەغدیی، بەڵگەنامە دۆزراوەکانی لولەنی[6] سینجیانگ دۆزراونەتەوە کە لەوانەیە مێژووکەی بگاتە نزیك ۳۱۳ ز، واتە پێش ئەوەی ئایینی بووزیی، مەسیحییەتو مانەویت لەلای سەغدییەکان جێگیر بێت، تەنیا باسی (سەروەری پەرستگە[7]) دەکەن نەك گەورەی مۆغەکان[8]، و ئەمەش تێماندەگەینێت کە یەکەم دانەیان لە جیهانی سەغدیی دا تەنانەت هەتا سەرەتای سەردەمی ساسانییەکانیش لە هەمووان گرنگتر بوو[28]. چەندجار ناوی

---

1 . Epagomenae
2 . Amesha Spenta
3 . Baga
4 . Bagha
5 . Bog
6 . Lou-lan
7 . Vgnpt
8 . Mogrt

خاتووخودای نەنایی[١] (بەرامبەر بە ئاناهیتا/ ناهید یان ڤێنوس)[٢] دووبارە بۆتەوە. شەیتان ناوێکی سەغدیی تایبەتی هەیە واتە شیم مۆ[٣] کە ڕاستەوخۆ لە ئەنگرەمەنیۆی ئەڤێستایی وەرگیراوە[29].

ڕووبەڕووبوونەوەی ئایینی ئێرانی و یەهودیی

هێزەکانی ڕۆژهەڵات لە دوو قۆناغی گرنگدا کە لە سەدەی هەشتەمی پ.ز دەستی پێکردو لە سەدەی شەشەم دا کۆتایی پێهات، وولاتی ئیسرائیلیان لەناو برد کە داوودشا/ حەزرەتی داوود لە سەدەی دەیەمی پ.ز لە فەلەستین بونیاتی کردبوو. ئاشوورییەکانی وولاتی باکووری لە ساڵی ٧٢٢ ئیسرائیلیان تێك ڕووخاندو بە زۆرەملی کۆچیان بە دانیشتوانی کرد بۆ بەشەکانی تری ئیمپراتۆریەکەی خۆیان. پەرتووکی دووەمی پاشاکان (لە سەردەمی کۆن) دەڵێ ((اسباط دەیانەی ئیسرائیلی لە حەلەح و خابووری ڕووباری جۆزان برد بۆ شارەکانی مێدیەکان و لەوێ نیشتەجێی کردن)). (١٨:١١) چونکە دوو شوێنی یەکەم دەکەوتە خوراسانەوە، ووتوویانە دەبێ بوونی ئیسرائیل/ بنی ئیسرائیل لە ئاسیای ناوەڕاست لەم کاتەوە لە بەرچاو بگیرێ[30]. هەربۆیە ووتوویانە کە لەوانەیە ئەم تعبیدیان دێرینانە خەریکی بازرگانی بووبێتن لە ویشکایی دژواری دوور دا[31]. ئەگەری گریمانی وەها گونجاو نییە بەڵام بەڵگەیەکی پتەوی نییە.

وولاتی باشوور یەهودا[٤] توانی لەڕێگەی دیپلۆماسییەوە سەدەو نیوێکی تریش بەرگە بگرێ و درێژە بخایەنێت. بەڵام لە ساڵی ٥٨٧ هێزێکی تر واتە بابیلییەکان، کۆتاییان بە سەربەخۆیی یەهودا هێناو ئورشەلیم و پەرەستگەکەیان تێك ڕووخاند، کە لە سەردەمی حەزرەتی سولەیمانەوە

---

1 . Nanai
2 . Venus
3 . Shimmu
4 . Judah

(سەدەی دەیەمی پ.ز) ناوەندی قوربانیی کردنەکانی پێواروێژانەی ئیسرائیلییەکان بوو. بابێلییەکان وەکوو ئاشوورییەکانی بقیةالسیف یەهودایان بە دیلی بردە بین النهرین.

کەمتر لە ٣٠ ساڵی دواتر، لە ساڵی ٥٥٩ سوپایەکی ئێرانی کە فرماندەکەی کورشی گەورە بوو، بابلیان داگیرکردو هۆزە جوراوجۆرە دیلکراوەکانی ئەوێیان ئازاد کرد بەتایبەت یەهودییەکان. زۆربەی ئەم یەهودییانەی کە ڕێگەیان پێ درا بگەرێنەوە وولاتی خۆیان، وەك هاووڵاتییەکی ئازادی پاشایەتی نوێی پارسی بابلیان بۆ مانەوە هەڵبژارد یان هەوڵیان دا بەختی خۆیان لەو سەرزەوییانە دا تاقی بکەنەوە کە لەژێر دەسەڵاتی پارسییەکان بوو. زۆربەیان بەرەو ڕۆژئاوا ڕۆیشتن‌و لە خودی ئێران دا نیشتەجێ بوون‌و بناغەی کۆمەڵانی یەهودییان دامەزراند کە تاکوو ئەمرۆ بەتایبەت لە شارەکانی هەمەدان (ئەکباتانی کۆن) و ئیسفەهان دەژین. لەوێوە کە کورش لە ڕۆژئاواش دا هەتاکوو باکتریاو سەغد هەندێ شوێنی داگیرکرد لەوانەیە هەندێك لە یەهودییەکانی بابلی لەو پارێزگایانەش دا نیشتەجێ بوو بێتن.

پەرتووکی ئەستێر لە چەند جێگا دا دەڵێ (٣:٦،٨، ٨:٥، ١٢،و ٩:٢٠) کە یەهودییەکان (لە هەمووی پارێزگاکان)ی پاشایەتی ئێران دەژیان. جەماوری ئێستای یەهودیی بۆخاراو سەمەرقەند بەتایبەتی، حەز دەکەن مێژووکەیان بۆ سەردەمی ئاشوورییەکان بگەرێننەوەو خۆیان بە بەرەی اسباطی دەیانە دابنێن[32]. هەرچەندە سەعدیە گائۆن فیۆمی[1] لەسەدەی دەیەم ددانی بەم سەرچاوە دا ناوە[33]، بەلام جگە لە پەرتووکی ئەستێر بەڵگەیەکی ڕاستەوخۆ نییە بۆ پشت ڕاست کردنەوەی هەبوونی یەهودییەکان لە ئاسیای ناوەڕاست بەرلە سەردەمی پاشایەتی هەخامەنشییەکان.

---

[1]. Saadia Gaon Fayyum یان سەعدیە بن جوزف، لە عەرەبی دا بە سعید بن یوسف الفیومی (٨٨٢–٩٤٢) ناسراوە. و.

لەم دواییانەدا هەوڵیان داوە هەندێ بەڵگە بهێننەوە کە سەمەرقەند وەك شوێنی نیشتەجێ بوونی پەنابەرە یەهودییەکان دامەزیندراوەو بنەماکەشی هەندێ ریشەناسی رەمەکییانە (سەمەر + قەند = شاری سامێری) و هەندێ بەڵگەی ترە. هەرچەند هەندێ لە نمونەکانی سەرنجراکێشن بەڵام سەفسەتەی ئاشکرای نمونەکانی تر ئەم بەڵگانە لاواز دەکات[1]. بۆ نموونە نوسەرێك چونکە فارسی نەزانیوە، دەڵێ نەورۆزی فارسی لە نۆرەی[2] عێبری بەواتای (ئاگر) وەرگێراوە[34]. ئاشکرایە کە سەمەرقەند هەتا پێش داگیرکرانی بە دەستی ئەسکەندەر لە ساڵی (٣٢٩ــ٣٢٧ پ.ز) شارێکی گرنگ بوو. ئاریان[3] ڕووداونووسی ئەسکەندەر بە مەرەکەندە[4] ناوی دەبات. بەم پێیە ئەفسانەی ئیسلامیی کە دەڵێ، دوو کەس لە کۆیلەکانی ئەسکەندەر بە ناوەکانی سەمەرو قەمەر ئەم شارەیان دامەزراند، وەك هەمان بەڵگەی یەهودیی جێی متمانە نییە.

ئەگەری ئەوە هەیە کە زۆربەی پەنابەرە یەهودیی نیشتەجێیەکان پاش ئەوەی تبعید کراون لە سەرزەوییەکانی ئێران بازرگانییان کردبێتە پیشەی خۆیان. ئەمە لگەڵ مودێلەکانی دواتریان یەکدی دەگرنەوە کە لەگەڵ خزمەکانیان یان یەهودییەکانی دیکە دا لەبەشەکانی تری پاشایەتی ئێرانی یان جێگەکانی تر توری بازرگانی ساز بکەن. سەرچاوەکانی روومی نیشان دەدەن کە لە سەردەمی ئەشکانی دا، یەهودییەکانی فەلەستین و بابیلی، هەردووك خەریکی بازرگانی ئاوریشم بوون لە چینەوە. ئەو ناوە عیبرییانەی کە لەسەر پارچە گلینەکانی مەرودەبینرێن و مێژووکەی دەگەڕێتە بۆ سەدەی یەکەم هەتا سییەمی زایینی، بەڵگەن بۆ هەبوونی یەهودییەکان کە ئەو کاتە لە ڕێگەی

---

1 . لەوانەیە باشترین روانگە دەربارەی لێکدراوی "سەمەرقەند"، "شمار/ شەمەرکەند" یان "شاری گەنج" بێت. علی مظاهری، جادە ابریشم، جلد دوم (ترجمەی ملك ناصرنوبان)، تهران ١٣٧٣: ١٢-٧١١ و.

2 . Navra

3 . Arrian

4 . Maracanda

ئاوریشم دا دەژیان[35]. لەوێوە کە یەهودییەکان لەسەر هێڵێکی پانی جوگرافی دا بڵاوببونەوە کە سەرزەوییەکانی ئەشکانیو رووەمی دەگرتە خۆی، بە شێوەیەکی گونجاوو رێك کەوتبووە ناوچەیەکەوە کە بتوانن لە بازرگانی نێوان هەردوو ئیمپراتۆرییەتەکە دا بەشداربن[36].

کاریگەرییەکانی ئێرانی لەسەر یەهودییەت

ئەو کاریگەرییانەی کە کۆمەڵەکانی یەهودیی لە ژینگەیەکی فەرهەنگی دا وەریاندەگرت بەئاسانی دگۆازراوە بۆ هەمان کۆمەڵ لە ژینگەکانی تریشدا. ژمارەیەك لە بیروباوەرو و چەمکەکانی ئێرانی کە دەستپێکیان لە سەردەمی ئێرانی دا بوو و لە سەردەمەکانی هێلێنستیك[1] و ئەشکانی بەرەبەرە رێگەیان بەرەو باوەری ئایینی یەهودابیەکان کردەوە، ئەم نەریتە دواتر لە یەهودییەت دا پێگەیشت.

بیرۆکەکانی پەسمانناسی وەك ئاگادارکردنەوەکانی (قیامەت) بوونی باوەر بە رزگارکەری مەسیحایی، (معاد جسمانی) و رۆژی دادوەری هەندێ بیروباوەرن کە یەهودییەتو (بە پەیڕەوی کردنی ئەو مەسیحییەتو ئیسلام) پێدەچێ لە ئێرانییەکانیان وەرگرتبێ. چەمکەکانی فێردۆسێکی ئاسمانی (لە فۆرسی کۆن[2]: پەئیرەدەئزە(پەردیس، فێردۆس) و دۆزەخێکیش بۆ سزادانی خراپەکاران لە ئایینی دێرینی ئێرانی دا دەبینرێ، بەلاّم لە سەرچاوەکانی ئیسرائیلی پێشتر لە سەردەمی بابلی شتێکی وەها نابێنرێ. گیانی ناپاکی، بەناوی ئەنگرە مەینێو یان شەیتانی ئێرانی، لە شێوەی شەیتانی مەسیحی و ئیسلامی پێدەگات، کە یەکەمجار لە پەرتووکی ئەیوب دا لە شێوەی هە ـ سەتان[3]، یان (تاوانبارکەر) وەدەر دەکەوێت. گۆیا چەمکی فریشتەو شەیتانانیش لە بیروباوەرەکانی ئێرانی

[1]. Hellenistic
[2]. Paira daeza
[3]. Ha-satan

وەرگیرا بوون. گەردوونناسی ئێرانی کۆن، بە ژمارەناسی دارێژراو لەسەر ژمارەی حەوت، لەوانەیە پێشینەیەك بێ بۆ تەواوکاری دواتری پیتۆلی یۆنانیو عێرفانی یەهودییو مەسیحیو ئیسلامی.

پەرتووکی ئەستێر، لە تەورات، کە پێدەچێ لە سەدەی چوارەمی پ.ز لە ئێران دارێژرا بێت، یەکێکە لە ئاشکراترین نمونەکانی کارلێکی نێوان نەریتەکانی ئایینی ئێرانییو ئیسرائیلیی بەدەستەوە دەدات. هەروەها کۆنترین راپۆرتە دەربارەی نەریتەکانی فەرهەنگیی بێ ژماری ئێرانیی، وەك دابونەریتی دەربار، کە لە رێگەی سەردەمی ئیسلامی درێژەی پێ دەدرێ. نەریتی خواردنەوە کە لە ئەستێر ١:٨ دا هاتووە[١]و جاحێزی نووسەری عەرەبی سەدەی دەیەم وەك نمونەیەك دەیگێرێتەوە. نمونەکانی تر کاری حاجب لە ئەستێر ٥١٤، و رۆڵی کەسانێکە کە بە بازرگانەکاندا هەڵدەڵێن لە ١:١٠ دایە[39].

پەرتووکی ئەستێر نیشانی دەدات کە ژمارەیەك تووخمی زۆر لە ئایینی ئێرانی وەرگیراون. پێدەچێ کە تێرەشی[٢] ئاژاوەچییو هاوسەرە بەدخولقەکەی وەزیری خائن، زەرەشی[٣] دێوەزمە (لە بەشی پێنجەم)، رەنگدانەوەی دوو دێوەزمەی ئەڤێستان بەناوەکانی تئۆرڤی[٤] (برسێتیو رەقیبی ئەمشاسپەند خورداد)و زەئیریك[٥] (تونیەتیو رەقیبی ئەمشاسپەند ئەمۆرداد)[٦]. ئەم دووانە بەیەکەوە دەتوانن نیشاندەری ئێرانی (درووغ) (درۆج[٧]) بن کە دژی داد (دەتە[١])

---

[1] . "و خواردنەوە بەپێی یاسا بوو و هیچ کەس بەسەر کەسێکی تر دا نەیدەسەپاند چونکە پاشا دەربارەی هەموو گەورەکانی بنەماڵەکەی وەهای فەرموو بوو کە هەر کەس بەپێی حەزو ویستی خۆی رەفتار بکات." و.

[2] . Terash
[3] . Zeresh
[4] . Taurvi
[5] . Zairik

[6] . پورداوود، یشت ها، ج٢: ٣٩، ٣٥١. و.

[7] . Drug

يان ياسا شان، و بە هەراوى واتا، هەمان هەرزەييە لە بەرامبەر داوێن پاكىو توورەيى لە بەرامبەر ئاسودەيى دروستكردارەكان بن[40] .

جەژنى يەهوديى فۆريم[2]، كە لە چيرۆكى ئەستير هەڵدەقووڵێ، لەوانەيە لە جەژنى بەهارى فەروەرديگان[3] وەرگيرا بێت، وەك فۆريم لە چواردەهەمى مانگى ئازار (مانگى مارس) دەستى پێدەكردو هەديەو خەڵاتى تێدا ئاڵووگۆر دەكرا[41] .

وەك هۆزەكانى ترى هيندوئەورووپى، ئێرانييەكانيش لەو باوەرە دا بوون كە كات لە ڕووداوێكى گەورەى اخر زمان دا كۆتايى پێ دێت. ئێرانييەكانى كۆنئارا بە كارەساتى فەرجامينيان (كە لە دوايينترين ئۆستورەناسى ئەسكەنديناڤيى بە راگنارۆگ[4] ناسراوە) دەووت فراشۆكێرێتى[5] يان فراۆشكەرت[6] (فرەشگەرد، ڕۆژى زيندووبوونەوە). بێگومان ڕێكەوت نييە كە نووسراوەكانى ديناو يى نەريتى يەهوديى، وەك ئەوانەى لە پەرتووكەكانى حەزقيالو دانيال دا دەبينرێت، لە ناوەڕۆكى كۆيلايەتى سەردەمى بابيلىو پاش ئەوى وەدەردەكەوێ[7] .

سەرچاوەكانى ئێرانى تەنانەت لە ديمەنەكانى ديناو ى مەسيحى يوحناى پێغەمبەر بينراون. ئەو بندى كە لە ديناو ى (١١:١ـ٢) پيشگويى دەكات ـ كە ئورشەليم[8]، بەڵام نەك پەرستگەكەى، تێك دەروخێ ـ يەكێكە لە كۆنترين ديناو ەكانى يەهوديى كە بە يۆنانى نووسراوە، واتە لە پێشبينيى ەكانى

---

1 . Data
2 . Purim
3 . Farvardigan
4 . Ragnarok
5 . Frashokereti
6 . Fraoshkart

7 . "و لە پێنجەمىمانگى چوارەم لە ساڵى سييەمكاتێك لەناو ديلەكانى ڕووبارى خابوور دا بووم، قەدەر وابوو كە ئاسمان كرايەوەو ڕۆياكانى خودام بينى..." (پەرتووكى حزقيال نبى، ١:١) و.

8 . يان بەپێى ديناوى ، "قدس خودا". و.

هیستاسپپس[1] گێڕاوەتەوە. پەرتووکی دوایین، ئەگەری زۆرە کە لە پارت/پارتیا[2] نووسرا بێت، بۆخۆی لەسەر بنەمای چیرۆکێکی کۆنی ئێرانی دەربارەی وێشتاسپ شا بوو کە گرۆی ئاییی زەردەشتی ببوو، لەوانەیە نووسەری یەهودیی بە شوێن ئەوە بووە کە لەم ڕێگەوە چیرۆکەکەی لەگەڵ پێشبینیی ەکی کۆنی ئێرانی بەڵگەدار تێکەڵاو بکات[42]. لە ئەنجامدا (شای گەورە) (شاهەنشا)ی چیرۆکی مۆغەکانەی سەرەکی لە دیناو ی یوحەنا، لە شێوەی عیسا دا، پێدەگات. بەم شێوە ئەوەی کە هەر لە اصل دا پەسلاننناسی[3] یەکەی ئێرانی بوو کە لە ماوەی خولێکی چەندسەدەیی بەرەو چەمێکی هێلێنیستیکو پاشان مەسیحی پەرەی سەند[43].

بە ئاشکرا دەبینین چەمکی ڕەسەنی ئێرانیی لەسەر چاوەکانی یەهودیی هەن نەك لە سەردەمی پارسیی (سەدەکانی شەشەم تا چوارەمی پ.ن) بەڵکوو دواتریش لە سەردەمی هێلێنیستیکیی، واتە کاتێك کە لە فەلەستین لەژێر دەسەڵاتی یونانی بوون، بەدیار دەکەون[44]. ئەمە بەڵگەیە بۆ ئەم بیردۆزە کە بیرۆکەکانی ئێرانیی لە ڕێگەی نوێنەرانی یەهودییەت کە لە جیهانی ئێرانیی نیشتەجێ بوونو بەم شێوە لە ناوەرۆکی فەرهەنگی ئێرانییەوە ڕۆچووبوون، بەرەو فەرهەنگی یەهودییەت ڕێگەی خۆی دۆزییەوە.پاشان یەهودییەکانی ئێرانی برۆکەکانیان بەرەو ڕۆژهەڵات، بۆ ناو کۆمەڵانی یەهودییەکانی جیهانی مەدیتەرانە کە پەیوەندییان لەگەڵی هەبوو، گوازتۆتەوە. پێشتر باسمان کردووە کە بناغەی ئەم پەیوەندییە ماندگارە، بەلایەنی کەم بە ڕێژەیەکی گرنگ، سەرقاڵی یەهودییەکان بوو لە بازرگانی ڕێگەی دژواری دوور دا.

---

[1]. Oracles of Hystaspes یان پێشبینیی ەکانی وێشتاسپ/ گشتاسپ. Oracle لە پەرتووکی پیرۆز، لە هەموو جێگایەك بە "پەرتووکی خودا" ناوی هاتووەو "پیشگوویی"ش بە "پێغەمبەری". و.

[2]. Parthia

[3]. Eschatology

یەهودییەت لە ئاسیای ڕۆژئاوا

تەنیا نووسراوەیەکی بەردین لە کنسەیەك لە کایفێنگ[1] لە بەشەکانی سەرووی زەردروود دۆزراوەتەوە نیشانەیەکی ورووژێنەر سەبارەت بە بوونی لەمێژینی یەهودییەکان لە ئاسیای ڕۆژئاوا بە دەستەوە دەدات. لەم بەردنووسە دا کە مێژووکەی دەگەڕێتەوە بۆ ١٦٦٣ هاتووە ﴿ئەم ئایینە لە تیانچۆ[2] (لە ووشەدا (هێندە) بەڵام لەوانەیە تەنیا بە واتای ڕۆژئاوا بێ) دەستی پێکردو یەکەمجار لە سەردەمی چۆ[3] (پاشایەتی چۆ،ح ١١٠٠ ـ ٢٢١ پ.ز) گوازراوە بۆ چین. تزەیەك[4] (تەلار باوان) لە دالیانگ[5] (کایفێنگ) دروست کرابوو. بە دەستی (خانەدانەکانی) هەن، تانگ، سونگ، مینگو ئەمرۆ بەرزیو نزمی زۆری بە خۆیەوە بینیوە[45].﴾

ئەگەر مەرج بێ کە بروا بەم بەردنووسە بکەین، ئەم کۆمەڵەی یەهودییەی کە لە سەرەتای سەدەی بیستەم لە چینی ڕۆژئاوا دۆزرانەوە، پێدەچێ لەلایەن ئەو بازرگانانەوە دامەزرێندرا بێت کە لە ڕێگەی ئاوریشمەوە پێش کۆتایی سەدەی پ.ز هاتبوونە ئاسیای ڕۆژهەڵات. هەروەها ڕایان وایە کە ئەم پرۆسە پێشتر لە سەردەمی داوودشا/ حەزرەتی داوود دا رووی داوە. لایەنگرانی بیردۆزی دووەم ئاماژەیان بە هەندێ زاراوە کردووە کە لە پەرتووکی پیرۆزی عیبریی دا هەیەو بە واتای (ئاوریشم)وەریان گرتوون، هەرچەند کە نەیارەکان ئاماژە دەکەن کە زۆری ماوە ئەم واتایانە بسەلمێندرێ[46]. لایەنگرە ئارەزوومەندەکان ماوەیەکی زۆر لە پەرتووکی ئەشعیای پێغمبەر دا (دیار سینیم[6])یان بەهەمان چین دەناسی، بەڵام ئەم هاوپەیوەندییە ڕەت

[1] . K'ai-feng
[2] . T'ian-chu
[3] . Chou
[4] . Tz'u
[5] Ta-liang
[6] . Sinim

کراوەتەوە[47]. باستان شناسان لە ١٩٩٣ لە میسر نمونەیەکی ئاورێشمیان پەیدا کرد کە مێژووکەی دەگاتە سەدەی دەیەمی پ.ز[48]، و بازرگانەکانی ئیسرائیلیی دەیانتوانی وەك هەر کەسێکی ترلە گوازتنەوەی ئاورێشم بۆ سەرزەوییەکی تر ڕۆڵیان هەبێ. لەوانەیە بووترێ کە هێنانەوە بەڵگە بۆ ئەوەی کە یەهودییەکان لە سەردەمی زۆر کۆنەوە لە بازرگانی سەرووئاسیایی دا بەشداریان کردووە، باش بێ، بەلاّم مێژوویەك کە وەها زێدەڕوویی تێدا کرا بێت جێگەی باس و خواسە.

بەداخەوە هیچ بەڵگەیەکی تر بۆ پشتڕاست کردنەوەی بەردنووسەی کایفێنگ لە ئارا نییەو لەوانە تەنیا ڕەنگدانەوەیەکی نەترسانەی بانگەشەیەی کۆنی کۆمەڵەی یەهودیی چینی بێت کە جێگەی لە ئۆستورەی خاستگاهی ئەوان دا هەیە. بەردنووسەیەکی کۆنتر لە ١٥١٢و بەردنووسەیەکی هەندێك دواییتریش لە ١٦٧٩ دا، مێژووی گەیشتنی یەکەمین یەهودییەکان بۆ چین دەگەڕێننەوە سەردەمی هەن (٢٠٢پ.ز - ٢٢١ز). هاوکات لەگەڵ دانانی ئەم مێژوویە، هەندێ لە یەهودییەکانی چین لە سەرەتای سەدەی هەژدەهەمدا بە بانگهێشتکەرێکی یەسوعییان ووت کە بەپێی نەرێتی زارەکییان، یەکەمجار باب‌وباپیرانیان لە سەردەمی پاشایەتی مینگ تی[1] (٥٨ -٧٥ز) لە ئێرانەوە هاتوونەتە چین[49]. لێرەدا گۆیا دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی کایفێنگ، نەك زووتر لە سەدەی دەیەم ز، لەرێگەی دەریاوە گەیشتنە ئەوێ لە کاتێکدا ئەو یەهودییانە لە ڕێگەی ووشکاییەوە زۆر زووتر گەیشتبوونە هەرێمی چین[50].

ئایینی ئێرانی و یەهودیی لە ڕێگەی ئاورێشمی کۆندا

[1]. Ming-ti

هەرچەند بەڵگەیەکی ئۆتۆ لەبەر دەست نییە بەڵام دوور نییە کە بازرگانەکانی ئێرانی‌و یەهودیی هەردووکیان لە سەردەمێکی زۆر کۆنەوە، لەوانەیە ٣٠٠٠ ساڵ پێشتر یان زووتریش، لەرێگەی ئاورێشمدا خەریکی ئالوویری بازرگانی بوو بێتن. دیارە کە لە گەشتەکانیان دا بیرۆکە ئایینییەکانیشیان لەگەڵ خۆیان دەبردو ئاشکرایە لەگەڵ هۆزەکانی ئەم رێگەو ناوچانەش دا رووبەروو دەبوونەوەو لەگەڵ ئەم بیرۆکانە دا ئاشنا دەبوون. بەڵگەیەك لە دەستدایە کە بەپێی ئەو خانەدانی جویی رۆژهەلاتی چین بەرلە سەدەی هەشتەم پ.ز پیشگویان ئێرانییان بە خزمەتی خۆیان گرتووە[51].

هەربۆیەش دەکرێ بووترێ لە سەردەمە کۆنەکان دا هەندێ لە بیرۆکەکانی ئایینیی لە رووی جوگرافیاییەوە بەرەو رۆژهەلات پەرەیان سەندووە، بەم واتایە کە خاوەنی ئەم بیرۆکانە بە جەستە چوونەتە ئەو شوێنانە، بەلام ئەم قسە بەم واتایە نییە کە سیستێمەکانی ئایینی ئێرانیی یان یەهودیی لەو شوێنە گەشەیان کردبوو یان کۆمەڵێك نوئایینیان کۆکردبێتەوە. ئایینەکانی مزگێنیدەری گەورە هێشتا نەچوو بوونە ناو قۆناغی ئایینی جیهانییەوە.

لە کۆمەلگا سنتیکان دا ئایینەکانیشیان وەك خەڵکەکە، بەگشتی بە ناوچەو شوێنێکی تایبەتو لە ئەنجامدا بە فەرهەنگی خوجێیان دەبەستەوە. لە روانگەی خەڵکی ئاسیای ناوەراست یان چین، هەر ئایینێك کە بازرگانێکی بێگانەی ئێرانی یان بنی ئیسرائیلیی شوێنکەوتەی بوو و جێبەجێی دەکرد، تەنیا ئایینێکی خۆمالی ئێرانییەکان یان ئیسرائیلییەکان بوو، ئیتر بیری لەوە نەدەکردەوە کەبۆخۆی دەتوانێت ئایینێکی وەها پەسەند بکات بەبێ ئەوەی وەها نیشانی بدات کە کە لە ئێران یان فەلەستین وەرگیراوە. دیسان هەروەك تورکەکان، چینیەکانو هۆزەکانی ئاسیای رۆژهەلات لەگەڵ ئەم بازرگانانە کە لە رۆژئاواوە هاتبوون، پەیوندییان دەگرتو شێوازی بیرکرنەوەیانیان دەناسی، لەوانەیە چاوپێکەوتنو گفتوگۆکانی رۆژانە کاریگەری ووردی دوولایەنەیان

لەسەر فەرهەنگی یەکدی دانابێت. بۆ نموونە، بیردۆزێک ئەوەیە کە تائۆیستەکانی[1] سەردەمی هەنی دواییـن (واتە قۆناغێک پێش ٢٢١ ز) زاراوەکەیان بۆ (ئاسمانی باڵا) یان تالۆ[2] وەرگیراو لە گەروـ دەمنەی[3] ئێرانی، بە واتای (پەرستگە) کە بەرزترین ئاسمانە لەناو چوار ئاسمانو پەیوەستە بە ئەهورامەزدا کە لە چەند بەشێکی ئەڤێستائەورا دا بە دادەڤە ناسراوە[4][52] .

بەپێی روونکردنەوی زانایەکی ژاپۆنی (جەژنی گیان)ی بەناوبانگی ژاپۆنی، کە ئایینێکی ساڵانەی خوراک پێدانی ئەو گیانانەیە کە پشت گوێ خراون، لە سەردەمی تانگ لە رادەبەدەر باو بووە، لەراستیدا خاستگاهی ئێرانیی هەیە. ناوی چینی ئەم جەژنە، یۆ لەن پێنە[5]، کە لەوانەیە لە روانی[6] سەغدیی[7] وەرگیرا بێت. لە پێوەندی لەگەڵ ئەم جەژنە چیرۆکێکی رەمەکیانەش هەیە، کە تێیدا ربیانێك بەناوی مۆلیان[8] چووە دۆزەخ کە دایکی بگەرێنێتەوە، پێدەچێ بناغەی ئەم چیرۆکە ئۆستورەی یونانی دیۆنیسۆس[9]و سێمێلە[10] بێت[53]. لە سەرەتاکانی دەستپێکی سەردەمی ئێمەدا بۆ وەها کارتێکەرییەك بەڵگەیەکی تر لەبەر دەستدایە[54]، بەڵام لەوانەیە ئالوویرەکانی هاوشێوەی ئەم بیرۆکانە زۆر زووتر لەمانە باو بووبێت، و ئەگەر (وەربیگرین کە) پیشگویانی ئێرانی لە خزمەتی

---

1 . Taoist
2 . Tq-lo
3 . Garo-damna

4 . گەروـ دمەنە یان گرونمان garomana، کە لە فارسی دا گرزمان واتە کورسیو تەخت بە مانای خانومانی پێاهەڵدانە. (پورداود، یشت ها، ج ٢، ص ١٧٠، و برهان قاطع، تصحیح معین، ذیل گرزمان، پانویس، ص ١٧٩٣) و.

5 . Yu-lan-p'en
6 . Rw'n

7 . "رەوانی"ئێستای فارسی. و.

8 . Mu-lian
9 . Dionysos

10 . Semele، خاتووخوداو دایکی دیۆنیسۆس. و.

کۆشکی جۆ دا بوون کەواتە ئەگەری ئەوە هەیە ئەو بیروکانەش لەوێ بوونیان بووبێت.

بەشی سێهەم

بوودیزمو ڕێگەی ئاوریشم

سەردەمێك لە سەدەی حەوتەم هەتا چوارەمی پ.ز لە باکووری هیند پیاوێك بەناوی سیدراتە گئۆتەمە[1] دەژیا کە بە بوودا یان (دۆزەرەوەی ڕووناکی) بەناوبانگ بوو[1]. بوودا، چاکسازێکی واتایی بوو کە بەدوای ڕێگەیەکی ناوەندی نێوان دوو لێواری کامەرانیو خۆئازاردان دەگەڕا، پەیامێکی لەسەر بنەمای چواڕراستی گەورە فرا مێاموخت:کە ژیان ڕەنجە، ڕەنج هۆیەکی هەیە بەناوی (تونیەتی) یان ئارەزوو از، ڕێگەیەك هەیە بۆ کۆتایی هێنان بە ڕەنجو تێپەڕاندنی ڕێگەیەکی هەشتیانەی گەورەیە کە ئەویش بریتییە لە لۆژیکی دروست، بیرۆکەی دروست، گووتاری دروست، کرداری دروست، ژینی دروست، کۆششی دروست، بەئاگابوونی دروستو هاودڵی دروستە.

بوودا بەدرێژایی تەمەنی کۆمەڵەیەکی چواربەشی لە شوێنکەوتەکانی بەناوی سەنگە[2] یان (انجمن)ی دامەزراند کە لە نێوان ڕەببانەکانی ژنو پیاوو "پیش نشینان" یان بهدینان دابەش دەبوو. ئەوەندەی پێنەچوو کە زۆربەیان لە سەرانسەری هیندو ئەودیوی هیندی گەشتێکیان دەست پێکرد بۆ ئەوەی مزگێنی بوودا لە هەموو شوێنێك بڵاو بکەنەوە چونکە بڕوایان وابوو کە پەیامێکی جیهانییە.

---

[1]. Siddhartha Gautama
[2]. Sangha

ئەمە یەکەمین بانگەشە یان هەوڵی پەروپاگەندەیەکی زۆر گەورەیە لە مێژووی ئایینەکانی جیهاندا. ئەم چالاکییە لە سەردەمی ئیمپراتۆری ئاشوکا[1] لە خانەدانی مەئۆریە[2] (پاشایەتییەکەی ح ٢٦٨-٢٣٩) زیادی کرد. ئەو کە گرۆیی بوودیزم ببوو و لەو ڕەنجو مردنەی کەبەهۆی داگیرکارییەکانی نیزامی ئەوە هاتبووە ئاراوە زۆر پەشیمان بووەوە، هەربۆیە بوودیزم لە ئیمپراتۆری بەرفراوانی باکوور هیند گەیاندە پێگەیەکی فەرمی (هەرچەندە ئایینی حکوومی نەبوو). لە سەردەمی بوودا ڕەببانەکانی پێشەنگی بووزیی دوو شووڕایان پێکهێنا بەو مەبەستە کە نەبوونی هاوئاهەنگییەکانی بواری پەیڕەوو پراکتیکی بووزیی چارەسەر بکەن[2]. ئەفسانەیەك دەڵێ: ئاشوکا کە لەم مشتومڕانە ناڕازی بوو، لە ساڵی (٢٤٤ پ.ز) فەرمانی پێکهێنانی سێهەمین شووڕای دەکرد هەتا ئۆرتۆدۆکسی[3] بووزی ڕێك بکات[3]. ئەگەر بەراستی ئەم شووڕای سێهەمە پێك هاتبێت، جگە لە پەرەپێدانی ئاگری ئەم کووتلەکارییانە کارێکی دیکەی نەبووە.

بەپێی بیردۆزەکانی کلاسیکی مشتومڕەکانی ناو سەنگە جەختی لەسەر باری سروشتی ئەو ڕەببانانە دەکرد کە گەیشتبوونە پێگەی لەخەو ڕابونەوەو پێییان دەووترا ئارهەت[4]. پێنج بیردۆز خرایەروو کە لەوانەیە لەلایەن ڕەببانێکەوە بێت بەناوی مەهادیڤە[5]، و لە ڕێگەی ئەم تیۆرەوە بانگەشەی کۆسپی ئارهەتەکانی دەکرد کەوا هێشتا گیرۆدەی دڵپەڕێشانییەکانی ئەم جیهانەن، وەك خەونەکانی شهوانی، نەزانییەك کە لەناویاندا ماوەتە، گوومانو دوودڵیی کە وازیان لێ ناهێنێتو کۆمەڵێك شتی لەم شێوە.

---

[1] . Ashoka
[2] . Maurya
[3] . Orthodoxy
[4] . Arhat
[5] . Mahadeva

مــشتومڕێکی تــر ئــەوە بــوو کــە ئاراســتەی ئارهەتــەکان توانــستی لەخەوڕابوونیان تایبەت بە گرووپێکی بچووکی خەڵك دادەنا. لەگەڵ هەمووی ئەمانە دەبوایە روویەکی تری ناکۆبیەکان پێوەندی بە دۆزی رەخنەگرتن لە کردارە ئایینییە رەمەکییەکانەوە هەبێ، بەتایبەت رێزگرتن لە پەرەستگەکانی بوودا (لە پەرستگە پیرۆزەکان). رەببانە میانەروکان هەستیان دەکرد ئەم جۆرە تازەگەرییانە مەترسی دەخەنە سەر پاکی پەیامەکەی بوداو پابەندبوون بەشێوازی ژیانی بووزیش سست دەکات.

بەپێی بیردۆزی کلاسیك، میانەروکان لایەنگرییان لە پێگەی بەرزی ئارهەتەکان دەکرد وەك سەرۆکی ناو انجمن، لە کاتێکدا زۆرینە لایەنگری پێنج بیرۆکەیەك بوو کە مەبەستیان دابەزاندنی پێگەی بەرزی ئارهەتەکان بوو. گرووپی میانەروکان بە (گەورە انجمنیها) ناوزەد کران[4].

ستەڤیرەکان[1] و نەیارەکانیان، واتە زۆرینەی جەماوەر، بە مەهاسەنگیکەکان[2] یان لەم دواییانەدا هەندێ لە زانایانی بوودیزمی سەرەتایی هەوڵیان داوە کە بەم بەشەی مێژوودا بچنەو دەڵێن لەوانەیە زۆربەی ئەم ناکۆکیانە دواتر هاتبێتنە ئاراوو وەك جیاوازییەکی (مێژوویی) ئەم ناکۆکیانە دەخەنە پاڵ رابردوو. لەوانەیە وەها بێ کە خاڵی ناوەندی دژبەری ناوەکی سەنگەی دستپێك، سەرێکی زیادکراو بووبێت لەسەر پەیکەرەی یاساکانی شێوازی ژیانی رەببانی بەناوی ڤینەیە[3]. زۆربەی رەببانەکان زیادکردنی ئەم یاسا نوێیانەیان رت دەکردەوە، تەنیا ئەوە یاسایانەیان پەیرەو دەکرد کە خودی بوودا بنیاتی نابوو. بەواتایەکی تر، ستەڤیرەکان ئەوانە بوون کە دەیانویست بە زیادکردنی

---

[1]. Sthavira بە پاڵی تەیرە Thera و قوتابخانەکەشیان بە تێرەوادە Theravadaناسراوەو لەلای ئێمە زیاتر چەمکی تێرە باوە نەك ستاڤیرەی سانسکریتی. و.

[2]. Mahasangika

[3]. Vinaya

هەندێ بابەت بە ڤینەیە ((چاکسازی)) تێدا بکەن، مەهاسەنگیەکانیش خوازیار بوون کە گێردراوەی دیرینی کوورتتریان هەیە، واتە ئەمانە بوون کە بە گرووپی ((محافظە کارە)) هەژمار دەکران[5].

بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی پەیڕەوەکانی بووزیی کۆمەڵێك قوتابخانەی جۆراوجۆر وەردەرکەوتن کە کارەکانیان لە ڕابردوو ئالۆزتر کرد. هەرکام لەم قوتابخانانە،کە بە گشتی بە نیکایە[1] ناسرابوون، کانوون/ قانونی[2] نووسراوەی تایبەت بە خۆیان کۆکردەوە کە بە هەڵگری پەیڕەوەکانی بووزییان دادەنان لەگەڵ کۆمەڵێك لێکدانەوەی تایبەت کە بڕوایان پێی هەبوو. بەپێی ئەفسانەکان هەژدە قوتابخانە لەم شێوە هەبوو. زۆربەیان کۆمەڵێك نووسراویان لە پاش خۆیان بەجێ هێشت، بەڵام تێرەوادە {ستاڤیرەوادە، بەواتای (ڕێگەی پیران) یان ڕێگەی پیرانی تەریقەت} تەنیا قوتابخانەیەکە تا ئیستا ماوەتەوە، واتە ئەو شێوازە لە ئایینی بووزی کە لە سێر بلانکاو باشووری ڕۆژئاوا ئاسیادا باوە.

بوودیزم پەیکەرێکی لە نووسراوەکان پێکهێناوە کە بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی لەهەر بزوتنەوەیەکی تر بەرفراوانترە، و خوێندنەوەو پێداچوونەوەی تەنانەت یەك قوتابخانە کارێکە کە سەرانسەری تەمەنی تاك دەگرێتەوە. لە چینی ئێستا مامۆستایانی بۆاری پیتۆلی خوێندکارەکانیان ئاگادار دەکەنەوە کە ((خوێندنەوەی جدی لەسەر بووزیی سیاەچالەیە، ئەگەر بچنە ناویەوە ئیتر هەرگیز نابینرێن!))[6]

---

1 . Nikaya
2 . canon

قوتابخانەکانی بووزیی ڕێگەی ئاوریشم

چونکە ئێستا زۆربەی قوتابخانەکانی بووزیی سەرەتایی ئیتر نەماون، دەبێ بیرۆکەکانیان بەپێی ئەو نووسراوانەی کە لەبەر دەستن دابرژێنەوە. مێژووی نووسراوەکانی ئێستا، تەنانەت ئەوانەش کە پوچەڵ کراون، دەگاتە سەدان ساڵ پاش پەیدابوونی ئەم قوتابخانانە، هەربۆیە زانینی پێگەی قوتابخانە جۆراوجۆرەکانی سەرەتایی‌و پێوەندییان لەگەڵ یەکدی کارێکی دژوارە.

دەرمەگۆپتەکە[1]و سەرڤاستیڤادین[2] قوتابخانەکانی سەرەکی *نیکایە* بوون کە تایبەت بەو ناوچانە بوون کە ڕێگەی ئاوریشم بە ناویان دا تێدەپەری. مەهاسەنگیکەکانیش سەرەتا لێرەدا چالاك بوون. ئاراستەی جێنشین، بزوتنەوەیەکی بەرفراوانتر بوو کە بە مەهایانە[3] یان ڕەورەوەی گەورە ناسراو سەرەتا دژەی کردە ناو هەندێ ناوچەی ئاسیای ناوەڕاست وەك خۆتەن، ئەمەش بەر لەوە بوو کە قوتابخانەکانی نیکایە بە یەکجاری لە ڕێگەکانی ئاوریشم وەدەرنێت.

مەهاسەنگیکەکان

هەولی مەهاسەنگیکە بەمەبەستی کەمکردنەوەی گرنگی تایبەتی ئامانجی ئارهەت، یان تەنیا خۆراگریان لە بەرامبەر تازەگەرییەکانی وێنەیە، بووە هۆی یەکەمین کەرتبوونی گەورەی ئەنجومەنی بووزیی. هەروەها کۆمەڵێك لە مەهاسەنگیکەکان بروایان وابوو پرەگنا[4] یان شارەزایی دیمانە، دەستبەجێ ڕوودەدات نەك بەرەبەرە، چونکە سەرڤاستیڤادینەکانی‌و ئەوانەی تر بەم

1. Dharmaguptaka
2. Sarevastivadin
3. Mahayana
4. Prajna

شێوەیەك فێردەبوون، ئەم بیرۆکە دواتر لە مەهایانەشدا ڕۆڵێکی سەرەکی هەبوو بەتایبەت بەشێوەی زێن[1].

کۆتەڵەکانی گەورەو بەناوبانگی بووزیی کە لە بامیانی وولاتی ئەفغانستان، کە (٥٠) مەترو (٣٠) مەتر بەرزاییانە[2] و لەسەر گاشەبەردێکی سەر هەلدێرێك هەڵکەندراون، لەوانەیە کاری مەهاسەنگیکەکانی باکووری ڕۆژئاوا بووبێتن.

دەرمەگۆپتەکەکان

لەوانەیە قوتابخانەی دەرمەگۆپتەکە یەکێك لە بە نفوزترین قوتابخانەکانی ڕێگەی ئاوریشم بووبێت کە تاکوو سەردەمی ئیمپراتۆری کووشانییەکان لە یەکەمین سەدەکانی سەردەمی مەسیحییەت دا پەیدا بووە. دەرمەگۆپتەکان زۆربەی نووسراوەکانیان بەزمانی پەرکریتی گەندهاری[3] نووسیوە کە زمانی خۆجێیی بالادەستی وولاتە اصلییەکانی کووشانییەکانی باکووری ڕۆژئاوای هیند بوو. یەکەمین بانگهێشتکەرانی بووزیی ئاسیای ناوەڕاست، زۆربەی نووسراوەکانی دەرمەگۆپتەکەیان بردە وولاتی چین. بەلام تاکوو سەردەمی گەشتەکانی سیوئان زانگ لە سەدەی هەفتەمدا، ئەم قوتابخانە لە هیند دا نەمابوو و تەنیا چەند نوێنەرێکیان لە ئاسیای ناوڕاستدا هەبوو.

پێدەچێ دەرمەگۆپتەکەکان پێچەوانەی باوەری قوتابخانەکانی دیکە بەم بیرۆکە جیاواز دەبوون کە بوودایان لە انجمن بووزیی جیا دەکردەوەو مەزنتریان دادەنا نەك بە بەشێك لەو. لقێکی پراکتیکی ئەم ڕوانگەیە ئەم باوەرە بوو کە ئەو شتانەی کە پێشکەشی بوودا دەکرێ، نەك انجمن، دەکرێ نکوکرد بەرهەم بێنێت. لەوێوە کە مانەوەی انجمنی رەببانی بەندبوو بەو پێشکەشییانەی کە

[1] . zen

[2] . لە ١٩٩٩، کاتی چاپی ئەم پەرتووکە هەبوون بەلام دواتر گرووپی (تالیبان) لەناویان بردن. و.

[3] . Gandhari

((پیش نشینانی)) بووزیی پێیان دەبەخشێ، ئەگەری زۆرە کە ئەم بیرۆکە لە لەناوچوونی ئەم قوتابخانەدا ڕۆڵی هەبوو بێت.

سەرڤاستیڤادینەکان

ناوی ئەم قوتابخانە لە عبارت سەرڤەم ئەستی[1] واتە (هەمووی هەیە) وەرگیراوە. ئەم عبارتە نیشاندەری بیردۆزی ئەم قوتابخانەیە دەربارەی کات. بەپێی ئەم بیردۆزە رابردوو و ئێستاو داهاتوو هەمووی لەکاتێکدا بوونیان هەیە. بەپێی نەریتی تێرەوادە، دەرکردنی سەرڤاستیڤادینەکان یەکێکە لە دەستکەوتە اصلیەکانی سێهەمین دانوستانی بووزیی بوو کە ئاشوکا داوای پێکهاتنی کردبوو.

ئەگەر ئەم قسە راست بێ، لەوانەیە هۆکاری سەرەکی دوورخستنەوەی قوتابخانەی سەرڤاستیڤادین بۆ ئاسیای ناوەڕاست بێت. دەرمەگۆپتەکەکان هەتاکوو سەدەی دووهەم گۆرەپانیان بۆ سەرڤاستیڤادینەکان بەتاڵ کردبوو. سەرڤاستیڤادینەکان بەپێچەوانەی قوتابخانەکانی تر، کە زمانی پالی یان زمانەکانی تری ناوچەکەیان بەکاردێنا، زۆربەی بەشەکانی نووسراوەکانیان بەزمانی سانسکریتی نووسیبوو کە زمانیی ئایینیی کۆن بوو، ئەمەش هەوڵێك بوو بەمەبەستی کۆنئارا کردنی بەرهەمەکانیان کە رووخسارێکی بەرزی ڕێزداری پێدەبەخشین.

مەهایانە

مەهایانە تەنیا قوتابخانەیەك نەبوو بەڵکو ((بزووتنەوەیەکی تەواو بووزیی)) بوو کە زۆرتر بە پەسەندکردنی پەرتووکی پیرۆزی نوێ پێناسە دەکرێ[7].

[1] . Sarvam asti

مەهایانە بەواتای ڕەورەوەی گەورەیە، بەم شێوە ناویان لە خۆیان ناووە. سەرچاوەی ئەم ((ڕەورەوە گەورە))ی لەخەو ڕابوونە بەتەواوی دیار نییەو لەوانەیە هەرگیزیش روون نەبێتەوە. لێکدانەوەی زانستخوازی کۆنئاراتر کە بڕوای وایە ئەم نەریتە هەڵقوڵاوی قوتابخانەی مەهاسەنگیکەیە، چیتر لای هەمووان پەسەندکراو نییە، بەڵکو هێشتا مشتومڕی لەسەر دەکەن کە مەهایانە بە پلەی یەکەم لەناو ((پیشنشینانی)) بووزیی یان بهدینان پەیدابووە یان لەناو انجمنی ڕەببانەکان[8].

ئەم بزووتنەوە، کە لە سەرەتادا پێدەچێ ڕێژەکەی بچووك بووبێت، لەوانەیە بە درێژایی سەدەی یەکەمی پ.ز لە باکووری ڕۆژئاوای هیند یان ئاسیای ناوەڕاستەوە دەستی پێکردبێت. هەرچەند کۆمەڵێك پەرتووکی پیرۆزی مەهایانە بەم دواییانە لە پاکستانی باکوور دۆزراونەتەوە بەڵام زۆربەی ئەو نووسراوانەی کە دواتر بوون بە نووسراوی بنەڕەتی مەهایانە پێدەچێت لە ئاسیای ناوەڕاست لە ڕێگەی ئاوریشمدا درێژرابێت، چونکە دەبێ لەوێ ئاوێتەبوونی نەبراوەی فەرهەنگو بیرۆکە یارمەتی کاریگەرییە جۆراوجۆرەکانی دابێت. هەروەك زانایەکی هاوچەرخ بیرمەنداندە وتوویەتی ((ئەگەری زۆرە کە بڵاوبوونەوەی گشتی مەهایانە ڕووداوێك بووبێت کە لە دەرەوەی نیمچەدوورگەی هیند رووی دابێت چونکە لەوانەیە پێوەندی بە گوازتنەوەی بوودیزمەوە هەبێ بۆ فەرهەنگەکانی دیکە.))[9]

لەناو بنمایە جیاوازەکانی ئەم پەرتووکە پیرۆزە نوێیانەدا یەکێکیان بەرزبوونەوەی بوودا بۆ پلەی لوکۆتەرە[1] بوو کە لەم بیروباوەرەدا ڕەنگی دابووەوە کە مەرگی بوودا نیشانەیەکی صرفە (ئەم بیرۆکە لە مەهاسەنگیکانەوە وەرگیرابوو). هەروەها جەخت لەسەر هاوخەمی دەکرا لەگەڵ کەمبەختەکانو گرنگتر لەمانە ئەوە بوو کە هەمووی گیانلەبەر یان

[1] . Lokuttara

بوونـەوەرەکان "سروشـتی بـوودایی" (تەتاگەتـە[1])یـان هەیـەو نابـێ ئـارەزووی کەمتر لە بووداگی تەواو بکـەن.کەسـێك کـە گـەرانێکی وەهـا قورسـی بـوون بـە بوودای دەستپێدەکرد بە بووداسەف/ بوودیستەڤە[2] دەناسـراو ئەمـەش پلەیـەك بوو کە لە ئەرهەت مەزنتر دادەنرا.

دەکرێ کەسی بووداسەفی بەم شێوە پێناسە بکرێ کە سوێند دەخوات چەندین جـار تـاکوو هـەر کاتێـك پێویـست بێـت لـەدایك بێتـەوەو هـەوڵ بـدات ببێتـە بوودایەکی نمونەیی بەم مەبەستە کە یارمەتی هەمووی گیانلەبەرەکان بدات کـە بگەنە رزگـاری. ئەمـە لـە وێـژەی پرەگیاپارەمیتـای[3] مەهایانـەدا بـە مەبەسـتی ئاستەنگترکردنی رزگاربوونی صرفی تاکەکەسی، کە نیشاندەری ئاراسـتەیێکی نەریتخوازانەیە، در تقابل میایستد[10]. رەگەزێکی زیدەی بەرهـەمی سـەرەتایی مەهایانە دوژمنایـەتی قـووڵو قورسـیەتی لەگـەڵ کەسـانێك کـە ئـەم نووسـراوە نوێیانــە بــاوەرپێکراو ناناســرێن[11]. ســەرئەنجام مەهایانییــەکان بەرەبــەرە بــە مەبەسـتی تحقـیر کردنیـان، بـە "هینەیانـە" واتـە ((رەورەوەی بـچووك)) یـان ((رەورەوەی نزم)) ناوزەدیان کردن.

هەرچەند دەکـرێ هەنـدێ لـە قوتابخانـەکان وەك تێـرەوادە بـێخودا بناسـرێن، بەڵام دەرکەوتنی مەهایانـە ئەگـەری بەخودازانینی بووداکـانو بووداسـەفەکانی هێنـا ئـاراوە. بـەپێی هەنـدێ لێکدانـەوەکانی مەهایانـە، ئـەو بووداسـەفانەی نیکـوکردێکی زیـاد لـە پێویـستان بەدەسـتهێناوە دەتـوانن بەکەسـانی تـری بـسپێرن. هەربۆیـە جـەماوەری خۆشنەویـستیان زۆرجـار لـەلای بـوودا یـان

[1] . Tathagata
[2] . Bodhisttva
[3] . Prajnaparamita

بووداسەفەکانی تر دوعاو تەمەنایان دەکرد، یارمەتیان بدەن کە لە دووبارە لەدایکبوونەوە لە جیهانی (سەنسارە[1]) ڕزگارییان بێت.

بەڵام مەهایانە وینەیەکی تایبەت بە خۆی دروست نەکرد، لەجیاتیان ڕەببانەکان یاسایەکیان پەیڕەو دەکرد کە قوتابخانەیەکی نیکایەی دیکەی دامەزراند بوو کە لایان ڕێزدار بوو. بەم شیوە هەرچەند نەریتی مەهایانە بەرادەیەکی زۆر لەقوتابخانەکانی نیکایەی چین وەرگیرابوو، بەلام ڕەببانەکانی چینی هەروەك جاران قوتابخانەکانی سەرڤاستیڤادە یان دەرمەگۆپتەکەیان جێبەێی دەکردو ئەمانە دوو قوتابخانە بوون کە بەر لەوانەی دیکە لە ڕێگەی ئاوریشمدا باڵادەست بوون.

تێکەلاوی گەندهاری و کۆشانییەکان

بەپێی ئەفسانەیەك کە لە زمانی پالی دا بە زمانی کانون/ قانونی تێرەوادە ماوەتەوە، یەکەم پێوەندی بوودیزمو ڕێگەی ئاوریشم لە سەردەمی خودی بوودا ڕوویداوە[13]. بەپێی ئەم ئەفسانە دوو برای بازرگان لە بەکتریا (هەمان بەلخی سەدەی ناوەڕاست لە باکووری ئەفغانستان)، بە ناوەکانی تەپەسو[2] و بەلیکە[3]، لە هەفتەی هەشتەمی پاش لەخەو ڕابوونەوەی سەردانیان کردو دەستبەجێ بوونە ڕێچکەگری ئەو[4]. هەر بەپێی ئەم ئەفسانە، پاشان ئەم دوو برایە گەڕانەوە بەلخو چەند پەرستگەیان دروست کردو پێشکەشی بوودایان کرد.

---

1 . Samsara
2 . Tapassu
3 . Bhallika

4 . ع. پاشایی، بودا، تهران، ١٣٨٣: ١٤٢. ئەم ناوە لە پەرتووکی بوودا بە هەڵە بە "توپۆسە" هاتووەو تەپەسو دروستە، و لە ص ٤٩١ لە هەمان پەرتووك دا هاتووە "تپۆسە" کە وێنەیەکی تری تەپەسۆیە. و.

هەر چەند بەڵگەیەك بۆ سەلماندنی ئەفسانەی تەپەسوو بەلیکە بەدەستەوە نییە، بەلام بەپێی ئەو فرمانانەی کە بە دەستوری ئاشوکا لەسەر میلەبەردینەکان هەڵکەندراوە، دیارە چەند مزگێنیدەرێکی بۆ وولاتانی باکووری ڕۆژئاوای ئیمپراتورییەکەی هەناردووە[14]. بەکتریا لە سەدەکانی دواتردا بوو بە ناوچەیەکی گرنگی بووزیی‌و تا سەردەمی داگیرکارییەکانی ئیسلام هەمان برەوی هەبوو. لە سەدەی حەوتەم، لە بەرەبەری هوورژمەکانی عەرەبەکان، سیوئان زانگ زیارەتکەری بووزیی چینی لە شاری بەلخ سەد پەرستگەی بووزیی‌و سێهەزار رەببان دەبینێ.

ناوچەی باکووری ڕۆژئاوا هێلانەیەکی تێکەڵاوی فەرهەنگە جۆراوجۆرەکان بوو. ژوانگەی جیهانەکانی هیندو ئێرانی بوو و لە بەشی دووهەمی سەدەی چوارەمی پ.ز ئامادەبوونی یونانییەکانیشی پێ زیاد ببوو. ئەسکەندەری مەقدونی بەشێکی زۆری ئەم هەرێمەی لە نێوان (٣٣٢ ـ٣٢٧ پ.ن) داگیرکردو پاش ئەو دەسەڵاتێکی یونانی/ هێلێنی[1] لەوێ بەجێما کە هەتا دوو سەدە دواتریش بەناوی سلوکییەکان لەوێ مانەوە.

پەنابەرەکانی یۆنانی لە بەکتریاو گەندهارەوە (ئەوەی ئێستا باکووری ناوەڕاستی پاکستانە) خوداکانی دێرینی یۆنانیان لەگەڵ خۆیان هێناو بەڵگەکەشی سکەو شوێنەواری باستانشناختی ترە کە لە پاشیان بەجێماوە. هەندێ لە یونانییەکان ئاینەکانی خۆجێییان وەرگرت، بۆ نمونە هلیۆدۆروس[2]، باڵیۆزی ئانتیالسیداس[3]، فرمانڕوای سلوکی، لە بێسنەگەر[4] میلێکی بۆ ڤیشنۆ[5] علم کرد[15]. هەرچەند بەڵگەیەك لەبەر دەست نییە بۆ سەلماندنی گرۆیی

[1] . Hellenic
[2] . Heliodoros
[3] . Antialcidas
[4] . Besnagar
[5] . Vishnu

بەرفراوان لە هەموو ڕەهەندەکاندا، بەڵام دەبێ ئالووێرێکی بیروکەیی ئایینی لەم یان ئەو ئاستەدا لەگەڵ جەماوەرەکانی ئێرانیو هیندی ئەو ناوچانە ڕووی دابێت. یونانییەکان لە ئاسیادا وەك هەرجێگایەکی تر، هەولیان دەدا لە نێوان خوداکانی خۆجێییو خوداکانی خۆیان پێوەندییەك بدۆزنەوە[16].

چیرۆکی کوێرکردنی کۆنەلە[1]، کوری ئاشوکا، کە سیۆئان زانگ دەیگێرێتەوە گۆیا هەمان تراژیدیای یۆنانی هیپۆلیتۆس[2]و فایدرایە[3] لە لە قاڵبی بووزییدا. بەپێی راپۆرتەکانی سیۆئان زانگ لەسەدەی حەوتەم، زیارەتکەرە نابیناکان لە ستۆپەی[4] کۆنەلە نزیکەی تاکسیلا[5] کە دەکەوێتە پاکستانی ئێستا، دوعایان دەکرد کە چاویان دوبارە بینا بێتەوە[17]! وەك نمونەیەکی بەرجەستەی درێژەدەری فەرهەنگی دەبێ بڵەین ئێستا نەخۆشخانەیەك لەو شوێنە دروست کراوە کە بەهۆی امکانات پزیشکی چاو زۆر بەناوبانگە[18]!

وەك چاوەڕوان دەکرێ، کاریگەریەکانی فەرهەنگی لە گەندهارە لە دوو ڕەهەندەوە بوو. بەڵگەیەك هەیە ئامارە بەوە دەکات کە ئایینەکانی خۆجێیی شێوەی پەرستنی یۆنانییان پەسەند کرد، وەك جێگەنوێژی شێوەیۆنانی کە بۆ ڤەخشۆ[6] خودای (جەیجون) لە تاتی بەردین لە باکووری ئەفغانستان تەرخان کراوە. یان بەتورە، لەو کاتەوە کە ئەو پەرستگە وقفی هەردوو خودای ئاگرو ئاو، هەردوو دابونەریتی یۆنانیو بەکتریایی تێدا ئەنجام دەدرێ[19].

---

[1]. Kunala
[2]. Hippolytus
[3]. Phaedra
[4]. Stupa
[5]. Taxila
[6]. Vaxshu

بەم شێوە لەوانەیە باوەڕەکانی تایبەتی هیندی لە ڕێی کەناڵەکانی دیاسپۆرای[١] یۆنانی ڕێگەیان بەرەو مەسیحییەتی ژیاوەی جیهانی مەدیتەرانە کردبێتەوە. گۆیا لەسەرخۆیی لە ئاییندا بنەمایەك بووە. مێناندرۆس[٢] سەرداری یۆنانی - بەکتریایی، کە داگیرکەری بەشێکی هیندی باکوور بوو و لە (١٥٠-١٣٥پ.ز) لەوێ پاشایەتی کرد، لەگەڵ انجمنەکانی بووزیی هەرێمەکەی خۆی بە نەرمی ڕەفتاری دەکرد. یادی ئەو لە پەرتووکێکی بووزیی بەناوی میلیندەپەنهە[٣] یان پرسیارەکانی میلێندە پارێزراوە کە میلێندە هەمان مێناندرۆسە. لەم پەرتووکەدا شا لەگەڵ ڕەببانێکی هیندویۆنانی بەناوی ناگەسینە[٤] دەکەونە گفتوگۆیەکی ئەفلاتوونی (بەشێوەی رسالات ئەفلاتوون)[20].

هێراکلێس[٥] بە پێستی شێر مۆدێلێکی هونەرییە بۆ ڤەجرەپانی[٦]، کە پارێزەری بوودایە. هونەرمەندانی گەندهاری پەیکەرەی ڕفاندنی گانیومێدە[٧] بەدەستی زێئووس[٨]، لە هیات هەڵۆ، دەخەنە چوارچێوەی چیرۆکێکی بووزییەوە، واتە چیرۆکی سۆسەندی - جاتەکەی[٩] بووداسەفییە کە گیرودەی خۆشەویستی ژنێکی مێرددار دەبێو خۆی بە وێنەی گەرۆدەی باڵندە دەردێنێت تاکوو ژنەکە بفرێنێت. ئەم نەخشە لە وێنەکانو پەیکەرە تاشراوەکانی بووزیی تەواوەتی نیمچەدوورگەی هیندو ڕێگەی ئاوریشمو چیندا دەبینرێت، هەروەها ڕێگەیەك بەرەو هونەری ساسانی دەکاتەوەو لێکدانەوەیەکی زەردەشتی وەردەگرێت[21].

---

1. Diaspora
2. Menandros
3. Milindapanha
4. Nagasena
5. Herakles
6. Vajrapani
7. Ganymede
8. Zeus
9. Sussandi-Jataka

حدود سالّی (١٣٠ پ.ن) سەرکردایەتی یۆنانی خۆی دابووە دەستی هێرشی سەکا ڕەوەندەکانو هۆزەکانی تری ستێپس. سەکاکانیش چەند کاریگەرییەکی بووزییان ڕاکێشاو ژمارەیەك کەتیبەی بووزییان لەپاش خۆیان بەجێ هێشت. پاش تێپەرینی سەدەیەك، لە جیگایەك کە ئێستا باکووری ڕۆژئاوای پاکستانە، لە سەرکردایەتیو دەسەلآتی سەکاکان هێزێکی نوێ بەناوی کووشانییەکان پەیدا بوو.

خاستگاەهای کووشانیان بە تەواوەتی روون نییە، هەرچەند پێدەچێ لە رووی هۆزەوە گرووپێکی تێکەلاو بوون کە تارادەیەك لە کوچەرییەکانی هێندوئەورووپی دوورترین بەشی ڕۆژهەلآتی ڕێگەی ئاوریشم پێکهاتبوو، هۆزێك کە لەلای چینییەکان بە یوئەجی بەناوبانگ بوون. سەرکردایەتی جەماوەرێکیان دەکرد کە کۆمەڵەی خۆجێیی هیندیو ئێرانی زمانو کۆچەرییەکان یونانیی دەگرتەخۆو بەرەبەرە بەسەر ئەو ڕێگە بازرگانییانەدا زاڵ بوون کە باکووری ڕۆژئاوای نیمچەدوورگەی هیندی بە ڕێگەی ئاوریشم دەبەستەوە.

لەسەر سکەکانی کووشانی نەخشی خودا جۆراوجۆرکانی ئێرانیو هیندیو بووزیی دەبینرێ کە نیشاندەری خۆراگری نوخبەکانی ئەم سەرکردایەتییە نوێیەیە بەرامبەر ئایینە دۆنادۆنەکان. ڕێژێکی تایبەتی زۆریان لە خاتووخودای ئێرانی بەناوی ئاردۆخشۆ[١] و شیواخودای هێندیی دەگرت[22]. پەیکەرەکانی نژری هەریتی[٢] خاتووخودای ئاوڵە، هۆی شومی خراپی ئەم سەردەمەن، بەربلآوی ئاوڵە کە لە سەدەی دووهەمی پ.ز جیهانی مەدیتەرانەی داگرتبوو لەوانەیە لە وولاتەکانی کووشانییەوە دەستی پێکردبێتو لە ڕێگە بازرگانییەکانەوە رووی لە ڕۆژهەلآت کردبێت[23].

---

[1] . Ardoxsho
[2] . Hariti

کووشانییەکان لە سەرەتای سەرکردایەتییەکەیانەوە سـەمبۆڵی نیکـەی[1] یونانیـان پەسەندکرد کە نیشانەی خاتووخودای سەرکەوتن بوو و ئەمەش هولێکی ئاشکرای بوو بۆ تصاحبی شاهانەی یونانی ـ باکتریایی پیشینیان. لەگەڵ هـەمووی ئەوانـە، ڤیما[2] دووهەمین پاشای کووشانی، شیواپەرست بـوو. ووتوویانـە هـاودڵ ڤیمـا بـۆ ئایینی هیندی رەنگدانەوەی ئارەزووی ئەو بوو بەمەبەستی زیاتر زاڵبـوون بەسـەر رێگەی ئاورێشمدا، چونکە لەو کاتەدا لە سەرانسەری ناوچەی جێیحون و تەنانـەت هەتا خودی چینیش، هیندییەکان لە بازرگانیدا چالاك بوون[24].

جێگری ڤێما، کەنیشکەی[3] یەکەم، هەرچەند ئەگەری زۆرە کـە ئـەویش ئـارەزووی داگیرکردنی رێگەی ئاوریشمی بوویێت، بەڵام زۆرتر جـەختی لەسـەر ئـەوە دەکـرد کـە لایـەنگری رعیەتـەکانی ئێرانیـی رۆژئـاوا بەدەسـت بێنێـت. لەسـەردەمی دەسەڵاتداری ئـەودا نـاوی خوداکـان کـە شـێوەیەکی ئێرانـی بەخۆیـەوە گرتبـوو، دووبارە لەژێر ناونیشانی یۆنانی بەدەرکەوتنەوە، هەرچەند شـیوا پێگـەی فـەرمی بـەرزی خـۆی پاراسـت. نەوەکـەی ئـەو، کەنیـشکەی دووهـەم، بـە دروسـتکردنی ڤیهارەکان[4]، (دیرەکان) و ستوپەکان (پەرستگەکان یـان گومبـەزی گومبـەزەکان) یارمـەتی پەرەپێـدانی بـوودیزمی دا. هـەروەها دەڵـێن فـەرمانی دا لـە کـەشمیر شواریەکی بووزیی پێك بهێنرێت کـە تێیدا بڕیاریـان دا ئـەو نووسـراوانەی کـە بـە زمانی بنەڕەتی گەندەهاری یان (پراکریت[5]) نووسرابوو، سـەر لـە نـوێ بـە زمـانی وێـژەیی سەنـسکریتی بنووسـرێتەوە، کـە ئەمـەش خـاڵێکی وەرچـەرخان بـوو لـە پێگەیشتنی کانون/قانونی وێژەیی بووزیی. هەرچەند خـودی کەنیـشکەی دووهـەم گرۆیی بوودیزم نەبوو، بەڵام سەرچاوەکانی بووزیی بە (ئاشـوکای دووهـەم) نـاوی دەبەن.

[1]. Nika
[2]. Vima
[3]. Kanishka
[4]. Vihara: ڤیهارە، بەهار. و.
[5]. Prakrit

لە سەردەمی کووشانییەکاندا بوو کە بۆ یەکەمین جار بوودایان لە هەیکەلی مرۆڤدا وێنا کردو ئەمەش گۆڕانێك بوو کە هەندێ لە خاوەن ڕاکان بە دزەکردنی یۆنانی دەبەستنەوە.

پەیکەرە تەواوبالآو تندیسهای بالاتنەی بوودای قوتابخانەی ناسراو بە گەندەهارە، لە سەردەمی کووشانییەکان پەرەیسەند. ئەمانە تێکەلەیەکی ئاشکرای پێکهاتەکانی هیندیو یونانی نیشان دەدەن و هەر ئەم پەیکەرانە بوون کە بونیاتنەری گۆڕانکارییەکانی دواتری هونەری بووزیی بوون لە چینو شوێنەکانی دیکە. پەیکەرەیەکی کۆتایی سەدەی یەکەمی بووداو دوو هاورییەکەی بووداسەف، لەگەڵ کەتیبەیەك کە باسی بەخشینی نیکوکردی خود دەکات بە کەسێکی دیکە، لەوانەیە کۆنترین بەڵگەی ئاشکرای بەدەستهاتوو بن کە نیشاندەری بیرۆکەکانی مەهایانەیە[25]. واپێدەچێت کاریگەرییەکانی یونانیو ئێرانی سەردەمی کووشانی شکلیان بە پەیکەرەکانی مەهایانە (و لەوانەیە بیرۆکەکەشی) دابێت. بەناوبانگترین تمپالی بوودا لە هونەری کووشانیدا مەیتریە[١] یان ((بوودای داهاتوو))یە کە پێدەچێ هەندێ لە تایبەتمەندییەکانی رزگارناسیو پەسلاننناسی ئەو کاردانەوەی سۆشیانتی[٢] زەردەشتیو ماشەیح (مەسیحای) یەهودیو مەسیحای مەسیحییە. لە هاوتەریبییەکی بەرجەستەی تایبەتدا، لە ئۆستورەناسی بووزیدا، فێرخوازێك بەناوی کاشیپە[٣] بەخێرهاتنی مەیتریە دەکاتو ناوی رووخسارێکی هاوشێوە لە ئایینی زەردەشت دا بەناوی کەرەشەسپە[٤] کە چاوەڕوانی سۆشیانتە[26].

---

[1]. Maitrya
[2]. Saoshyant
[3]. Kashypa
[4]. Karashaspa : یان گەرشاسب. و.

دواتر، لە مانەویەتدا مەیتریە لەگەڵ میترا، خودای ئێرانی، و لەگەڵ عیسی یەك دەگرنەوە. بوودا ئامیتابهە[1] وبووداسەف ئەڤەلۆکیتێشڤارا[2] کە بە شێوەیەکی بەرجستە لە تجلیاتی دوایینی چینیو ژاپۆنی بوودیزمدا وەردەکەون، کۆمەڵێك تایبەتمەندییان هەیە کە پێوەندییان لەگەڵ خوداکانی ئێرانی زۆرڤان[3]و میترا هەبووە. پێدەچێ لە هەندێ باردا ئامیتابە (بەواتای((دەروشانەوەی بێ کۆتایی))) بەهەمان خودای ئێرانی ئاڤێستایی، یەکسان لەگەڵ خۆر، دادەنێن[27].

گۆیا چیرۆکەکانی ژیانی بوودا هەڵگری تووخمی یەهودیو مەسیحین[28]. تەنانەت ئەسپی ترۆجان[4] لە چیرۆکێکی بووزیی هیندیدا دەردەکەوێ ـ هەڵبەتە فیلێکی دارین جێگەی ئەسپەکەی گرتۆتەوەو بە پێچەوانەی خەڵکی تروا، بووداسەفی گەمارۆ دراو، هەڵنافریوێت[29].لەوانەیە هەمووی ئەمانە هەوڵە هاوبەشەکانی مزگێنیدەرانی بووزیی هیندی نیشان دەدات کە لە ڕێگەی نەخشەکانەوە کۆمەڵێك چەمكو سەمبۆل دوخونو روو کە بۆ مخاگبەکانی یونانی ئێرانی رۆژئاوا ناسراون.

سەرچاوەیەکی بووزی چینی سەدەی سێیەم دەڵێ کە سەرزەوییەکانی کووشانی یەکێك لە ناوەندە گرنگەکانی بوودیزم بوون[30]. لەوانەیە کووشانییەکان نووسراوەکانی بووزیان وەرگێڕابێتە سەر زمانی خۆیانو پاشان لەبەر نوێئایینەکانی ئاسیای ناوەڕاست ئەم نووسراوانەیان کردبێتەوە سەغدیی. بەڵام ئەم وەرگێڕاوانە هیچیان لێی نەماوەتەوە. ئەو وەرگێڕاوە سەغدییانە کە ئێستا لەبەردەستن دواترو لەرووی نوسراوە چینیەکان نووسراوەتەوە نەك هیندییەکان.

---

1. Amitabha
2. Avalokiteshvara
3. Zurvan
4. Trojan

لە سەردەمی کووشانی، ڕەببانێك بەناوی سۆترە لانکا[1]، کە خەڵکی پۆسکرەڤتی[2] (چەرسەدەی[3] ئێستا، نزیك پیشاوەر)ی پێتەختی کووشانییەکان بوو، سەفەری کردە شاش/چاچ (تاشکەندی ئێستا) لە ئاسیای ناوراستدا کە ڤیهارەیەك لەوێ برازینێتەوە[31]، ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ هەبوونی کۆمەڵەیەکی بووزیی میواندار لەو بەشەی ئاسیای ناوەڕاستی ئەو سەردەمە.

بەڵام پێناچێت سەغد هەرگیز ئەزموونی گرۆییەکی بەرفراوانی هەبووبێت. سیۆئان زانگ کە لە سەدەی حەوتەم سەردانی سەمەرقەندی دەکرد لەوەی کە دەیدیت نوێنورانی ئیمان(بووزیی) چەندە ژمارەیان کەمە، دڵسارد ببوو، و بووزییەکی کۆریی کە چەند دەیەی دواتر لەوێ تێدەپەری تەنیا ڕەببانێکی بووزیی بینی کە بەتاقی تەنیا لەناو دیرێکدا دەژیا[32]. واپێدەچێ کە کۆمەڵێك گرووپی بچووکی نوێئایینەکانی سەغدی کە پەیوەندییان بە پراکنش کۆمەڵەکانی بازرگانەکانەوە هەبوو لەوانەیە ئایینی بووزییان لە ڕێگەی ئاوریشمدا بۆ دوورترین شوێنەکانی ڕۆژهەڵات بردبێت. لێرە لەگەڵ گاڵتەیەکی ئاشکرا بەرەو روو دەبینەوە، بەو واتایە کە سەغدییەکان لە ریزی یەکەمین هۆکارە سەرەکییەکانی پەرەسەندنی ئایینی بووزیی بوون بەرەو ڕۆژهەڵات بەڵام ئەم ئایینە هەرگیز لە دیاری سەرەکی ئەواندا رەگی دانەکووتا.

پارتییەکانی ئێرانی (واتە ئەشکانییەکان) کووشانییەکانی باکوور ڕۆژئاوای هیندو ڕۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاستیان وەدەرناو ئەمەش لە کۆتاییەکانی سەدەی یەکەم دەستی پێکردبوو. هەتا سەدەی پێنجەم ژمارەیەکی زۆری سەرزەوییەکانی پێشووی کووشانییەکان گۆرەپانی رمبازێنو تالانکردنی سوپای رەوەندەکان، لە ستێپسەکانەوە تاکوو باکوور، بوو. ئەمانە بە

---

[1]. Sutra lanka
[2]. Puskaravati
[3]. Charsadda

هەفتالییەکان[1] یان هۆنە سپییەکان ناسراون. هەفتالییەکان دیرەکانی بووزییان تالآنکردو هەدمەیەکی قوورسیان لە فەرهەنگی بووزییدا لە رۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاست. ئەوان نەیانتوانی خودی ئایینەکە لەناو ببەن، چونکە خەڵك هەروەك جاران درێژەیان بە رێوشوێنی ئایینی خۆیاندا، بەلأم بە تالآنکردنی دیرەکانو وێرانکردنی ئەو دیارە ژێرخانی داراییان لەناو برد کە یارمەتی گەشەکردنیی دەدا.

بوودیزمی ئەشکانی

بنەماڵەیەکی ئێرانی بەناوی پارتییەکان/ ئەشکانییەکان لە سەرەتای سەدەی دووهەمی پ.ز دا سلوکییەکانی یونانییان هەڵچنی. ئەشکانییەکان بوون بە ناوبژیکەرانی نوێی رێگەی ئاوریشمو بازرگانی بریبان لە چینەوە بەدەستەوە گرت کاتێك کە رومییەکان ببوون بە خوازیارانی تامەزرۆی کرینی ئاوریشم.

شاری مەرو (یو. مەرگیانیا) لە رێگەی ئاوریشمدا، هەڵکەوتوو لە بەشی رۆژهەلأتی ئیمپراتۆری ئەشکانیی، هەتا ناوەڕاستەکانی سەدەی دووهەمی زایینیی بوو بە ناوەندی گرنگی بووزیی[33]. کۆمەڵێك زانا حەز ناکەن گرنگی ئاینیی بووزیی ئێرانی لەم رێکەوتە دەستپێکەدا پشت راست بکەنەوە[34]. وادیارە هۆیەکەی نەناسینی بەڵگەکانی باستانشناختییە کە لە توێژینەوەکانی زانایانی سەرەتای دەیەی ١٩٦٠ تورکمنستانی سۆڤییەت بەدەست هاتووە[35].

---

[1] . لە زمانی فارسیدا ئەم ناوە بە شێوەی جۆراوجۆر هاتووە: هبطالیا، هفتالیان، هیتالیان، هیاطلة. نابێ هۆنە سپییەکان لەگەڵ خیونەکان یان هۆنەکان کە ئاتیلای بەناوبانگ سەرداریان بوو، تێکەڵ بکرێ. چینییەکان بەم هۆنانە دەڵێن سیۆنگ نۆ. و.

ڕێکەوتی ئەو نووسراوەکانی کروشتی/ خروشتیی[١] هیندی کە لە دوورەدەستەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوچەی جەیحون دۆزراونەتەوە، دەگەڕێنەوە بۆ (٥٨ پ.ز - ١٢٩ز)، ئەمەش ئاماژە دەکات بە نیشتەجێبوونی مەهاسەنگیکەکان لەو شوێنە[36] کەتیبەکانی دواتر کە لە دۆڵی جەیحون دۆزراونەتەوە دەگەڕێنەوە سەدەکانی چوارەم و پێنجەم کە بە خگێکی تری هیندی، واتە برەهمی[٢]، نووسراون. ئەمانە لەگەڵ نووسراوەکانی سەدەی پێنجەمی سەرڤاستیڤادین لە مەرو نیشاندەری ئەوەن کە ئەم قوتابخانە لە ئاکامدا لە ڕۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاست دەسەڵاتی گرتە دەست، هەرچەند لەگەڵ دەرمەگۆپتەکەکان هاوژین بوون[37].

وێنایەکی کە لە بوودیزمی گەندهاری و پارتی دەکێشرێتەوە لە ڕووی دەستکەوتەکانی باستانشناختیی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی قوتابخانە جۆراوجۆرەکانی نیکایەیە. بەڵام لێرەدا بەرەو ڕووی کێشەیەکی مێژوویی دەبینەوە، بەم واتایەکە یادی کۆمەڵێك بووزیی ئەشکانی دەکرێ کە چوونە چین و لەوێ نووسراوەکانی مەهایانەیان وەرگێراوە. ئەگەر مەهایانەی سەرەتا لە ڕۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاست دا هەبۆ، دەبێ بەڵگەیەك بەدەست بێت کە بکرێ دووبارەسازی بکرێتەوە[38]

ناوچەی تاریم

لەوانەیە مزگێنیدەرانی بووزیی لە سەدەی یەکەم گەیشتبێتنە خۆتەن. ئەم دیارە لە سەرەتای لۆفی باشووری ڕێگەی ئاوریشم، بیابانی تاکلاماکن دەور دەداتەوە، لە ئەفسانەدا هاتووە کە لە سەردەمی پاشایەتی ئاشوکا دا ڕەببانێکی کەشمیری گەیشتە ئەو شوێنە. دانیشتوانی خۆتەن لە هۆزەکانی

[1]. Kharoshthi
[2]. Brahmi

ئێرانیزمان بوون. خەڵکی کۆچە/کۆچا[1] لە باکوور بیابان، هیندوئەورووپی بوون، و ئاخاوتنیان بە زمانێك بوو کە لە زۆر رووەوە نزیکی سێلتیك[2] بوو. وێنەو نیگارەکانی بووزیی کە لە سەرەتای ئەم سەدە لە کۆچە دۆزراونەتەوە لە ستایلی گەندهاری وەرگێراونو ئەمەش دەرخەری پێوەندی نزیکە لە نێوان ناوچەکانی ئەو سەردەمە. پێستی سپییان بە روونی نیشاندەری ئەوەیە کە قەوقازین[3]، زۆربەشیان چاوشینن. لە بەشی دوورتری رۆژهەڵات لە میران[4] بەرهەمی وێنەکێشێکی بووزیی بەناوی تیتا[5] (تیتۆس؟[6]) دۆزراوەتەوە، لەوانەیە نیگارکێشێکی رۆمی بووبێت کە بۆ کارکردن لە رێگەی ئاوریشمدا بەرەو رۆژهەڵات سەفەری کردبێ.

گۆیا سەرچاوەی سەرەکی نفوزی بووزیی بۆ خۆتەن لە سەدەکانی سەرتای چاخی مەسیحی، کەشمیر بووە، کە لەو سەردەمەدا ناوچەیەکی ژێردەستی سەرڤاستیڤادە بووە. پاشاکانی خۆتەن رۆڵێکی گرنگیان لە پشتگیری قوتابخانەکانی بووزیی لەئەستو بووەو سەرەتا سەرڤاستیڤادینەکانو مەهاسەنگیکەکان بوونو پاشان هەتاکوو سەدەی چوارەم، مەهایانە بوو کە لەو شوێنە باڵادەست بوو. دیسان دواتر، لە سەدەی حەوتەم، هەبوونی قوتابخانەکانی تەنتریك[7] لەوێ دەبینرێ[39].

لەم ناوەدا، سەرڤاستیڤادینەکان لە کۆچە مانەوەو قوتابخانەی پەسەندکراو بوون، و کاتێك سیوئان زانگ لە سەدەی حەوتەم چاوی بەوێ کەوت، تێگەیشت کە رەبیانەکانی خوجێیی گاڵتە بە نووسراوەکانی مەهایانە دەکەن. دەکرێ

[1]. Kucha
[2]. Celtic
[3]. Europoid
[4]. Miran
[5]. Tita
[6]. Titus
[7]. Tantric

پرسیار بکرێ بۆچی پاشاکانی ئەم شارـ حکومەتەکانی خەمرکیی لە ناوچەی تاریم، بەخێرهاتنی ڕەببانەکانی بووزیی هیندییان دەکردو تەنانەت داوای یارمەتیشیان لێ دەکردن. هەرچەند نابێ هۆکارە واتاییەکان بەهەند وەرنەگیرێن بەڵام بێگوومان لەوانەیە پاشاکانیش ئەمەیان وەك ڕێگەیەکی هاندانی تماس لەگەڵ شارستانییەتێکی گەورەترو پێشکەوتووتر بینیبێت. وەك بینیومانە، ئالووگۆری فەرهەنگی بۆ ئالووێری بازرگانی باشەو ئەمەشیان بۆ ئەوەی تریان باشە.

گەیشتنی بوودیزم بە چین

لە نیوەی یەکەمی سەدەی یەکەمی پ.ز، سلسلەی هەنی چینی توانی تا ڕادەیەکی زۆر دەسەڵاتەکەی ڕووبە ڕۆژئاوا بگەیەنێتە ئاسیای ناوەڕاستو پەرەی پێ بدات. بیانووی ئەم پەرەپێدانە بەرەو ڕۆژئاوایان بە یەکێك لە ئارەزووەکانی خاقانی هەن زانیوە بۆ بەدەستهێنانی "ئەسپەکانی ئاسمانی". هەرکە چینییەکان دەستیان بەسەر نیوەی ڕۆژهەڵاتی ڕێگەی ئاوریشمدا گرت، بازرگانەکانی ڕۆژئاوای ڕێگەکەو ڕێبوارەکانی دیکەش زیاتر لە جاران دەستیان بە چین ڕادەگەیشت. بەم شێوە پێدەچێ کە بووزییە بیگانەکانیش سەردەمێك بەر لە سەردەمی مەسیحی چووبێتنە چین.

یەکەمین باسێکی ئاشکرا دەربارەی ئایینیی بووزیی کە لە سەرچاوەیەك دا هاتووە، لە هۆهەن شۆ[1] دا(مێژووی هەنی دوایین) ئاماژەیەکە بە کۆمەڵەی بووزیی لە دربارى ڕاژۆڕی ناوچەی چۆ[2] کە چەند شوێنکەوتەی چینی تێدا بوو. بەم شێوە وصفی ڕاژۆڕ دەکەن کە هەردووك ئایینی بووزییودائویی بەجێ دێنا، و ئەمەش نیشان دەدات کە هەر لە سەرەتای دزەکردنی بوودیزم بۆ ناو

---

[1] .Hou Han Shu
[2] . Ch'u

فەرهەنگی چینی لەگەڵ ئایینی خۆجێیی ئاوێتە بووەو خۆی لەگەڵدا گونجاند بوو[40]. کاتێك ڕاژۆرِ خەلاتێکی ئاوریشمی بە نیشانەی گوێرایەڵی بۆ مینگی[١] خاقانی هەن هەنارد، خاقان لە وەلامدا ووتی ﴿پاشا چۆ گووتە وشیارانە هۆئانگ لائۆ (ڕێبازێکی دائۆیی) دەگێڕێتەوە، و بەرێزەو قوربانی شریف بوو بوودا ئەنجام دەدات... تاکوو (ئاوریشمێك کە بۆ ڕزگاربوون) ناردۆیەتی بگەڕێنرێتەوە تاکوو یارمەتیدەرێك بێ بۆ خۆراکپێدانی جوامێرانەی ئۆپساکاکان[٢] و شەرمەنەکان[٣].﴾[41] ئەم ڕاستییە کە خاقان ئەم دوو زاراوە هیندیە بەکاردێنێت، بەواتای ((پیشنشینان)) و ڕەببانەکانی (بووزیی) ئەوە دەگەیەنێت کە پێشتر ئاشنایی دەربارەی بوودیزم هەبووە. کەواتە، دەبێ ئەم ئایینە هەتا ئەو کاتە لە چیندا بنەی داکووتابێت.

بەپێی ئەفسانەیەکی بووزیی هەر لە هەمان ساڵدا خاقان مینگ خەون بە ((پیاوێکی زرینەوە)) دەبینێ‌و ووتی لە خەونی بە بووداوە بینیوە، هەربۆیە داوای مزگێنیدەری بووزیی لە هیندەوە کرد.

یەکەمین مزگێنیدەری بووزیی کە لە سەرچاوەکانی چینیدا ناوی هاتووە، ڕەببانێکی ئەشکانییە کە ساڵی ١٤٦ گەیشتە لوویانگی[٤] پێتەختی چین. بە زمانی چینیی پێی دەووترێ شی گائۆو لەوانەیە یەکەم کەسێك بێ کە بە شێوەیەکی ڕێکخراو نووسراوە وەرگێردراوەکانی بووزیی ((لەم بارەدا، نیکایە)) زمانی چینی ڕێك دەخات. هەروەها لەوانەیە لە ڕیزی یەکەمین مامۆستایانی سیستێمی ڕاهێنانە دەروونییەکان بێ لە چین کە لە سانسکریتدا بە دیانە[٥]

[1] . Ming
[2] . Upsaka
[3] . Sramana
[4]. Lo-yang
[5] . Dhyana

(چی. چەن[1]، ژا. زێن[2]) ناسراوەو هاوتەریب لەگەڵ مۆدێلی کۆنی حەزی دربار بۆ گالع بینی ، یاد لە زانستی ئەو دەکەن لە ئەستێرەناسی رۆژئاواییدا.

بووزییەکی ئەشکانی تر، بازرگانێکی گەرۆکە بەناوی سیونان کە لە ساڵی ١٨١ گەیشتە چین و چووە ناو گرۆپیی وەرگێرانی ئان شی گائۆ. زیاتر بەوە ناسرابوو کە لە وەرگێرانی نووسراوێکی مەهایانە، بەناوی ئۆگرە - پەریپریچە[3] (چی. فاجینگ جینگ[4]) بەشدار بووە. گۆیا لەم رێکەوتە دەستپێکەوە، مەهایانەو قوتابخانەکانی نیکایە لە لوویانگدا هاوژین بوونە.

بەگشتی مەهایانەی سەرتا لە چین زیاتر لەگەڵ هەوڵەکانی وەرگێرێکی کووشانی بەناوی لوکەکشیمە[5] هاوتەریبە کە لە کۆتایی دەیەکانی سەدەی دووهەم لە لویانگ چالاك بوو. یازدە نووسراوەی مەهایانە، کە بەناوبانگترین نووسراوە کۆنەکانن، وەرگێردراوەی چینین کە لەوانەیە زۆربەیان کاری لوکەکشیمەو شاگردەکانی بێت[42]. دوو لە سێ کەسی یارمەتیدەرە چینییەکانی ئەو ئەندامانی فرقەیەکی دائۆیی خۆجێیی بوون. ئەم راستییە بەڵگەیەکی ترە بۆ سەلماندنی چالاکبوونی پرۆسەی پێگەیاندن[43] (ئایینی بووزیی و ئایینی دائو. م.)

گرووپی وەرگێرە یارمەتیدەرەکانی لوکەکیشمە چەند کەسی هیندی و سەغدیش لەخۆ دەگرێت. پێدەچێ ئەو کەسانەی کە پیشاوندی ئەشکانی ئەن لەپێش ناوەکانیانەوە هاتووە، وەك ئەن فاسیان[6] و ئەن فاچین[7] لە سەدەی

---

[1] . Ch'an
[2] . Zen
[3] . Ugra-paripriccha
[4] . Fa-ching ching
[5] . Lokaksema
[6] . An Fa-hsien
[7] . An Fa-Ch'in

سێهەم، لە ماوراءالنهرەوە هاتبێتن کە هەتاکوو سەدەی پێنجەم لەو شوێنە پاشماوەی حکومەتی ئەشکانی هەر مابوو. (ساسانییەکان بەشی ڕۆژئاوای پاشایەتی ئەشکانییان لە ساڵی ٢٢٦ داگیر کردبوو[44].)

شاری خەمرکیی کۆچە لە لووتکەی باکووری ڕێگەی ئاوریشم ناوەندێکی تری بووزیی بوو کە مزگێنیدەران لەوێوە بۆ چین سەفەریان دەکرد. ڕەببانێکی کۆچەیی کە لەگەڵ نیاکانی هیندی تێکەڵاو، بەناوی کۆمارەجیڤە[1] (لەدایکبووی ٣٤٤)، یەکەم وەرگێڕی نووسراوەکانی مەهایانە بوو بۆ سەر زمانی چینی. هەرچەند کۆچە بۆخۆی زۆر بەتووندی سەرڤاستیڤادین بوو، بەڵام کۆمارەجیڤە لە قۆناغی گەنجی لە کەشمیر بەرهەمەکانی مەهایانەی خوێندبووەوەو پاش گەڕانەوەی بۆ کۆچە ببوو بە شارحی ئاراستەیەکی مەهایانە. ساڵی ٤٠٢ بەزۆر بردیانە لوویانگی پێتەختی چینو تا کاتی مردنی لە ساڵی (٤١٢ یان ٤١٥) لەوێ نیشتەجێ بوو. نزیکەی ٣٠٠ نووسراوە وەرگێڕاوەکانی بووزیی بە زمانی چینی لە بەرهەمەکانی ئەو دەزانن[45].

کۆمەڵێك لە زانایان گوومانیان لە ڕۆڵی ئێرانییەکان کردووە بۆ دزەکردنی سەرەتایی بوودیزم بۆ ئاسیای ڕۆژهەڵات، و جەخت لەسەر گوازرانەوەی ڕاستەوخۆتری ئەم ئایینە دەکەن لە وڵاتی هیندەوە بۆ چین، واتە بەرەو باکوور لە شاخەکانی قەراقورومەوە بۆ کاشغەرو ناوچەی تاریمو لەوێشەوە دووبارە بۆ ناوچەکانی ئیرانی نشینی ڕۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاست[46]. بەڵام لەوانەیە لەم بارەوەدا زێدەبێژی کرابێ. فراوانی پاشماوەکانی بووزیی لە ناوچەی مەرو کە مێژووکەی دەگەڕێتەوە سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینیو هەروەها بەڵگەکانی زبانشناختی کە نیشاندەری پێگەیشتوویی چەمکەکانی بووزییە لە ڕێگەی پارتییەوە ئەوە ئاشکرا دەکات کە بوودیزم سەرەتا بەرەو باکووری ڕۆژئاوا لە

[1]. Kumarajiva

دەرەوەی نیمچەدوورگە بۆ جیهانی ئێرانیو پاشان بەرەو ڕۆژهەلآت لە ڕێگەی ئاوریشمدا بۆ چین سەفەری کردووە[47].

ئەمە ڕێگری کەمتاکورتی هاوچەرخی ئەو لە ڕێگەی جادەی قەراقورووم بۆ ناوچەی تاریمو لەوێوە بۆ چین نییە. (هەروەك بینیومانە، خۆتەن بەتایبەتی پێوەندی ڕاستەوخۆی لەگەڵ کەشمیر هەبوو.) و لە کاتێکەوە کە حەچوری بووزییەکان لە چیندا جێگای خۆی گرت، ڕێگەی ئاوریشم کەناڵێکی سروشتی بوو کە کاریگەرییەکانی بووزیی چینی دواتر دەیتوانی لەو ڕێگەوە لە ئاسیای ناوەڕاست دووبارە ڕێگەی ڕۆژئاوا بگرێتەوە بەر.

هەبوونی وەرگێردراوەکانی سەغدیی نووسراوەکانی چینیی مەهایانە کە کاری بازرگانەکانی سەغدیی چین بوو و فێری زمانی چینی ببوون ئەوە دەگەیەنێت کە وەها گوازتنەوەیەکی دووبارە بەرەو ڕۆژئاوا جاروبار لەئارادا بووە[48]. لەراتیدا دیارە کە بیرۆکەی وەرگێرانی نووسراوەکانی بووزیی بۆ زمانەکانی خۆجێیی لە چینییەکانەوە بە وەرگێرەکانی ئاسیای ناوەڕاست گەیشتووە، بەرلە سەدەی شەشەم، کە نووسراوەکانی بووزیی ئاسیای ناوەڕاست وەرگێردراون، وا دیارە ئەم خەڵکە نووسراوەکانیان تەنیا بەزمانی هیندی خوێندۆتەوە[49].

لە سەدەی حەوتەم سیۆنان زانگ بەلایەنی کەمەوە بۆخۆی نووسراوێکی چینی بەرساختەی بە هیند ناساند، چونکە تێگەیشت کە ڕەبانەکانی نالەندە[١]، کە یەکێك لە زانکۆ گەورەکانی بووزیی بوو، *بەخەبەری ئیمان لە مەهایانە*

[1]. Nalanda

ناناسن، هەربۆیە دووبارە ئەم نووسراوە بزربووەی وەرگێڕاوە سەر زمانی ((سانسکریت))[1] . 50

لەڕاستیدا ئەگەر سەغدییەکانو خەڵکانی تری ئاسیای باختری لەژێر کاریگەری چینییەکان دەستیان بە وەرگێڕانی نووسراوە پیرۆزەکان کردبێ، لەوانەیە ئەمە نمونەیەك بێت کە ((رامیاری زمان)) چۆن دەتوانی لە سەرکەوتنی ئاینێکدا ڕۆڵێکی گرنگ بگێڕێت. هەتا ئەگەینە چین یەکەم بەڵگەمان دەست ناکەوێ بۆ سەلماندنی گرۆیبوونی گروپێك بۆ بوودیزم لە ڕێگەی ئاوریشم، و بەراستی ئەگەر بووزییەکانی سەرەتای سەغدیی نووسراوە پیرۆزەکانیان وەرنەگێرابێتە سەر زمانی خۆجێیی خۆیان، خۆیلەخۆیدا بەڵگەیەکە کە بۆچی گرۆییبوونە گەورەکان بۆ بوودیزم لە سەرزەویی سەرەکی سەغدیی رووی نەدا.

هۆکارەکانی رامیاریش لە پەرەسەندنی بوودیزم لە چین کاریگەریان هەبوو. لە ماوەی سەرکردایەتی سلسلەی تانگ، لە (٦١٨ـ٩١٧)، چەند خاقانێك حەزێکی ئاشکرایان نیشان دەدا بەرامبەر هەر شتێکی بێگانەو سەیر. لەو سەردەمانەدا لە چین بەشێوەیەکی نائاسایی پێشوازیان لە ڕۆژئاواییەکانو دابونەریتو ئەندێشکانی ڕۆژئاوایی دەکرا. سەرکەتنەکانی نیزامی تانگ ڕێگخۆشکەر بوون بۆ دزەکردنی فەرهەنگو شارستانییەتی بەرەو ڕۆژئاوا. لە گەورەترین خاڵی جهانگشایی تانگ لە سەدەی هەشتەم، ڕێگەی ئاوریشم هەتاکوو قێرقیزێستانی ئێستا لەژێر فەرمانی چینییەکاندا بوو. وەك هەر شوێنێکی تر پادگانشهری زۆریان لەوێ دروست کرد، وێرانەکانی پەرستگەیەکی

[1] . ئەم نووسراوە هەر بەم قەلەمە کراوەتە فارسی. ع. پاشایی، بیداری ایمان در مهایانە، تهران ١٣٨٢: نگاه معاصر. بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە پێشەکی ئەم پەرتووکە. مەبەست لە (بەرساختە) یان مجعول، لێرەدا ئاماژەیە بەهەمان نووسراوی سەنسکریتکراوی سیوئان زانگ. و.

سەدەی هەشتەم لە ئاق بێشیم[1] ئاماژەیەکە بە پەرەسەندنی بوودیزمی چینیی بەرەو رۆژئاوا.

بزووتنەوەکانی متاخری بووزیی

دیارپاك

لە لێکدانەوەی مەهایانەدا، بیرۆکەی سەرەتایی ((دیار بوودا)) یان بەهەشتێك کە پەیڕەوەکانی بوودای تێدا باو بێت، پانتاییەکی بەفراوان دەگرێتەوە. مەبەست ئەوە بوو کە بوداسەفەکان پاکیو پیرۆزی بەو دیارانە دەبەخشن کە تێدا نیشتەجێن. وصفی یەکێك لەم هەرێمە پاکانە، بەناوی سوکاڤاتی[2] یان (دیاری خوشدلی) (لەوانەیە ئەم خاڵە گرنگ بێ کە ئەم دیارە کەوتۆتە رۆژئاوا)، لە سێ متندا هاتووە، کە دوو لەم متنانە دەگەڕێتەوە کۆتایی سەدەی یەکەم لەباکووری رۆژئاوای هیندو سێهەمیان لە ئاسیای ناوەڕاست کۆکراونەوە.

بوودای روونـاکی یان ئامیتابە سەروەری ئەم دیارە درەوشاوەیە کە پیروانەکەی لە رێگەی نکوکردە پاشەکەوت کراوەکانی بەرەو رزگاری هیدایەت دەکات. خۆشەویستی ئامێتابە دەبێ دڵی لەگەڵ ئەو بکاتە یەك دڵ بەتایبەت لە سەرەمەرگدا تاکو بیردێتە ناو دیارپاکەوە. هەندێ کەس استدلالیان کردووە کە ئەم رزگاری ناسییە زیاتر لەگەڵ باوەرەکانی رۆژئاوایی ئەو سەردەمە لایەنی هاوبەشیان هەیە وەك لەگەڵ باوەرەکانی هێندی، بەتایبەت بیرۆکەکانی ئێرانی رۆڵیان لە شکل پێدانی نەریتی دیارپاك هەبووە.

---

[1]. Aq Beshim
[2]. Sukhavati

بزووتنەوەی دیارپاك لە ڕێگەی ئاوریشم هەتا چین‌و ژاپۆن پەرەدەستێنی‌و لێرە زۆر گشتگیر دەبیّ، بەتایبەت لەناو چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگا کە پەیامە سادەکەی بۆیان سەرنجراکێشە. مامۆستایانی دیارپاك لە وەڵامی ئەو کەسانەی کە ڕەخنەیان لە وەها شێوەیەکی "ئاسان"ی ڕزگاری دەگرت، دەیانووت هەرچەند لە ڕابردوو خەڵکێکی زۆر دەیانتوانی ڕێگەیەکی دژوار تر بگرنەبەر بەڵام لە تاریکی سەردەمی ئیستادا بیانوو و دستاویزێکی ئاسانتر پێویستە.

تەنترە[1]

تەنتریزم[2] حدودی سەدەی پێنجەم یان شەشەمی ز وەك بزوتنەوەیەك لە هیندی ڕۆژهەلاّت دەستی پێکرد. تێیدا کۆمەڵێك ڕێوەرسم وەك ژکرو خوێندنی دوعا، بەناوی مەنترە[3]و سوتاندنی قوربانییە پێشکەش کراوەکانیان لەگەڵ یوگا[4] تێکەلاّو دەکرد. هەموو ئەم اعمالە لە ئایینی برەهمەنی[5] دا کۆمەڵێك پێشینەیان هەبوو بەڵام ئێستا لە بوارێکی بووزییدا بەکاردەهێنران. تەنتریزم سەرەتا بە نهێنی‌و پشتاوپشت لە پیرانی تەریقەتەوە بە مرید دەسپێردرا.

سەرەتای سەدەی هەشتەم ڕەببانەکانی هیندی وەك سۆبەرکارە سیمهە[6]، ڤەجرەبوودی[7]و ئاموگەڤەجرە[8]، تەنترەیان بۆ چین گوازتەوە. ئەم پەیڕەوە لە دربار هەندێك لایەنگری پەیداکرد، بەڵام لەناو خەڵکدا نەیتوانی لەگەڵ هەندێ فرقە وەك دیارپاك ڕکابەری بکات‌و هەرکە بانگهێشتکەرەکانی هیندیی چیتر لەو

---

[1] . Tantra
[2] .Tantarism
[3] . Mantra
[4] . Yoga
[5]. Yoga
[6] . Subharkara Simha
[7] . Vajrabodhi
[8] . Amoghavajra

شوێنە نەمان، تەنتریزم نەیتوانی لە ئیمپراتوری تانگدا درێژە پەیدا بکات[52].
بەپێچەوانەوە، تەبەت بەتایبەتی نیشانی دا کە وەرگری تەنتریزمەو لە سەرەتای سەدەی هەشتەمەوە ئەم ئایینە لەو وڵاتەدا بوو بە وێنەی باڵادەستی بوودیزم.

چەن[١]

ئەفسانەیەك دەڵێ لە سەدەی شەشەمدا رەببانێکی بووزیی بەناوی بوودیدهارمە[٢]، کە خەڵکی باشووری هیند (یان لەوانە ئێرانی) بوو، بۆ چین سەفەری کرد تا پەیرەوێکی نوێ بێنێت، کە ئەمە بوو: لە کۆتاییدا ئایینەکان، نووسراوەکانو اعمال متعارفی بووزییەکان کارێکی بێهۆدەیە. لە جیاتی نموونەی لەخەوڕابونیی خودجوشی[٣] هێنا کە لە ڕێگەی دیانە یان مێدیتێشن لە کۆمەڵێك پارادۆکس بەناوی گۆنگ ئان[٤] (ژا. کوان[٥]) بەرهەم دێت. ئەم ئاراستەیە کە بە چەن (لە دیانەی[٦] سانسکریت، بەواتای مێدیتێشن[٧]) ناسرابوو، نیشاندەری کاریگەری زۆری دائۆییزمە[٨]و بەم شێوە نمونەیەکی تایبەتی فەرهەنگی چینییە کە بیرۆکەکانی هیندی دەگۆڕێ بۆ بیروکەکانی چینی.ئەم نەریتە لە ژاپۆن بە زێن ناسراو بنەمایەکی پیتۆلی بۆ هونەرە جۆراوجۆرەکان

---

1 . Ch'an
2 . Bodhidharma
3 . Spontaneous enlightenment
4 . Kung-an
5 . Koan
6 . Dhyana
7 . لە فارسیدا هەندێجار پێی دەووترێ "مراقبە" کە لە چەمکەکانی سۆفیگەرییەو تەنیا لە ڕواڵەتدا کەمێك لە بوودایی دیانەوە نزیکە. و.
8 . Taoism

رەخساند وەك شمشێرزنی ساموراییەکان[1]، هەڵبەستی هایکۆ[2]و منقرەسازی ئاوی ئاوێتەیی[3].

زیارەتکەرەکانی بووزیی

هەمانگور کە ژمارەی نوێئایینەکانی خۆجێیی بوودیزم لە چین رۆژ لەدوایرۆژ زیادی دەکرد، بەرەبەرە زۆربەی بووزییەکانی چین لەوە نارازی بوون کە ئایینەکەیان لە ناوبژێکەرکانی بێگانەو لە رووی نووسراوە وەرگێڕاوەکانی دەستی سێهەمی وەرگێڕەکانی ئاسیای ناوەڕاست فێربن. لەراستیدا پێدەچێ بانگهێشتکەرەکانو وەرگێڕەکان هەوڵیان دەدا کە چەمکەکانی بووزیی بەدڵی چینییەکان بکەنو زۆرجار لە وەرگێڕانی چەمکە کلیلییەکانو رێکخستنی چەمکە هیندییەکان لەگەڵ چەمکەکانی چینیی زۆر ئازادانە رەفتاریان دەکرد.

بۆ نموونە هەندێجار زاراوەی هیندی دەهارمە[4] (پەیرەوی بووزیی)، بووزیی (لەخەوڕابوون)و یوگایان لە زمانی چینیدا بە دائۆ[5] (((رێگە))) وەردەگێرا کە چەمکێکی دائۆییو کنفۆسیۆسی بوو و هەرکامیان پێشتر بە بەڵگەی بەهێزی تایبەت بەخۆیان رازاوە بوون. هەروەها چەمکی ئارهەت کە بە چێن رێن[6] یان ((پیاوی راستەقینە)) وەریان گێرابوو، کە لە دائۆییزمدا سەمبۆلی کەسێکە کە لە فنون نەمریدا شارەزایە. نیروانەی نەگووتەنییان یان بەوتۆ ـ ووی[7] ﴿"بێ هێز" یان (بێ پەرچدانەوە)﴾ وەرگێرا بوو کە چەمکێکی دائۆییە بۆ رەوشتی

---

[1]. Samurai
[2]. Haiku
[3]. کە بە سۆمی ـ ئە Sumi-e ناسراوە. و.
[4]. Dharma
[5]. Tao
[6] Chen-ren
[7]. Wu-wei

ڕەزامەندی[1]. 53 عباراتی ئاسایی هاوواتای نوێیان پەیدا کرد، بۆ نموونە ((مێرد ژنەکەی تأمین دەکات)) لە چینییدا بوو بە ((مێرد ژنەکەی کۆنترۆل دەکات.))

نزیکی ساڵی (٢٦٠ ز) بەرەبەرە زیارەتکەرەکانی بووزیی بەرەو هیند وەڕێکەوتن هەتاکوو بۆخۆیان سەرچاوەی ئیمانەکەیان بدۆزنەوە. لە سەرچاوەکانی چینییدا ناوی پەنجاوچوار کەس لەم زیارەتکەرانە هاتووە، هەرچەند لەوانە ژمارەیەکی تریش هەبوون کە بێناوونیشان ماونەتەوە. بەڵام ئارەزووی ئەم ڕەبیانانە کە دەیانویست بەشێوەی دەستی یەکەم ئەزموونیان دەربارەی هیند هەبێ زۆر سەرەکییتر بوو لە ئارەزووی بەدەستهێنانی سەرەکی نووسراوەکان. هەروەها حەزیان دەکرد بۆخۆیان ئەو چاویان بەو شوێنانە بکەوێت کە پێوەندی بە ژیانی مێژوویی بووداوە هەبوو. وانگهی ئاواتەخواز بوون کە مامۆستایانی بڕوا پێکراوی بووزییزم بدۆزنەوە چونکە هەندێجار گوومانیان لە دروست بیرکردنەوەی شارحانی بووزیی چین هەبوو. زۆربەی زیارتکەرەکان کۆمەڵێك پاشماوە وەك ددان یان ئێسقانیان لەگەڵ خۆیان گەراندەوە دیاری خۆیان بەو باوەرەی کە هی خودی بوودایە.

یەکێك لە بەناوبانگترین ڕێبوارەکانی ئەم ڕێگەیە فاسیان[2] بوو کە لە سەرەتای سەدەی پێنجەم دەژیا. فاسیان لە شوێنی لەدایکبوونی واتە چانگ ئان[3] (سیانی[4] ئێستا) بەرەو ڕۆژئاوا بۆ دۆن هوئانگ[5]، پاشان لە ڕێگەی تۆرفان/ طرفان[6]، قەرەشارو خۆتەن بەرەوە باشوور لە قەراقوروم بۆ دۆڵی سوئات[7]، شوێنێك کە ئێستا پاکستانی باکوورییە، و لەوێوەش بۆ خودی هیند سەفەری

[1]. یان سلیمو ڕەزامەندی. و.

[2]. Fa-hsian
[3]. Ch'ang-an
[4]. Xian
[5]. Tun-huang
[6]. Turfan
[7]. Swat

کرد. لە ساڵی ٤٠٥-٤١١ لە هیند ماوەو پاشان لە ڕێگەی دەریاوە گەڕایەوە بۆ چین[54].

بووزییەکی چینی بەناوبانگی تر کە سەفەری بۆ هیند کرد سۆنگ یۆن[1] خەڵکی دۆن هوئانگ بوو و لە ساڵی ٥١٨ ڕێگەی گرتەبەر. وەك ئاسیان ڕێگەیەکی گرتەبەر. وەك فاسیان ڕێگەیەکی ڕاستەوخۆ بەڵام لە ڕادەبەدەر دژواری قەراقورومی لە باشووری خۆتەنەوە تاکوو کەشمیر هەڵبژارد. بەپێی ڕاپۆرتەکەی بوونی ئەژدیهایەك لە نزیك زێیەکی کوێستانی ژێر شاخەکانی زۆنگ لینگ[2] مەترسییەکانی ئەم سەفەرە کوێستانییە زیاتر دەکرد. وەها بەناوبانگ بوو کە ئەم ئەژدیهایە ڕێبوارەکانی تووشی هەموو جۆرە بەڵایەك دەکرد وەك زریانی کوێرکەری بەفر، بەڵام بەووتەی سۆنگ یۆن ئەگەر ئەژدیهاکەیان پەرستش کردبا ئەوا کەمتر تووشی کێشە دەبوونەوە[55]. گەشتەکانی فاسیان بوون بە الهام بۆ پیاوێکی گەنج کە بوو بە بەناوبانگترین بووزیی چینی هەموو سەردەمەکان، واتە سیوئان زانگ. لە ساڵی ٦٠٢ لە نزیکی لویانگ لەدایك بوو، لە بنەماڵەیەکی نەریتخوازی کۆنفوسیوسی پەروەردە بوو، بەڵام برا گەورەکەی کەرەبیانێکی بووزیی بوو و بڕوای بە دیارپاك هەبوو کاریگەری زۆری لەسەر دانا. لە تەمەن دوانزە ساڵی لە دێری براکەی وەرگیرا، و لە چێنگ دۆ[3] وچانگ ئان پانزدە ساڵی بۆ خوێندنەوەی پەیڕەوەکانی ئایینە جۆراوجۆرەکانی بووزی تەرخان کرد. لەم ماوەدا لە هەڵەکانی ئاشکرای وەرگێڕاوی نووسراوە کلیلییەکانی چینی زۆر نائومێد بوو. بڕیاری دا بچێتە هیندو چەند نووسراوێك لە گێردراوەکانی سەرەکی سانکرێت بەتایبەتی ئەو نووسراوە لەگەڵ خۆی بێنێتەوە چین کە بۆخۆی دڵی پێوەی بوو. بابەتی ئەو نووسراوە باسی

[1]. Sung-yun
[2]. Tsung-ling
[3]. Cheng-tu

قۆناغەکانی کرداری یوگای ئاسەنگە[1] بوو کە نووسراوێکی گرنگی فرقەی بیرمەندی مەهایانەی ناسراو بە یوگاچارە[2] بوو.

سیوئان زانگ، وەك باو بوو، ڕێگەی ئاوریشمی بەرەو ڕۆژئاوا گرتەبەر. لەوانەیە بەم کارە پێچەوانەی ڕێگەی سەرەکی خودی ئایینەکەی پێواوت و لە باکووری ڕۆژئاوای نیمچەدوورگەی هیندەوە چووبووە چین. ئەم ڕێگە، سەرەتا ئەوی لە دون هۆانگ لە لێواری بیابانی تاکلاماکێنو پاشان شارەکانی خەمرکیی ئاگنی[3]، کۆچە، ئاق سوو نۆجکەند[4] تێپەڕاند. لەوێوە لە ڕێگەی تالاس[5] بۆ تاشکەندو فەرغانە، سەمەرقەند، بۆخاراو خارەزم بۆ ماوراءالنهر سەفەری کرد. و لە کیش[6]، قۆندۆز[7] و تێرمۆز تێپەڕیو پێی نایە ناو زنجیرە شاخەکانی پامیرو پاشان لە ڕێگەی گەرم[8] و کۆلاب/ کۆلان[9] و وەخشەوە دەگاتە بەلخ لە بەکتریا. دواییـنترین قۆناغی گەشتە دوورودرێژەکەی بەرەو هیند بە بامیانو بەسەر هیندوکیشدا بۆ هیندی برد. سیوئان زانگ سالانی دواتری تەرخان کرد بۆ گەشتوگەزار لە سەرانسەری نیمچەدورگە، چاوی بە شوێنەکانی بووزیی کەوتو گفتوگۆی لەگەڵ زانایان دەکردو نووسراوە دەستیەکانی کۆکردەوە. پاشان دوای غیبتێکی سێزدە ساڵە لە ڕێگەی خۆتەنەوە گەراویەوە چین.

سێوئان زانگ ٦٥٧ نووسراوی سانسکریتی لەگەڵ خوی بردە چینو بۆخۆی زۆربەیانی وەرگێرا سەر زمانی چینی. لە ماوەی گەشتەکەیدا کاتێك تووشی بووزییەکانی ئاسیای ناوەڕاست دەبوو ڕۆڵی مامۆستای دەگرتە ئەستۆو زۆرجار

[1] . Asanga
[2] . Yogacara
[3] . Agni
[4] . Nujkand
[5] . Talas
[6] . Kish
[7] . Qunduz
[8] . Garm
[9] . Kulab

نیگەرانیو تەنانەت تورەیی خۆی لەوە دەردەبڕی کە ئەوان لەو بابەتانەیان لا دەدا کە سیوئان بە نەریتی دروست بیرکردنەوەی دەزانی.

بەرەبەرە سوپای موسڵمان لە سەرەتای سەدەی هەشتەم لە ئاسیای ناوەڕاست تاکوو دەگاتە تەراز لە قەزاقستانی ئێستا بەسەر ڕێگەی ئاوریشم دا باڵادەست بوو. هەرچەند شەرعی ئیسلام لایەنگری (ئەهلی کتێب) واتە مەسیحیی، یەهوودیی و بەپێی هەندێ لێکدانەوەکان ئایینی زەردەشتی بوو، بەڵام موسڵمانە سەرەتاییەکان بەگشتی لەگەڵ بووزییەکان ڕەفتارێکی دوژمنانەیان هەبوو. بووزییەکان بە بت پەرست دەزانی چونکە هەندێ شتی ناخۆشی بەبیر دەهێناوە کە پێوەندی بە خیانتی دووژمنەکانی مەکیی پێغەمبەرەوە هەیە کە لە قورئاندا هاتووە. لەوانەیە بەلالایەنی کەمەوە ئەمە بتوانێت هەندێ ڕەفتاری توندی موسڵمانەکان روون بکاتەوە لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوەیان لەگەڵ کۆمەڵەی بووزییەکان پاش داگیرکردنی هەر ناوچەیەك.

لە ئەنجامی زۆربوونی دەسەڵاتی موسڵمانان لە ڕێگەی ئاوریشم، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گەشتی نێوان هیندو چین بۆ ڕەببانو زیاتکەرەکانی بووزیی دژوارتر دەبوو[57]. لە نیوەی دووهەمی سەدەی یازدەدا ئەم پێوەندیی رادەوەستێتو واز لە بوودیزمی ئاسیای ناوەڕاست دەهێنرێت کە لە سەرچاوە هیندییەکەی دابڕاوە.

ئایینی بووزییو زەردەشتی لە ئاسیای ناوەڕاست

هەندێ خاڵی سەفەرنامەکەی سیوئان زانگ وای لە زاناکان کرد بیربکەنەوە کە بوودیزمی ئاسیای ناوەڕاست کە لە لایەن حکومەتی ساسانییەوە پشتگیری

لێی دەکرا، ڕووی لە نەمان بووە. بۆ نموونە هـۆیی لی[1] ژیاننامەنووسـی سـیوئان زانگ کە یەکێك لە فێرخوازەکانیشی بوو، بەشێوەیەکی تراجیدی دەنووسی کـە لە سەمەرقەند ((شاو خەڵك بڕوایان بە بوودیزم نەبوو بەڵکو ئاگرپەرسـت بـوون. دوو دیری لێ بوو کە هیچ ڕەببانێکی تێدا نەبوو. ئەگـەر زیارەتکـەرێك ویـستبای لەوێ بمێنێتەوە ئەوا خەڵکی خۆجێ بە ئاگر لەوێ دەریان دەکرد[58].))

بەڵام واپێدەچێ کە پاشای سەغد کەوتبووە ژێر کاریگەری پارسایی سیوئان زانگەوە، کاتێك ڕوحانیـانی ئاگرپەرسـت دوو کـەس لـە خێرخوازەکـانی هـاوڕێی سیوئان زانگیان لە پەرستگەکە دەرکرد، شا فەرمانی دا سزایان بدەن. ئـەوکات سیوئان زانگ بەواتایەکی تر (جۆرێکی تری هێنا ئاراوە) واتە بەسودی ڕوحانیان ناوبژی کـرد. وەك هـۆیی لی ئامـاژە دەکـات سـیوئان زانـگ بـەم هۆیـەوە لـەناو خەڵکی خۆجێدا ڕێزێکی تایبەتی پەیدا کردو ((پاشاو خەڵك بڕوایان بە بـوودیزم هێناو کۆمەڵێکی گەورە پێك هات بۆ وەرگێرانی چـەند کەسـێك کـە دواتـر لـەناو ئەو پەرستگایانەدا دەژیان[59].))

بەو پێیە کە پەرتووکەکەی هۆیی لی زیاتر سیرەیە وەك ژیاننامە، بۆیە دەبێ بە پـارێزەوە اڤهـاراتی ئـەو دەربـارەی سـەرکەوتنی هەوڵـەکانی سـیوئان زانـگ وەرگـرین. بێگومـان ئـەم ڕێبـوارە چـینییە کەسـێکی کاریزماتیـك بـوو، و ئـەم ڕوخسارانە بچنە هەرجێگایەك دەتوانن کۆمەڵێك جەماوەر لە دەوری خۆیـان کـۆ بکەنەوە. بـەڵام تـەنیا بـەپێی ئـەم ڕاپۆرتـە نـاتوانین تێبگـەین کـە جـەماوەری سـەغدیی لـە بوودیزمـەوە گرۆیـی ئـایینی زەردەشـتی بـووبن و سـیوئان زانـگ توانیویەتی دووبارە بیانگەڕێنێتەوە سەر ڕێگەی ڕاست.

وانگهـی، تەنانـەت ئەگـەر اچـهارات هـۆیی لی دەربـارەی سـەرکەوتنەکانی مامۆستاکەی لە سەغد ڕاست بێ، بەلایەنی کەمـەوە (گرۆییـەکان) لـە کەسـانێك

[1]. Hui-li

پێکهاتبووە کە پێشتر بووزیی (یان بەلایەنی کەمەوە تارادەیەك (بووزییگرۆ) بوون، و تەنیا لەودا مرجعیتیەکیان دەدیت کە حەزیان دەکرد گوێگری استدعاهای چاکسازی ئەو بن. لە تەواوەتی ئاسیای ئەو سەردەمەدا ژمارەیەکی زۆری قوتابخانەی بوودیزمو باوەڕو کرداری خۆجێیی بەربڵاو بوو، و ئەگەر کەسانێکی بووزیی لە سەغددا هەبوون، کە پێدەچێ وەها بووبێت، تەنیا گێردراوەی خۆجێیی ئەوان لە بووزیزم بووە کە سیوئان زانگ بە داهێنانی داناوە[60]. پێدەچێ عبارت هۆیی لێ دەربارەی (چاکسازی نەریتی خراپ) لەگەڵ ئەم لێکدانەوە یەکدی بگرنەوە.

زۆرتر پێدەچێ لەگەڵ دزەکردنی ساسانی لە ئێرانەوە، هەر شێوەیەکی خۆجیێی بوودیزم، کە لەوانەیە لە دیانەتی ئێرانی خۆجێیی کە بەوەوە دەست پێدەکات ڕەنگی وەرگرتبێت، زۆرتر لە جاران ڕەنگو ڕووی ئایینی زەردەشتی ساسانی بەخۆیەوە گرتبێ کە ئەمەش تازە بۆنیات نرابوو. جیهانی ئێرانی ڕۆژهەلاتی بەلگەی باوەڕپێکراوی لە کاریگەری زەردەشتی بۆ گەشەپێدانی بوودیزم بەدەستەوە داوە. دەکرێ بابەتێکی وەها لە گرحی ڕێرەوی گوافی دەوری استوپەهای بووزیی ببینرێت کە مۆدێلەکەیان لە پەرستگەکانی ئاگر وەرگرتووە[61].

دیسان، ناکرێ بوێنای ئەوە بکریت کە جەماوەری سەغد هەمیشە بەواتایەکی یەکسان زەردەشتی یان بووزیی بووبن واتە بەو واتایەی کە ئێمە لەم چەمکان تێدەگەین. جگە لەمانە، شایەت حالێکمان هەیە بۆ بەردەوامی توخمی کەڵلە ڕەقی خۆجێیی وەك سیاوەشی پاڵەوان لە بۆخارا کە لە نەورۆزدا کەڵەشێریان بۆ قوربانی دەکرد[1]. [62] ئەگەری زۆر بەهێزە کە ئایینی خۆجێیی

[1]. ((... و ئەفراسیاب سیاوەشی کوشتو هەر لە چواردیواری "ارگ"دا ناشتیو هەربۆیە مۆغەکانی بۆخارا ئەو جێگە بە پیرۆز دادەنێن. و هەموو ساڵێك هەر پیاوێك کەلەشێرێك دەباتە

سەغدیی لە کۆمەڵێك تووخمی وەرگیراو لـە کۆمەڵـیەکی ئێرانـی/ هینـدوئاریایی دروسـت بووبێـت کـە هـەر دووکـی ئـەم ئایینـە سـەرەکییانە بـەهۆی ئـەوەوە پێکەیشتبوون، و هەر هەولێك لە مقولەی بندی ئەوان لە هەر سەردەمێکدا لەژێر ناوی زەردەشتی یان بووزیی جگە لە بە هەڵەداچوون هیچ دەسـتکەوتێکی تـری نییە.

تەبەت و ڕێگای ئاوریشم

ڕێگـای ئاوریـشم بەرزاییـە ترسـناکەکانی فـەلاتی تەبـەت دەور لێدەداتـەوە، بـەلاَم ڕێگـەکانی لاوەکیـی تەبـەت بەرێگـە ووشـکاییە پڕهاتووچـووەکان دەبەستێتەوە. وێنەو نووسراوە بەردینەکانی قەراخ رووبـاری سـێنجی سـەرووی لەداك/ لەداخ[1]، لە گۆشـەی باشـووری رۆژئـاوای تەبـەت، نیـشاندەری تێپـەرینی بازرگانەکانی سەغدیو مەسیحیو مانەوییـە. لەوانـە سـەغدییەکانی ئایینـەکانی جۆراوجـۆر ئـاڵوگۆڕە بازرگانییـەکانیان دەبـدە نـاو تەبـەت[63]. بـوودیزم لـە دوو ڕێگەوە گەیشتە تەبەت، یەکەم لە هینـدەوە لـە ڕێگـەی نێپـال بـەرەو باشـوورو ئەوەی تریان لە ڕێگەی چینەوە لە ڕێگەی بەشی رۆژهەلاَتی ئاوریشمەوە.

نزیکەی ٦٥٥-٦٩٢ (حکومەتێکی مستعجل) تەبەتی لە شارە خەمرکییـەکانی ناوچەی تاریمدا دەسەلاَتی پەیدا کردو بازرگانی ڕێگەی ئاوریشمی گرتە دەست. سـەدەیەك دواتـر پـێش سـاڵی (٧٤٨-٨٥١) بەتـەواوەتی کاروبـاری خۆتـەنی بووزییان بەدەستەوە بوو[64]. ئەمە بەواتای زیادبوونەکانی کـاتیی ڕێرەوێك بـوو کە ڕاستەوخۆ دەچووە تەبـەت، و دزەکردنـی بیرۆکـەکانی بـووزیی لـە چـینەوە ئاسـان دەکـرد. یەکـەمین پەرسـتگەی بـووزیی تەبـەت لـە ٧٧٩ لـە سـەمیە[2]

ئەوێو بەر لە دەرکەتنی خۆری ئەورۆز دەیکوژێتەوە.)) تاریخ بخـارای نرشـخی، هـەمان، ٣٢-٣٣.

و.

[1] . Ladakh
[2] . Samye

دروستکرا. ڕەببانەکانی ئەویش هەر وەك ناوچەکانی تاریمو شوێنەکانی تر، لە خێرو خێراتی (پیشنشینان)ێك پێگەیشتن کە پێشەیان بازرگانی بوو.

مناسبات تەبەت لەگەڵ چین، کە لە کۆتاییەکانی سەدەی حەوتەمەوە ئەوانی کردبوو بەرقیب بۆ دەستگرتن بەسەر ڕێگەی ئاوریشم، بووە هۆی تعدیلی نفوژ بوودیزم چینی. هەرچەند بە تەواوەتی ڕوون نییە کە بوودیزمی تەبەتی بۆچیو چۆن زیاتر ڕاکێشراوی سەرچاوەکانی هیندی بوو، بەتایبەت بۆ ئاییتی تەنترەی کەشمیری، بەڵام لەوانەیە هۆکارێکی پێویستی ڕامیاری تەبەت بۆ سنوردارکردنی سەروەریخوازی فەرهەنگی چینی بووبێت. لەوانەیە خۆتەن، لەگەڵ پێوەندییەکانی کۆنئارای بوودیی لەگەڵ کەشمیر، خاڵێکی گوازێنەری گەورە بووبێت. بەتایبەت لەو سەردەمانەی کە کۆنترۆلی لە دەستی تەبەتدا بوو.

بەشی چوارەم

لیزگەی داهێنەران:

نەستورییەکان و مانەوییەکان لە رێیوبانەکانی ئاوریشم

لە ماوەی چوار سەدەی یەکەمی مەسیحیدا بوو کە ئایینە گەورەکانی ئاسیای باختەری پێناسە کران و بەرەبەرە بەو شێوەی لێهات کە ئێمرۆ دەیانناسین. تارادەیەکی زۆر ئەم پرۆسە دەستکەوتی ململانییەکی دوولایەنە بوو: لە جیهانی رۆمی رۆژهەلاتی لە نێوان مەسیحییەکان و یەهودییەکان و مدافعان لێکدانەوە جیاوازەکانی مەسیحییەت لە لایەك، و لە کەرانەی ئێرانیدا لە نێوان پاسەوانەکانی پەرستش نەریتێك لەسەر بنەمای ئەهورامەزدا[1] و هەرشەی پەیتاپەیتای مانەوییەت لە لایەکی تر.

لەوانەیە گرووپەکانی مرۆیی کاتێك هەولی پێناسەکردنی خۆیان بدەن کە بابەتێك تووشی کێشەیان بکات کە لەوانەیە دەیانتوانی پێی بگەن و تێیدا باشتر بن، بەلام لە ترسی لەدەستدانی ناسنامەکەیان دەبێ وەها نیشان بدەن ئەو شتە نین. (لەوانەیە لێرەوەیە کە سیستێمی باوەر لە کۆمەلگا نەریتخوازەکاندا لە روانگەی بینەرە نوێیەکانی توصیفگرا زۆر نەرم و گشتگیرە.) لە ئاییندا، خۆ خەریککردن بە جیاوازییەکانی (ئێمە/ ئەوان) نیشاندەری توێژی پیاوانی ئایینییە. لە سەرچاوەکانی ئایینی پەرتووکی پیرۆزی عیبرانی[2] و تلمودی ئەو خاخامانەی کە پاش پێواروێژەکانی پارێزەری نەریتی عیبرانی هاتن، بەلگەیەك بۆ ئەم بارە دەبینین، ئەمەش لە مشتومڕەکانی ابای کلیساو هەروەها لە

---

[1] . مەزدیسنان. و.

[2] . تەورات. و.

هەوڵە بێبەزەییەکانی مۆغەکانی زەردەشتی لە سەرکووت کردنی جێگری مانەویدا دەبینین. مشتومڕەکانی ئایینی سەرەتای سەردەمی مسیحی لە لایەنگرانی رامیاریی کە هاوتەرییبیان دەکردن، جودا نین. کاتێك لایەنێك نیشانی دەدا کە بەهێزترە، لاتاوی کافرو نوێگەریان بە رەقیبەکەیاندا دەدا. ئەم کارە درگای سەرکوتو دوورخستنەوەو دەرکردن یان تەنانەت لە سێدارەدانی رەقیبی تالا دەکرد. دۆراوەکانی ئەو دوو بزوتنەوە کە لە مێژووی جیهاندا گرنگییان سەلمێندراوە، هەڵیانبژارد کە دوورکەونەوە. لێرەدا ئەم خاڵە جێگای سەرنجدانە کە هەردووك مۆدێلێکیان پەیڕەو دەکردو خۆیان لە مەترسیو زیان پاراستو بەرەو رۆژهەلات رۆیشتن. هەردوو باری دوورخستنەوە بووە هۆی مانەوەیان بۆ هەزار ساڵی ترو تەنانەت کامەرانیانی گەرەنتی کرد بۆ چەند سەردەمی دواتریش. رێرەوی مەنتیقی ئەم کۆچکردنە بەرەو رۆژهەلات، وەك بینیومانە، پەیوەست بوونە بە کاروانەکانی رێگەی ئاوریشم.

هەردوو سەرچاوەی مەسیحیو مانەوی بەلگەن بۆ هەبوونی پێوەندی نزیك لە نێوان چالاکی بازرگانیو پرۆپاگەندە. زمانی سۆریانی کە لینگۆوا فرانکا[1] یان زمانی بازرگانی هاوبەش لە ئاسیای باختری بوو، بوو بە زمانی عبادی کلیسای ناوچەکانی رۆژهەلات. لەناو مەسیحییەکانی سەرەتاییدا واژەی سۆریانی بۆ (بازرگان) بەکاردەهات، tgr' کە زۆرتر وەك استعارەیەك بۆ کەسانێك بەکار دەهات کە مزگێنی/ ئێنجیلیان بلاو دەکردەوە. لە سرودێکی نزاکاری سۆریانی سەدەی چوارەم ئەم پارچەی تێدایە:

سفر را کمر بسته به کردار تاجران

باشد که جهان را به دست اوریم.

---

[1] . Jingua france وەك بلەی "زمانێکی هاوبەشی نێونەتەوەیی" ئێستا. و.

مردان را به خود بگروانیم،

افرینش را با تعلیم سرشار کنیم.

کلیسای ڕۆژهەڵات

ئەوەی کە پێی دەڵێین مەسیحییەت، سەرەتا وەك بزووتنەوەیەك لەناو کۆمەڵگای فەلەستینی ڕوومیدا پەیدابوو. وەك لە نووسراوەو ئەفسانەکاندا هاتووە، ڕوونکردنەوەکانی پیروانی عیسا دەربارەی مێژووی یەهود، ئەوەندە بنیادستیز بوون کە ژمارەیەکی زۆری یەهودییەکان ڕەتیان کردەوە. لە وەها پرۆسەیەکدا، زانایانی یەهودی شێوازێکیان هێنایەئارا بۆ دیاریکردن و دەربرینی بابەتێك کە میراپ و مەبەستیان بوو، لە ئەنجامدا ئەمە وەك نەریتێکی خاخامی نهادینه شد، کە بوو بە تجویزێك بۆ یەهودییەکان و بناغەی یەهودیەتی ئێستایە.

هەروەها لەسەر لێکدانەوەی شتێك کە دەبێ بروایان پێی هەبێ و چۆن دەبێ بەپێی ئیمانەکەیان ڕەفتار بکەن، اختلاف کەوتە نێوان مەسیحییەکان. یەکێك لە هەستیارترین دۆزەکانە کە الاهی‌دانانی سەرەتای مەسیحییەت لەگەڵی ڕووبەڕووبوون. چارەسەری دۆزی سروشتی ڕاستەقینەی مەسیح بوو کە ئایا الاهییە یان مرۆیی.

مشت‌ومڕە عقیدتییەکانی ناو کلیسای سەرەتایی مەسیحی ڕەنگدانەوەی ململانێی نێوان مدافعان خاوەن پلەی لێکدانەوە جۆراوجۆرەکان بوو سەبارەت بە دۆزی برتری و بەم شێوەش احتمالی هەبوو کە لەگەڵ بنکە ناوچەییە تایبەتییەکانی دەسەڵات بە یەکەیەك دابنرێن. هەڵوێستی قوتابخانەی (دیوفیزیت[1]) ناسراو بە ئەنتاکیە، ئەوە بوو کە مەسیح لە دوو کەس (یان دوو

[1] . Diophysite

فیزیك یان دوو سروشت) پێكهاتووە. یەكێكیان مرۆییو ئەوەی تریان الاهی، ئەم دوو سروشتە لەناو خودی عیسا دا هاوژینن، بەهەمان شێوە كە گیانی خودایی بەسەر پێغمبەرانی عیبرانی نازل ببوو. هەڵوێستی ((مۆنۆفیزیت[1]))ی رەقیب، كە پێوەندیی بە الاهیدانان ئەسكەندەریەوە هەبوو ئەوە بوو كە مەسیح، كلمةالله[2] جاودانییە كە لە شێوەی مرۆۆ تجسد مەیابد_ خودایەك بوو كە لە باردۆخی مرۆییدا دەژیا.

لە سەرەتای سەدەی پێنجەم ئەم منافرە وەك مناقشەیەك لەسەر ئەم دۆزە سەری هەڵدا كە دەبێ چۆن مەریم وەصف بكرێ: ئایا "هەلگری مەسیح" (كرسیتۆتوكۆس[3])ە یان (دایكی خودا) (تیۆتۆكوس[4]) (یان، هەڵگری خودا)؟ كاتێك اسقفێكی شامی/ سوری بەناوی نەستوریۆس[5] لە ساڵی ٤٢٨ لە پلەی پەتریركی[6] قۆستەنتەنیە دانرا، دیدگاە ئەنتاكییەیی تعلیم داد كە بەم شێوە كورتی دەكردەوە كە ئەو (ناتوانێ خودا وەك منداڵێكی كور وێنا بكات). هەڵوێستی ممتاز نەستوریۆس لە قۆستەنتەنیە وەك ووتەبێژی ئەنتاكیەییەكان وەلامێكی دوژمنانەی لێ كەوتەوە، كە كیریلۆسی[7] ئەسكەندەرانی، پەتریركی ئەسكەندەریە، پێشەوای بوو.

خودی تئودۆسیوسی دووهەم[8]، ئیمپراتۆری بیزانس، نەستوریۆسی خۆشدەویست بەلام پۆلخریای[9] خووشكی رقی لێدەبۆوە. ئەم خوشكە كاریگەری زۆری لەسەر ئیمپراتۆر هەبوو و كیریلۆسیش كە ئەمەی دەزانی

---

1 . Monophysite
2 . Divine Logos
3 . Christotokos
4 . Theotokos
5 . Nestorius
6 . Patriarch
7 . Cyril
8 . Theodosius
9 . Pucheria

پۆڵخریای کردە سەنتەری بسیجی تبلیغاتەکەی لەدژی نەستوریۆس. لە ساڵی ٤٣١ بە فەرمانی ئیمپراتۆر لە ئێفسۆس[1] لێژنەیەك پێکهات کە سەبارەت بە دۆزی چەمکی گونجاو بۆ مەریەم بریاربدات. کیریلۆس وەك سەرۆکی ئەم لێژنە هەڵبــژێردرا بــوو، کەواتــە ئابێتــە مایــەی سەرســورمان ئەگــەر هەڵوێــستی ئەنتاکیاییان بە نوێگەری زانیبێتو ڕەتیان کردبێتەوە. (لەراستیدا گروپی ئەنتاکیایی لەم لێژنەدا بەشدار نەبوو.) ئیمپراتۆر، لەژێر گووشاری پۆڵخریا پشتیوانی لە کیریلۆس کردو نەستوریۆسی لەسەر کار لاداو بۆ میسر دووری خستەوە.

بەلام پەروەردەی ئەنتاکیایی لە شام/ سوریاو وولاتانی ڕۆژهەلاتدا بالادەست بوو، و هەر ئەم بەشە گەورەی اسقفنشین بوو کە مرجعیت کیریلۆسی بەفەرمی نەناسیو لێی جودا بووەوە تاکوو کلیسای ڕۆژهەلات بنیات بنێت کە بنکەکەی لە تیسفون (نزیك بەغدادی ئێستا)، پایتەختی پاشایەتی ساسانی بوو کە ئەمە بەواتا ڕەتی مرجعیتی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتیش بوو، و پاش ئەوە کلیسای نەستورییانو جیهانی ئێرانییان بەیەك زانیوە لەدژی بیزانس.

لە ساڵی ٤٥١ لێژنەی خەلقیدون[2] پێشنیاری مصالحەیەکی لە نێوان موازع مێنۆفیزیت کرد، بەم واتایە کە مەسیح پێکهاتێك بێ لە دوو سروشت بەلام نەك دوو کەس. نەستورییەکان حەزییان دەکرد ئەمە وەك دان پێدانان بە هەڵوێستەکەی خۆیان دابنێن، بەلام وەك پێویست کارتێکەر نەبوو. لە کۆبونەوەیەك لە ٤٨٦، اسقفەکانی ڕۆژهەلاتی بە ئاشکرا ڕایانگەیاند کە کلیساکەیان نەستورییەو هەردوو بیرۆکەی مێنۆفیزیتو مصالحەی خەلقیدونیاییان ڕەت کردەوە عقیدەی خۆیان لە شێوەی (تەنیا یەك سروشتی الاهی، لە سێ کەسی کامل...) دەربڕی. دیسان لەوە زیاتر چونەپێشەوەو

---

[1] . Ephesus
[2] . Council of Chalcedon

ووتیـان ((مەسـیح دوو سروشـتی الاهـیو مرۆیـی هـەبوو... بـەبێ شـڵەژاوی لـە زۆرینەیانـدا... هـەروەها پێوەنـدیی نەپـچڕاو لـە نێـوان الاهـیو مرۆیـی ....)) پێدەچی نەستورییەکان دۆخێکی گرنگیان لەپێش بوو بەم واتایە کە ئـەوەی لـە هیاتی مرۆڤدا دەژیا دلالتی لە خودا دەکرد، هەربۆیە حکمەکـەیان بـەم شـێوەیە درێژەی پەیدرا (ئەگەر کەسێك بیر بکاتـەوە یـان تعلیم دهـد کـە رەنـج‌و گـۆران ژاتی الوهیتن، و ئەگەر کاتێك باسی وحدتی تاکی رزگارکـەرمان دەکـات، ئەگـەر ددان بەوەدا نەنێت کە ئەو خودای کامل‌و مرۆڤی کاملـە ئـەوا دەبـێ ئـەو کەسـە دوور بخرێتەوە.[٢])

ئەم مجمعەو مجمعی دواتری لە ساڵی ٤٩٧ مێنۆفیزیتەکانی ئێرانییان خـستە هەڵوێستی بەرگرییەوەو لەمەو پاش ئایینی نەستوری بـوو بـە بیرۆکـەی فـەرمی (هەڵبەتە نەك تەنیا بیرۆکە)ی ئاسیای مەسیحی.

مەسیحییەت لە ئێران

لە *اعمال رسولان* (٩:٢) هاتووە کە یەهودییەکانی ئێـران لـە پـارت[1]، مێـدی، عیلام‌و میسۆپۆتامیا شایەتحاڵی معجزەی پێنتیکۆست[2] بوون. لە کاتێکـەوە کـە مەسیحییەت لەناو جیهانی یەهودیدا پەیدابوو، ئاسایی بوو کە پەرەسـەندنی لـە فەلەستینەوە بەرەو ڕۆژهەلاّت زیاتر لە ڕێگەی تماسەکانی پراکنش یەهودییـەوە ئاسـانکاری بـۆ کرابـێ[3]. لـەوێوە کـە ئـەم پێوەندییانـە تاڕادەیـەکی زۆر ناوەرۆکێکی بازرگانیان هەبوو بەدڵنیاییەوە دەکرێ بووترێ کە یەکەمین بازنەی مەسیحییەت‌و ڕێگەی ئاوریشم لە ڕێگەی یەهودییەکانی بابلەوە بوو.

زنجیرەی ئەشـکانییەکانی پـارتی کـە لـە دوو سـەدەی یەکـەمی زاییـنی لـە میسۆپۆتامیا و ئێران دەسەلاّتدار بوون، ئایینیان وەك دۆخێکی ڕامیاری بـەژمار

---

[1]. Parthia
[2]. Pentecost

نــەدەهێنا كــە گرنگييــەكى تايبــەتى هــەبێ. لــە ئەنجامــدا لــە سەرچــاوەكانى ئەشكانييدا ئاماژەيەكى ئەوتۆ بە فرقەكانى ئايينەيى نــەكراوە، هەربۆيــە تــەنيا دەتــوانين پــەرەســەندنى بيرۆكــەكانى مەســيحى لــە ڕۆژهــەلآت لەســەر بنــەماى شيكردنەوەى بەرژەوەندى بابەتەكانى دواتر حدس بدەين. واپێدەچێ لە بەشــى ڕۆژئاواى هەرێمى ئەشكانى كۆمەلآنى مەسيحى لــە نێــوان فرقــەكانى يــەهودىو فرقەكانى ترو ئايينەكانى خۆجێيىو ئايينە جۆراوجۆرەكانى ئێرانيــدا گەشــەيان كردبێت.

نڤــر بەردايــصان[1] كــۆنترين ئاماژەيــە بــە كۆمــەلآنى ئاســياى ناوەڕاســت لــە سەرچـــاوەيەكى مەســـيحييدا. ئـــەو لـــە دەوروبـــەرى ١٩٦ دا ووتوويـــەتى ﴿خووشـكانى ئێمـە لـە نێـوان گيلانييـەكانو بەكترياييـەكان (كووشـانييەكان) پێوەندىسێكسيان لەگەڵ بێگانەكان نييە.﴾ لە *اعمال توماى* جعليدا، كــە لــە هەمان سەردەمدا نووسراوە، ئاماژە بە ديارى كووشانييەكان[2] (بەيت كايـشان[3]) كراوە[4].

لە٢٢٤ زنجيرەيەكى نوێ بەناوى ساسانييەكان، ئەشكانييەكانيان شكەستدا. تا ئەو كاتە ژمارەى مەسيحييەكان لە جيهانى ئێرانيدا تا ڕادەيــەك زۆر بــوو: لــە مێژوويــەكى كلــسياى ســەرتادا هــاتووە كــە ٢٢٥ لــە هــەمووى ســەرزەوييەكانى ژێردەسەلآتى ئێرانييەكاندا بيست شوێنى نيشتەجێبوونى اسقفەكانى تێدا بــوو، دوابـــەدواى ســـەركەوتنەكانى شـــاپورى يەكـــەم پاشـــاى ساســـانى بەســـەر بيزەنتييــەكان لــە (٢٥٦ـ٢٦٠)، ديلــەكانى مەســيحى كــە ئاخاوتنيــان بــەزمانى يۆنانىو سۆريانى بوو، گەراندرانەوە ئێرانو بەم شێوە ژمــارەى مەســيحييەكانى ئەم وولآتە زيادى كرد.

---

[1] . Bardaisan

[2] . يان كووشان شار. و.

[3] . Baith Kaishan

سێ پاشای یەکەمی ساسانی تا ڕادەیەکی زۆر خۆراگری ئەشکانییەکانیان لە بەرامبەر ئایینەکانی غیرئێرانی پاراست. شاپور فەرمانیدا کە ﴿مۆغەکان، زەندیقەکان (مانەوییەکان)، یەهودییەکانو مەسیحییەکانو هەموو گەورە پیاونی هەر ئایینێك، نابێ بورووژێنرێنو دەبێ لە بیروباوەریاندا ئازاد بنو لە ئاشتیدا بن.﴾

بەڵام لە سەردەمی بەهرامی دووهەم (٢٧٦-٢٩٣)، درباری ساسانی پێوەندی لەگەڵ مۆبێدەکانی زەردەشتی کە مۆبێدی گەورەیان کارتیر[1] بوو، بەهێزکرد کە ئەمەش کارەساتێکی سازکرد بۆ ئەوەی ئایینی زەردەشتی بکاتە ئایینی فەرمی پاشایەتی نوێ. کارتیر هەستی دەکرد کە لەم ڕێگەدا پێویست هەر سامانێکی ئایینی بالقوەی ڕەقیب لەسەر ڕێگە لابدات. لە کەتیبەیەکی ساڵی ٢٨٠ دا ناوی مەسیحییەکانی لە ژمارەی ئەوە گروپانەدا دەهێنا کە بە بڕوای ئەو دەبێ سەرکوت بکرێن. هەرچەند کارتیر یەهودییەکانیش لە گروپی نەیارەکان بەژمار دێنێت، بەڵام بەڵگەیەك نییە کە نیشانی بدات کۆمەڵەی یەهودی ئامانجی ئەو مەبەستەی ئەو بووبن[6]. لەوانەیە ژمارەیان ئەوەندە نەبووە کە ببنە مەترسی هەرەشەکردن.

بەرەبەرە کۆمەڵانی جۆراوجۆری مەسیحی ئێرانی لە بەرامبەر کەمینی ئەم دوژمنایەتییەدا ڕێکخراوێکی کلیسایی هاوبەشیان دامەزراند تاکوو لەم ڕێگەوە بتوانن پێگەیان توندتر بکەن. لە ٤١٠، کلیسای ئێرانی لە شەش ایالت پێکهاتبوو و اسقفەکانی ڕۆژهەڵاتی لە مجمع ٤٢٤ دا، لە ڕووی کارگێڕییەوە سەربەخۆیی کلیساکەیان لە ڕۆژئاوا ڕاگەیاند. زیادبوونی دوو ایالتی نوێی مەڕوو هەرات لە ڕۆژهەڵاتدا نیشاندەری پەرەسەندنی نەبراوەی مەسیحییەتە لە ڕێگەی ئاوریشمدا.

---

[1] . Kartir

مەسیحییەکان لەژێر دەسەلاتی حکومەتی ساسانیدا ژیانێکی ناجێگیریان دەبوارد. زۆرجار، ئەم یان ئەو پاشایە لە بەرامبەر مەسیحییەکان بەنەرمی ڕەفتاریان دەکردو ئەوانیش لە سوپای ساسانیدا خزمەتیان دەکرد (بەپێچەوانەی اتهامی خوارەوە)، تەنانەت لە نەبەرد لەگەڵ بیزەنتییەکانیش سەردارێکی مەسیحی پێشەوای ساسانییەکان بوو. بەڵام مۆغەکان کە بەدوای نەهێشتنی مرجعیت ئایینی ئەوانەوە بوون، لە ڕێگەی اقتداری ڕامیای پاشاوە هەمیشە گووشاریان دەخستەسەر کۆمەڵەی ئایینی غیرزەردەشتی ئێران. ئەو سەردەمانەی کە لە ئامانجەکانی ڕامیارییەکانیاندا زۆر سەرکەوتوو بوون (بۆ نموونە لە سەردەمی شاپوری دووهەم لە ٤٣٩و یەزدگێری دووهەم لە ٤٣٩ ــ٤٥٧) سەردەمانێك بوون کە مەسیحیی‌و یەهودیی‌و مانەوییەکانیان زۆر بێبەزەییانە ئەشکەنجە دەکران. فەرمانێکی پاشایەتی کە لەلایەن شاپوری دووهەمەوە دەرکرا بوو لیستێك دەخاتە بەردەست کە چەند خاڵی تێدایە سەبارەت بەوەی کە پێدەچێ مەسیحییەکان لەم خاڵانەدا لەگەڵ حکومەت‌و بەهاکانی زەردەشتی دژبەیەك بوون:

> مەسیحیەکان فێرکردە پیرۆزەکانی ئێمە لەناو دەبەن‌و خەڵك فێر دەکەن کە خزمەتی یەك خودا بکەن‌و خۆرو ئاگر لەلایان بەرێزو پیرۆز نییە. هەروەها فێریان دەکەن کە بەغسل کردن ئاو بیالایند، لە هاوسەرگیری بەرگری دەکەن‌و لەگەڵ پاشا ناچنە جەرگەی شەرکردن. لە سەربرین‌و خواردنی گیانلەبەراندا وەسواس نین[1]، جەستەی مرۆڤەکان لەژێر

[1] . واتە پێدەچێ وەك زەردەشتییەکان ڕێورەسمەکانی ئەم بوارانە جێبەجێ ناکەن. (نووسەر)

گـڵ دەنێـژنو خاسـتگاه مـارو خزنـدگان
دەخەنـە پـاڵخودای خۆیـان. لـە زۆربـەی
خزمـەتگوازانی شـا بێـزارنو خـەڵك فێـری
سێحرو جادو دەکەن[1].[7]

بەپێـچەوانەوە، ئـەو کاتانـەی کـە حکومـەتو مۆغـەکان لـە یەکـدی دوور دەکەوتنەوە (بۆ نموونە لە سەردەمی نەرسی[2] لە ٢٩٣ـ٣٠٣، یـەزدگێری یەکـەم لە ٣٩٩ـ٤٢١، بلاّش لە ٤٨٤ـ٤٨٨، قوباد لە ٤٨٨ـ٥٣١و هۆرمـۆز لـە ٥٧٩ـ٥٩٠) مەسـیحیو یەهودییـەکان توانیـان لـە ئاشـتیدا بـژینو زۆرجـار بەختـەوەربوون. لەراستیدا بەبڕوای هەندێ لە بینەران ئەوەندەی نەمابوو لـە سـەدەی حەوتەمـدا مەسیحییەت جێگای ئایینی زەردەشتی بگرێتەوە کە ئیسلام هاتە گۆرەپانەوە. (ابوریحانی) بیرونی (خارەزەمی)، زانای موسڵمانی خـەڵکی ئاسـیای ناوەڕاسـت کە نووسـەری سـەدەی یازدەیەمـە، مدعییـە کـە لـە رۆژگـاری ئـەودا ((زۆربـەی دانیشتوانی شامو عیراقو خۆراسان، نەستورین.[8]))

قـەبووڵی مەسـیحییەت وەك ئـایینی فـەرمی ئیمپراتـۆری روم دوو کاریگـەری گرنگی لەسەر مەسیحییەتی ئێرانی هەبوو. یەکەم ئەوە بوو کـە مەسـیحییەکانی ئێرانی بـەرغمی ناکۆییـەکانی عقیـدتییان لەگـەڵ کلیسای روم، ئێـستا گومـانی وەفاداریان بەرامبەر بە بێگانەکان لێدەکرا کە ئەمـە زۆرجـار بیانوویـەك بـوو بـۆ توجیـەی سـەرکوتو ئازاردانیـان. لەراسـتیدا زۆربـەی سـەرکوتەی گـەورەکانی مەسـیحییەکان لـە ئێرانـدا پێوەنـدی راسـتەوخۆی بـە بـاردۆخی رامیـاری دوو ئیمپراتورییەکەوە هەبوو.

---

[1] . جێگای ئاماژەیە کە ئەم فەرمانە لە سەرچاوەیەکی مەسیحی وەرگیراوە، لەوانەیە دروست بێت یان نەبێت. (نووسەر)

[2] . Narseh

خاڵێکی تر ئەوە بوو کە لەگەڵ مەسیحییەتێك کە ئێستا لە رۆژئـاوا (رووم)دا لەلایەن حکومەتەوە پشتگیری لێ دەکرا. تای تەرازووی مـشتومڕەکانی ئـایینی بەسـودی ئـەو گروپانـە بـوو کـە لەلایـەن حکومەتـەوە پـشتیوانیان لێ دەکـراو دەیـانتوانی بیکـەن بـە گۆپالێـك بـۆ سـەرکوتکردنی کەسـانێك کـە لایـەنگری لێکدانەوەکانی رەقیب بوون. هەروەها هاوشارییەکی روومیی کە مەسـیحییەتیی هەڵنەبـژاردبوو رەقیـان لێ دادەگـرتو معرچـبوو بـۆ سـەرکوتکردنو ئـازار پێگەیاندنی.لـە ئـەنجامی ئازاردانـەکانی کلیـسا کـە بـە پـشتیوانی حکومەتـەوە ئەنجام دەدرا، ژمارەیەکی زۆر لە رۆشنبیرانو کەسانی تر لە جیهانی مەدیتەرانە هەڵهاتن تا لێزگەیەکی ئاسودە لـە پاشـایەتی ساسـانیدا پەیدابکـەن. زۆرێـك لـە پیتۆلەکانی ئاتێنی، پزیشکانی شامیو منجمانی سابێئی ئەم رێگـەیان گرتەبـەر کە بۆ دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی ساسانی بەسود بوو.

شاری ئێستای وێران بووی جووندیشاپوو لە باشووری رۆژئاوای ئێـران بـوو بـە بنکـەی نـوێی پزیـشکیو پتـۆلیو ئەستێرەناسـی کلاسـیکی یونـانیو قوتابخانەیـەکی تێـدا دامـەزرا کـە ئەندامـەکانی هـەم بتپەرسـت بـوونو هـەم مەسیحییەکانی رۆژهەلاتی. جووندیشاپور بـۆ مـاوەی پێـنج سـەدە یـەکێك لـە گەورەترین ناوەندەکانی زانستی جیهان بـوو. کاتێـك عەرەبـە موسـڵمانەکان لـە ناوەندەکانی سەدەی حەوتەم ئـەم ناوچـەیان داگیرکـرد دەسـتیان لـە پێکهـاتی ئـەم قوتابخانـە نـەداو زۆرتـر لـە دوو سـەدە ژمارەیـەکی زۆر لـە بیرمەنـدانی بەرجەستەی موسڵمان دەستپەروەردەی مامۆستایانی مەسیحیی ئەوێ بوون.

ئایینی نەستوری لەناو سەغدییەکان

سەغد ـ تا کاتێك کە سلسلەی سامانی لە سەدەی دەیەم کردی بە چالاکترین ناوەندی جیهانی ئیسلام ـ هەرگیز ناوچەی درستاندیشی ئایینی نەبوو و لەپێش مێـژووەوە کـە هۆزەکـانی ئێرانـی تێـدا نیـشتەجێ بـوون، ئـەم هەرێمـە لـە

قەراغەکانی ڕۆژئاواو ڕۆژهەلات بوو و بەیەك ئەندازە لە ناوەندەکانی هەموو نەریتەکانی ئایینیی گەورە دوور بوو. هەمیشە ناوەندو شوێنی گوازتنەوە بوو، جێگایەك کە درەنگ یان زوو هەموو شتێك دەیتوانی لەوێ تێپەریت یان تێدەپەرێت.

ئەسکەندەر لە سەدەی چوارەمی پ.ز لە سەغد کۆمەڵێك کاریگەری یونانی بەجێ هێشت. ڕەوەندە ئێرانییەکان وەك سەکاکانو هەروەها ڕەوەندە تورکەکان هەمیشە لە نزیکی ئەوێ ئامادە بوون. پارتییەکان/ ئەشکانییەکان دەستیان لە پێکهاتی ئەم ناوێتە فەرهەنگییە وەرنەداو ئەم ناوچەیە بۆ ساسانییەکان لەوە دوورکەوتووتر بوو کە هەوڵی یەکسانکردنی زەردەشتی بتوانێت کاریگەری لەسەر دابنێت.

بازرگانەکانی سەغدیی ئەربابەکانی ڕاستەقینەی ڕێگەی ئاوریشم بوونو گرنگ نەبوو چە کەسانێك خاوەن دەسەلاتە تێپەرەکانی ئەو سەردەمە بووبن، بازرگانەکانی سەغدیی لەژێر دەسەلاتی هاوهۆزەکانی ئێرانیی ئەشکانیی یان ساسانییەکانیان زۆر بەئاسانی لە سەرزەوییەکانی ئێرانی بەرەو ڕۆژئاوا کۆچیان کرد کە هەندێکیان لەوێ سەرسامی پەیامی مەسیح بوون، بەهەمان شێوەش سەغدییەکانی دانیشتووی وولاتە پێشووەکانی کووشانیش بوودیزمیان پەسەند کردبوو.

لە ماوەی ریسکەکانی بازرگانیدا پێ ناچێت هیچ ڕێگرێك لەئاردا بووبێت کە بەرگری لە سەغدییەکان بکات، جا گرۆیی هەر نەریتێك بن، لە هەناردنی ئایینە نوێیەکەیان بۆ خودی سەغد یان گەیاندنی بە دوورترین شوێنەکانی ڕۆژهەلات. هەتا ساڵی ٦٥٠ اسقفنشین نەستوری لە سەمەرقەند لەناو دڵێ سەغدو یەکێکی تریش لەوپەری کاشغەر هەبوو، بە گشتی زیاتر لە بیست اسقف لە ڕۆژهەلاتی ڕووباری جەیحون اسقفیەیان هەبوو[9].

بۆ چەند سەدە زمانی سەغدیی زمانی هاوبەشی ڕێگەی ئاوریشم بوو، بەلآم هەروەك پێشتر باسمان کرد بازرگانەکانی سەغدیی بەهۆی ئەوەی کە ئالووگۆڕێکی بازرگانی فراوانیان هەبوو زمانەکانی بێگانەشیان دەزانی کە ئەمەش ئامادەی دەکردن کە وەرگێری باشیان لێدەرچێت. بەشی هەرە گەورەی نووسراوەکانی نەستووری کە لە سەرەتای سەدەی بیستەم لە ناوچەی تاریم دۆزراونەوە بە زمانی سەغدیی نووسراون یان نیشاندەری ئەوەن کە لە ڕووی نووسراوەکانی سەغدییەوە وەرگێردراون. هەرچەند سۆریانی زمانی عبادی کلسیای نەستوری بوو بەلآم زمانێکی کە مەسیحیەتی نەستوری پێی لە ئاسیادا بلآو بووەوە زمانی سەغدیی بوو، سەبارەت بە بوودیزمو مانەویش هەر بەم شێوە بووە.[10]

زۆربەی نووسراوەکانی مەسیحیی لە ناوچەی تاریم لەلایەن چوار هیاتی دۆزەرەوەی ئەلمانی لە خەمرکی تورفان لە (١٩٠٢ــ١٩١٤) دۆزراونەتەوە. مێژووی بەشێکی گەورەی ئەم دەستنووسانە دەگاتەوە سەدەکانی نۆیەمو دەیەم لە پەرستگەیەکی نەستوری لە بویالیق[1] لە باکووری ئەم خەمرکدا. سرودی نزاکار، مزامیر، دۆعا، چەند هەڵبەستێکی *سەردەمی نوێ* بۆ خوێندوە لە ووتارو شرۆڤەکان لەخۆ دەگرن[11]. هەرچەند زۆربەیان لە زمانی سۆریانییەوە وەرگێردراون بەلآم هەندێ لە ڕوایاتی سەغدیی لە هاوشێوە ناسراوەکانی سۆریانیان کۆنترنو چەند دانەیەکێشیان ڕوایاتی سوریانی ناسراویان نییە[12]. نووسراوەکانی مەسیحی سەغدیی، کە بەرلە سەدەی بیستەم نەناسراو بوون، بە ڕێژەیەکی بەرچاو تێگەیشتنی زاناکانیان لە مانەویەت پتەوتر کرد.

---

[1] . Buyaliq

ئایینی نەستوری لەناو تورکەکان

تورکە ڕەوەندەکانی ئاسیای ناوەڕاست سەرەتا نزیکەی ساڵی ٥٥٠ هونەری نووسین لە قەشەکانی نەستوری ئێرانی فێربوونو ئەمانە لە هاوڕێکانی قوباد پاشای لە دەسەلآتکەوتووی ساسانی بوون. گروپێك لەم قەشانە ماوەی حەوت ساڵ لەناو تورکەکاندا مانەوەو زۆربەیانیان تعمید دان. ئەم قەشانە فێری زمانی توکی بوونو بۆ یەکەمجار بەسودوەرگرتن لە ئەلفبای سۆریانی دەستیان بە نووسینی تورکی کرد[13].

سەغدییەکانی ئاسیای ناوەڕاست کە ڕاستەوخۆ لەگەڵ ڕەوەند تورکەکان ئالووێری بازرگانیان دەکرد کاریگەرییەکی فەرهەنگی ڕێکخراوتریان لەسەریان هەبوو. نووسەری چینی سەردەمی سۆیی[1] (٥٨١ـ٦١٨) دەنووسێت ((خودی تورکەکان ساویلکەو کورتبینو بەئاسانی دەکرێ ئاژاوە بخرێتە ناویانەوە. بەداخەوە ژمارەیەکی زۆری سەغدیی لەگەڵیان دەژین کە زیرەكو زۆرزانن، ئەمانە وانە فێری تورکەکان دەکەن[14].))

ئایینی خۆجێیی هۆزەکانی تورکو مەغۆلی ئاسیای ناوەوە بەگشتی بە شەمەنی دانراوە: بە بەرزو پیرۆز یادی تەنگری[2] یان ئاسمان خودایان دەکرد، نێرینەیەك بوو کە لەگەڵ زەوی مێنیە هاوسەنگ دەبوو. ڕەفتاری ئایینی بەشێوەی کرداری جێبەجێ دەکرا، ئایینەکان لەگەڵ پێداویستییە سەرەکییەکانی مانەوە وەك ڕاو، دەرمانو زاوزێ پێوەندییان هەبوو. لە ڕێگەی شەمەنەوە دەکرا جیهانی ڕوح لەبەردەست بوو، ئەو ناوبژێك بوو کە پاش چوونە ناو ڕاکشانێکی وجدامیز لەگەڵ ڕۆحەکان پێوەندی دەکرد[15].

---

1 . Sui
2 . Tangri

شەمەنەکان تاکوو ئێستاش لە ئاسیای ناوەوە، تەنانەت لەناو جەماوەری بەناو بووزیی یان موسلمان، هەر ماون.

وادیارە هەندێ لە یەکەمین قەشە مەسیحییەکان لەناو تورکەکان، قەشەیان بە شەمەن دادەنا، جەماوەرێکیان پەیدا کردبێت. لە نووسراوەکانی سۆریانی کلیسای نەستوریدا هاتووە کە لە ساڵی ٦٤٤، ئێلیاس[١] مەترانی مەرو، بە سودوەرگرتن لە هێمای خاچ تۆفانێکی قورسی هەورەبروسکە رادەگرێ کە ئەمەش کاریگەری لەسەر پاشای تورکەکان دادەنێت[16]. بەم رێچکەوە پاشا هاندار کە ئاینی مەسیحی پەسەند بکاتو رەعیەتەکانیشی رێچکەی ئەویان وەرگرت. زانایانی ئاینی کۆنئارای تورك ئاماژە بەوە دەکەن کە راگرتنی تۆفانی هەورەبروسکە بە سودوەرگرتن لە بەردێك بەناوی یەت[٢] کاری نەریتی شەمەکان بوو[17].

لە هەمان ئەو سەرچاوانە داهاتووە لە ٧٨١-٧٨٢ گرۆییەکی گەورەی دووهەم لەناو تورکەکاندا روویدا کە لێرەش گرۆیی پاشا بووە هۆی گرۆیی رعایا. لە ئەنجامی ئەم گرۆییە گشتییەی دووهەم، تیمۆتی[٣]، پەتریرکی نەستوری بەغدا شوێنی نیشتەجێبوونی مەترانی بنیات کرد کە تایبەت بوو بە راهێنانی تورکە مەسیحییەکان[18]. نووسەرێکی هەمان سەردەم دەڵێ هەواڵەکانی سەرکەوتنەکانی بانگهێشتکەرانی ناو تورکەکان لە نامەیەك بەدەست دەکەوێ کە ((هەندێ لە بازرگانەکانو ئینشابەندەکانی پاشا، کە بەهۆی بازرگانیو کاروباری حکومەتی ئەوەندە دزەیان کردبوو، بۆ مار[٤] تیمۆتییان دەنووسی[19].)) سێهەمین گرۆیی گشتی لە ساڵی ١٠٠٧ دا روویدا کە بەپێی ئەم سەرچاوانە ٢٠٠/٠٠٠ تورکو مەغولەکانیش بوون بە مەسیحی. بەم دواییانە

[1]. Elias
[2]. Yat
[3]. Timothy
[4]. Mar

گوومانیان لەوە کردووە کە ئەم گرووپی دووهەم هەمان هۆزی کرایت[١] بێت بەڵام بەدڵنیاییەوە قەبارەی گرۆییەکە زۆر گەورە بوو. نووسەرێکی یعقوبی[٢] سەدەی ناوەڕاست بەرهێبرائوس/ ابن عێبری[٣] بەروونی هێنانە ئارای ئەم گرۆییە بە بازرگانەکانی مەسیحی سەغدیی دەبەستێتەوە. بەپێی راپۆرتی بەرهێبرائۆس، سەرکردەی ئەم رەوەندانە بەشوێن پێگرتنێکی خەیالاوی قدیسێکی مەسیحی لە باکوتی بەفر رزگاریان ببوو. بەرهێبرائۆس دەگێڕێتەوە ((کاتێك بەساغی گەێشتەوە خێمەکەی خۆی بانگهێشتی بازرگانە مەسیحییەکانی کرد کە لەوێ بوون‌و دەربارەی دۆزی ئیمان گفتوگۆی لەگەڵیان کردو ئەوانیش لەوەلامدا ووتیان ئەم کارە لە رێگەی تعمیدەوە نەبێ ئەنجام نادرێ.)) مەتران بە بیستنی ئەم هەواڵە قەشەیەك‌و شماسێکی هەنارد کە تعمیدە پێویستەکان ئەنجام بدەن‌و پەروەردەیان بکەن[21].

مەسیحییەتی نەستوری لە سەدەی دوازدەهەمدا بە پشتیوانی‌و پاراستنی قەراختاییەکانی مەغول شەپۆلێکی نوێی خۆشەویستی‌و رێزی تەجروبە کرد. نزیکەی ١١٨٠ ئێلیاسی سێیەم، بەترىركی نەستوری، مەتران نشینێکی نوێی لە کاشغەر دامەزراند کە اقتدارەکەی هەتا ناوچەیەك بەناوی حەوت ئاوو (تورکی: یەتی سۆ[٤]، رووسی: سێمیرچیە[٥]) لە بەشی باشووری قەزاقەستانی ئێستا درێژەی هەبوو.

هەتا سپێدەی سەردەمی مەغۆل بەدڵنیاییەوە مەسیحییەت لەلای هۆزەکانی ستێپس یەکێك لە بەرجەستەترین ئایینە گەورەکان بوو. ئەوەی کە

---

[1] . Kerait

[2] . Jacobite لەرووی ناوی Jacob Baradaeus، کلیسای یعقوبی یان مۆنۆفیزی یان کلیسای ئۆرتۆدۆکسی شام. و.

[3] . Bar Hebraeus

[4] . Yeti Su

[5] . Semirechye

مەسیحییەت لەلای ئەوان چ واتایەکی هەبووە بابەتێکی ترە. سەرچاوەکان نیشانی دەدەن کە تاقیکردنەوەی سەرەکی بوونە مەسیحی تعمید بوو، جگە لەم ئایینە دابودەستوورییە، زانیارییەکی ئۆتۆ لەدەستدا نییە دەربارەی ئەوەی کە ئەم ڕەوەندانە چۆن ئەرکەکانی ئایینی مەسیحییەتیان ئەنجام دەدا. هەندێ لە هۆزەکان خێوەتی تایبەتیان بۆ نوێژکردن بووە کە دەگوازراوە، بەڵام کۆمەڵە راپۆرتێکی زۆر نیشانی دەدەن کە زۆربەی ئایینەکانیان تەنیا شێوەیەکی بەمەسیحی کراوی هەمان کردارە نەریتیەکان بووە، وەك خواردنی شیری ترشاوی مادیان کە پێی دەووترا قەمیز[1].

دەکرێ بیر لەو بوارە بکرێتەوە کە هۆی دڵبەستراوی ڕوەندەکان بە مەسیحییەت چی بوو. ئایا تەنیا بیعتێك بوو کە بە هێزی "شەمەنی" راسپێردرابوو کە گەورەترین لێهاتووییەکانی لەخۆی نیشان دابوو؟ یان بیرۆکەی دروستکردنی پێوەندی بوو لەگەڵ بازرگانەکانی مەسیحی لە رێگەی ئاوریشم؟ ئەگەری هەردوو بارەکەی لە ئارا دایە.

ئایینی نەستوری لە چین

چینییەکان کە یەکێك لە کۆنترینو گەورەترین شارستانییەتەکانی جیهانیان بە میرات پێگەیشتووە، لەم بوارەدا کە فەرهەنگەکانی تر لە حەزی خۆیان بە کەمتر دابنێن مێژوویەکی دوورو درێژیان هەیە. بەڵام بەپێچەوانەی ئەم خووە، هەندێ لە یەکەمین خاقانەکانی سلسلەی تانگ (بەتایبەت سیوئان زۆنگ[2]، کە لە ٧١٢-٧٥٦ پاشایەتی کرد) بۆلای شتی بێگانە رادەکێشران کە هەندێجار لە شێتایەتی دەچوو[22]. لە وەها کەشوهەوایەکدا بوو کە نەریتەکانی بێگانەی بازرگانەکانی هاتوو لە ڕۆژئاواوە بە شێوەیەکی نائاسایی وەرگیران.

---

[1]. Kumiz
[2]. Hsuan- Tsung

لە سەدەی حەوتەمدا بازرگانەکانی سەغدیی‌و ئێرانیی‌و بانگهێشتکەرەکانی مەسیحییان هێنایە چین. لەراستیدا چینییەکان سەرەتا وایان دەزانی ئێران لانکەی مەسیحییەت بوو و بە ((ئایینی ئێرانی)) ناویان دەبرد،و ئەمەش زیاتر لە سەد ساڵ پێش ئەو کاتە بوو کە لە ناوەندەکانی سەدەی هەشتەم چاکسازی لە راپۆرتەکانیاندا بکەن. لە فەرمانێکی پاشایەتی سەردەمی تانگ لە ٦٣٨ دا هاتووە کە قەشەیەکی ئێرانی بەناوی ئالۆپێن[١] سێ ساڵ پێشتر گەیشتبووە دربار[23]. ئالۆپێن لەگەڵ خۆی چەند پەرتووکێکی پیرۆزی هێناو وەریگێرا سەر زمانی چینی تاکوو خاقان لێیان تێبگات. خاقان تاییدی کردن‌و مرجعیتی بانگهەشەی ئایینەکەیانی لە تەواوەتی ئیمپراتورەکەدا پێبەخشین. بەگشتی ئەم رووداوە نیشانەی ئاساندنی مەسیحییەت بە چین دادەنێن.

مۆنیومێنتێك[٢] کە لە ٧٨١ لە چانگ ئان (سیان)، پایتەختی تانگ، سازکرا خەزێنەیەکی زانیارییە دەربارەی سەدوپەنجا ساڵی یەکەمی کۆمەڵەی نەستوری خۆجێیی. لە سەرانسەریدا ناوەکانی ئێرانی‌و ئاسیای ناوەڕاست دەبینرێت کە نیشاندەری دارمانی نەبراوەی رۆژئاواییەکانی رێگەی ئاوریشمە. یەکێك لە سەرنجراکێشترین بەشەکانی مۆنیومێنتەکە کۆمەڵێك زانیارییە دەربارەی رەبیانێك بەناوی ئادام کە لە وەرگێرانە چینییەکەدا هاوکاری کردبوو: دەڵێن لە وەرگێرانی رسالەیەکی بووزیشدا هاوکاری کردووە. ئادام هیچ زمانی هیندی نەدەزانی هەربۆیە دەبێت ئەو نووسراوە بووزییە بە زمانی سەغدیی نووسرا بێت کە بە ئەگەرێکی زۆر زمانی خۆجێیی ئەو بووە[24].

لە رسالەیەکی سەدەی حەوتەمی چینی بەناوی *منقبت تثلیثی* پیرۆزدا هاتووە کە پۆل پۆلیۆ، چیناسی فەرەنسی، لە سەردەمی دۆن هۆئانگ پەیدای کردووەو هەتا کۆتاییەکانی سەدەی هەشتەم نزیکەی سی بەرهەمی نەستوری

[1] .A-lo-pen
[2] . Monument

وەرگێردرایە سەر زمانی چینی. بەڵام پـێ ناچێت نەستورییەکان توانیبێتیـان نوێئـایینی چـینی زۆریـان کۆکردبێتـەوە. ئـەوانیش خۆیـان لـە بـارودۆخێکی هاوشێوەی بووزییەکاندا دەبینـی بـەو واتایـە کـە دەبوایـە لەگـەڵ ئـەو چـەمکو بەهایەنە کە بـۆ چـینییەکان بێگانـەو تەنانـەت ناخۆشیـشە، پێوەنـدی دروسـت بکـەن. پـێ ناچێت نەسـتورییەکان، بـە پێچەوانەی بووزییـەکان، توانیبێتیـان پەیامی خۆیان لەگەڵ سلیقەکانی چینی سازگار بکەن.

هەربۆیـە پێناچـێت ئەمـە بـەهۆی هـەوڵ نـەدانی ئـەوان بێـت چـونکە بـە رسالاتەکەیان دەووت (سۆترا[1]) و بە قدیسان مەسیحییان دەووت (بوودا)، هـەتا کـاتی بنیاتنـانی مۆنیـۆمێنتی سیان، ئـایینی نەسـتوری لـە چـین بـە ((ئـایینی درەوشاوە)) (چینگ چیائۆ[2]) بەناوبانگ بـوو. لـە لایـەکی تـرەوە، نـاوی خـودی رزگارکـەری مەسـیحی، کـە بـە زمـانی سـۆریانی ییـشۆ[3]یـە، لـە ئاخـاوتنی ئـەو سەردەمەدا وەك چەمکی (مشکێکی کە دەجوولێت) دەبیسترا.

هەربۆیە پێدەچێ زۆرترین بەشی کۆمەڵە نەستوری چین ئاوێتەیەکە بووبێـت لە بێگانەکان، باردودۆخی یەهودییتو ئایینی زەردەشتیش بەهەمان شێوە بوو. هــەر سـێ نەریتەکــە وەك ئیمــانی بازرگانــەکانی گەریــدە هێنرانــە چــینو چارەنووســیان پێوەنــدی بــە چارەنووســی خــودی کۆمەڵــەی کۆچــەری بازرگانەکانەوە هەبوو.

سـلیقەی شـێتانەی دربـاری تـانگ بـۆ خـەڵكو بیرۆکـەو شـتەکانی بێگانـەش رێگەی زیادبوونی شیادی دینیی ئاوەلا دەکرد. زۆربەی رووخسارەکانی ئـایینی کاریـان تـەنیا فێرکردنـی پـەیرەوە ئایینییـەکان نـەبوو بـەڵکو زۆرتـر سـەرقاڵی کارامییـەکانی جیهـانی بـوون. مەسـیحیو مانەوییـەکان بەتایبـەتی بـەهۆی

1 . Sutra
2 . Ching Chiao
3 . Yishu

ئەستێرەناسی‌و پزیشکییەوە جێی متمانە بوون کە بۆماوەی نەریتەکانی بین النهرین بوو.

سەرچاوەیەکی چینی ئاماژە دەکات قەشەیەك هەبوو خاوەنی وەها مێژێك بوو کە دەیتوانی ((ورد بخوێنێت‌و خەڵك بکوژێت‌و دووبارە زیندویان بکاتەوە))، ئاشکرایە کە کارەکەی هینپۆتیزم بووە. ڕەببانێکی بووزیی خەڵکی هیندی بەوناوی نارەیانسڤامین[1] ئیدیعاکەر بوو کە تەمەنی دووسەد ساڵەو اکسیری نەمری هەیە. کیمیاگرانی دائۆیی لە سەردەمەکانی کۆنەوە دەربارەی وەها مەعجونێك زۆر خیالبافییان کردبوو، بەڵام دەرکەوت مەعجونەکانی ئەم هیندییە کاریگەرییان نییەو لە دربار دەریان کرد[25].

بناکانی ئایینی زۆرتر "ناوەندەکانی فرهنگی"یان لەئەستۆ بوو کە شوێنکەوتووانی بێگانەی ئەو ئایینەو هەروەها خەڵکی خۆجێیی دەیانتوانی لەوێ لەگەڵ یەکدی کۆببنەوە. بۆ نموونە لە پەرستگەکانی مەزداییەکان لە لەن چو[2]و لویانگ بەردەوام شعبدەبازی ئەنجام دەدرا کە جەماوەرێکی زۆری بۆ ئەو شوێنە ڕادەکێشا. هەرچەند لە سەردەمی سیۆئان زۆنگ ئاشکرا پەرەیان بەم جۆرە کارانە دەدا، بەڵام سەرکردەکانی چینی کە ترسیان لە بیگانە هەبوو ئەم جۆرە دزەکردنی بێگانەکانیان مەترسیدار دەزانی[26].

لە ساڵی ٨٤٥ ووزۆنگ[3]، فەخفوری تانگ کە لایەنگری دائۆییزم بوو، ڕایگەیاند کە هەموو ئایینەکانی بێگانە نایاسایین (تەنانەت بوودیزمیش کە ئیتر ئاستەم بوو بە ئایینێکی بێگانە ئەژمار بکرێت)، و ناچاری کردن بچنە پاڵ ئایینەکانی ژێرزەوینی (واتە بە نهێنی جێبەجێ بکرێن. و.). لە ساڵی ٩٨٠ ڕەببانێکی نەستوری لە بەغدا بە نووسەرێکی موسلمانی (ابن ندیم) ووت کە

1. Narayansvamin
2. Lan-Chow
3. Wu-Tsung

کلیسا حەوت ساڵ لەمەو پێش نارد بوویە چین کە ((کارەکانی ئایینی مەسیح سامان بداتو رێکی بخات))، بەلاّم ئیتر مەسیحییەت لەو وولاّتەدا نەمابوو[27].
گویا مەسیحییەت لە چیندا ناپدید ببو تاکوو سێ سەدە دواتر لەژێر دەسەلاّتی مەغۆلەکان دووبارە بە چین بناسێندرێتەوە.

مانی

بین النهرین لە سەردەی سێیەمی زایینیدا وولاّتی زیادبوونی فرقەهای ئایینی بوو. ماوەیەکی زۆر ئێمپراتورییەکانی یۆنانیو ئێرانی لەسەر ئەم ناوچە بێلایەنە بەشەر هاتن. ئەم ناوچە ژوانەگەی ئەو فەرهەنگانە بوو کە هەموان نوێنەریان تێدا هەبوو.

ئیسرائیلیەکان ماوەی هەزار ساڵ لەگەڵ مەزدیسنانی ئێرانیو خەڵکی خۆجێیی لەو شوێنەدا ژیابوون، و باوەری ئایینی سەرەتاییان لەناو صابئین ماوەتەوەو ئەمانە بەهۆی زانینی زانستی ئەستێرەناسی بەناوبانگن. لەو سەردەمەدا فرقەهای مەسیحی دۆناودۆنیش لەوێ بوون، هەروەها فرقەهای تعمیدی گنوسی دوورەگەی یەهودی ـ مەسیحیش.

لە یەکێك لەم کۆمەلاّنەی یەهودی مەسیحییەدا، لەوانەیە مغتلسەی الخسایی[1] یان مەندایی بووبێت کە پێغەمبەر مانی ساڵی ٢١٦ لە دایكو باوکێکی خانەدانی ئەشکانی لەدایك بوو[28]. مانی لە ژینگەیەکی ئایینی ریاچتکشدا گەورە بوو کە تێدا بیرۆکەکانی مەسیحیو یەهودی بوارێکی گنووسی دوولایەنەی هەبوو. لە تەمەنی دوانزە ساڵیدا یەکەمین وحیو دووهەمینیان لە بیستوچوار ساڵیدا پێی گەیشت. مانی پاش وەحیی دووهەم رۆڵی پیغەمبەری گرتە ئەستۆو بۆ بانگەشەی پەیامەکەی بەرێ کەوت.

---

[1] . Elkesaite

مانی لە یەکەمین بانگهێشتی خۆیدا بەرەو سەرزەوییەکانی کووشانی بۆ باکووری ڕۆژئاوای هیند سەفەری کرد کە لەو سەردەمەدا یەکێك لە ناوەندەکانی گەشەکردنی بوودیزم بوو، و کاریگەرییەکانی بووزیی لە شکل گرتنی بیرۆکەی ئایینی مانیدا گرنگ بوون. دۆنادۆن/ تناسخ بوو بە باوەرێکی مانەوی، قەوارەی چواربەشی کۆمەڵەی مانەوی (هەڵبـژێردراوەکان/ ئایینهێنـەرانی[1])و شـوێنکەوتە غیررەبیانەکان (گوێگران) (نیوشایان، نغوشایان، نیوشندەکان) کە پـشتیوانیان لەو گروپە دەکرد، دابەش ببوو، پێدەچێ ئەمە لەسەر سـەنگەی بـووزیی بنیـات نرا بێت.

مـانی کـاتی گەڕانـەوەی بـۆ ئێـران تـوانی بەلایـەنی کەمـەوە دوو شـازادەی دەرباری نوێی ساسانی بێنێتە سەر دینەکەی خۆیو ماوەی چەندین ساڵ لـە ریزی ملازمانی خودی شاپور بوو. مانی ئاواتخواز بـوو ئایینـە نوێیەکـەی ببێتـە ئایینی فەرمی پاشایەتی نوێ، بەداخەوە رەقیبەکـەی لـە دربـار، واتـە کـارتیری مۆبێدیش، وەها خەیاڵێکی لە سەردا بوو.

لە سەردەمی شاپوردا بە فەرمی پشتگیری لـە مـانی دەکـراو دەپـارێزرا. لـە ئەنجامدا توانی شوێنکەوتەکانی بۆ هەموو قوژبنەکانی هەرێمی ساسانی بنێرێـت هەتا پەیرەوەکەی بڵاو بکەنـەوە. ئـایینی نـوێ بـەخێرایی لـە سەرانسەری ئـەو سەرزەوییەدا کۆمەڵێك جەماوەری پەیداکرد. نزیکەی پەنجا سـاڵ خۆشەویـستی شهودی مانی گەورەترین هەرشە بـوو لەسـەر مرجعیتـی مۆغـەکانی نـەریتی کـە کارتیر لە سەرووی هەموانەوە بوو.

هەرکە بەهرامی یەکەم لە سـاڵی ٢٧٣ دا لەسـەر تـەختی ساسـانی دانیـشت بەخت لە مانی هەڵگەراوە.بە فەرمانی شـاو بـە تحریکـی کـارتیر لـە سـاڵی ٢٧٦

[1]. بە زمانی ئینگلیزی (elect)و بە زمانی سەغدیی (ئایینهێنەرانی)، بە زمـانی عـەرەبی مجتـبین. و.

مانیان دستبەسەر کرد کە هەوڵیٚ دەدا بەرەو پارت/پارتیا ڕابکات. ئەوە سەرنجراکێشە کە پاشا لە دوایین دانیشتنی لەگەڵ مانی نەك بەهۆی بیرۆکە ئاینییەکەی بەڵکوو لەبەر ئەوەی کە لە بەئەنجام گەیاندنی ئەرکەکانی وەك پزیشکێك کەم تەرخەمی کردووە: ((تۆ بە کەڵکی چی دێیت، چونکە نەك دەچیتە شەرکردن نەك ڕاوکردن؟ بەلاّم لەوانەیە بەهۆی پزیشکیو دروستکردنی داو و دەرمان پێویست بیت، و تو تەنانەت ئەم کارەش ئەنجام نادەیت!)) مانی لەسەر هەمان بنەما بەرگری لە خۆی دەکات: ((کەسانێك زۆر هەن کە من لە نەخۆشی ڕزگارم کردوون. زۆر کەس هەیە کە جۆرەها تاوو لەرزم لێیان دوور خستۆتەوە. خەڵکێکی زۆرم زیندوو کردۆتەوە کە لە سەرە مەرگدا بوون[29].))

لەم گفتوگۆیە دەردەکەویٚ کە بەهای پێشەوا ئاینییەکان زیاتر بەهۆی کارامەیی پزیشکیان بووە نەك وەك چارەسەکەری دەروون، و ئەمەش لێکدانەوەیەکە کە لەهەر جێگەیەکی تر لە درێژایی مێژووی پێشامدرن جەختی لەسەر دەکرێت[30].

دوابەدوای ئەم مشتومڕە، پاشا پیغەمبەر دەخاتە زیندان، کە پاش چەند مانگێك لە تەمەنی شەست ساڵی هەر لەویٚ کۆچی دوایی دەکات.

شتێك لە هەر کەسێك: نەریتێکی جیهانیی نویٚ

پەیامی مانی بۆ زۆر کەس سەرنجراکێش بوو چونکە هەوڵی دەدا ((بە زمانی ئەوان قسە بکات.)) ئەو ئەم کارەی هەم زارەکیو هەم مجازا ئەنجام دەدا، واتە بیرۆکەکان، سەمبۆلەکانو زاراوەکانی ئاینی لەهەر نەریتێکەوە وەردەگرت. کاتێك سیستێمەکانی ئاینی بەشێوەیەکی کاریگەر پەرەیان دەسەند کە توانیبێتان ژهنیتو جیهانبینی کەسانەی مەبەستیان وەرگرتبێتو پەیامێکی نوێیان لیٚ دروست کردبێت کە تەنیا بگەن بە (کمال)ی ئەو ڕاستییە

کۆنـە، کـە لەگـەڵ تێگەیـشتنی نەریتخوازانـەی خـەڵك گوونجـاو بێـت. مـانیو فێرخوازەکانی مامۆستای بێوێنەی ئەم هونەرە بوون.

چـونکە مـانی لـەو سـەرزەوییانەدا لـەدایك ببـوو و پـەروەردە کرابـوو کـە شارسـتانیەتەکانی ئاسـیاییو مەدیتەرانـەیی لـە درێـژایی چـەند سـەدە بەیـەك گەیشتبوون، هەرلە منداڵییەوە پابەندی بیروباوەری ئـاییـنی هێتێـرۆدۆکس[1] بـوو کـە لـە سەرچـاوە جۆراوجۆرەکانیـان وەرگرتبـوو. سیـستیمەکەی ئـەو وەهـا نەریتـەکانی سـامیو ئێرانـی لەگـەڵ یەکدی تێکـەڵاو دەکـات کـە تـاکوو ئێـستا زاناکان لەو بارەوە لە مـشتومڕ دان کـە سەرچـاوەی بنـەڕەتی ڕاسـتەقینەکەی کامەیە[31].

بەگـشتی مانەوییـەت بـە سیـستێمێکی گنووسـی دەزانرێـت[32]. خاسـتگاهی ئایینی گنووسی نادیارە بەڵام لەوانەیـە مێژووەکـەی بگەڕێتـەوە سـەردەمێکی بەرلـە چـاخی زایینـی. ئـایینی گنووسـی ڕوانگەیـەکی دووفاقـە لـە جیهـان بـە سەلمێنراو دەناسـێت کـە تێیـدا ((چـاکە)) لەگـەڵ گیـان یەکسانە و ((خـراپ)) لەگەڵ مادە.

گنووسییەکان لایەنگری لێکدانەوەکانی باگنی بوون کە لە ڕێگـەی زانستەوە دەگاتە ڕزگاریو ئەم امکانـە بـۆ هەڵبـژاردە ڕۆشـنبیرەکان سـەرنجراکێش بـوو. تێڕوانینێکـی ڕاسـتەقینە بـوو نـەك تـەنیا ئـایینی، لـەناو مەسـیحی، یهـودیو گرووپـەکانی تریـشدا گنووسـتێکی تێـدا هـەبوو. نوێنـەرانی پرۆسـەی بنـەمایی هەمیشە لێکدانەوە شاراوەکانی گنووسـییەکانیان وەك هەرەشـەیەك زانیـوە بـۆ دروست بیرکردنەوە و بەردەوام بە نوێگەریان دادەنان.

[1] . Heterodox

مـانی خـۆی وەك پیغەمبـەرێك دەناسـێنێت کـە لـە مێـژووی مرۆڤایـەتی دا دوابەدوای زەردەشتو بوداو عیسا دەگاتە کمال. کیهانشناسی ئـەو ژمارەیـەکی زۆر لە رووخـسارە ئێرانییـەکان وەك زۆروان، ئورمـەزد (ئەهورامـەزدا)، شـەیتان (ئەنگرەمـەینیو) و گیانـە جۆراوجۆرەکـانی چـاکەو خراپـە دەگرێـتوو ڕەنگـی لێکدانەوەکانی گنووسییان لێدەدات، ئەو گیان لەگەڵ رووناکی (کە لـە شـێوەی زۆروان، خودای مەزن نیشان دەدات)و مادە لەگەڵ تـاریکی یەکسان دادەنێـت. جیهان بە مەڵبەندی نەبەردی چاکەو خراپە دەزانـیو چـاکە، کـە زڕات روونـاکی نیشاندەری ئـەون، هـەوڵ دەدەن تـاکوو لـە مـادەی خـراپ کـە گیرۆدەی بـوون، رزگاریان بێت.

بەرچاوترین رووخساری ئۆستورەناسی مانەویی، عیـسایە. مـانی لـە تـەواوی ژیانیدا خـویَ بـە "حـواری عیـسا مەسیح" دەزانـی. بـەڵام عیـسای مـانی سـێ رووخـسار بـە خـۆی دەگرێـت: عیـسای مـرۆڤ، عیـسای گیـانی زینـدوو، عیـسای درەوشاوە. یەکەمیان عیسای مێژوویی مەسیحییەکانە، بەڵام مـانی مردنـی ئـەو لەسەر خاچ بە توهم دادەنێ. دووهەم (عیسای ڕەنج چێژ[1])ە، هێزێکـی چـاکەیە کە لە هیـاتی زڕاتـی روونـاکی لـە هـەموو شـتە زیندووەکانـدا کەوتۆتـە داوەوە. چەمکی عیسای درەوشاوە، کە لە مەندابیەکان وەرگـیراوە، تجـسمی رووناکییـە کە چاوی بـە یەکـەمین مـرۆڤ (مرۆڤـی رابـردوو/ هۆرمـۆز دەبـغ) کـەوتووە و لـە اخرزماندا وەك رزگارکەر دووبارە دەگەڕێتەوە.

پەیڕەوی مانی ئـەوە بـوو کـە زاووزێ خراپەیـە، چـونکە لـە بـەرەی دواتـری زڕاتی رووناکی کە لە تاکدا یەخـسیرن لـەناو بـەرەکانی دواتریـدا زیـاتر دابـەش دەبن. هەربۆیە، ((ئایینهێنـەرانی)) دەبوایـە کفنفس بپـارێزن. تمثیلـی مانـەوی خوارەوە دەربارەی نجیب زادەیەك کە تازە هاوسەرەکەی مردبوو (گێراوەیـەکی تری ئەمە دەتوانین لە مەسیحییەتی سەرەتاییو پاشان لە ئیسلامدا ببینین) ئەم

[1]. Jesuo patibilis

خۆراگرییە لـە بەرامبـەر شـهوتو هـەروەها فریـوی جیهـانیی کـە سـەمبۆلەکەی سەرخۆشییە، وێنا دەکات:

ئەو جنازەکەی بینیو لەگەڵ خۆیدا ووتی ((ئەمە هاوسەری منە.)) چووە گۆرخانـەو لـەپاڵ جنازەکـە ڕاکشاو چونکە سەرخۆشو نـادان بـوو، دەسـتی لـە دەوری جنازەکـە ئالاند، بەبێـشەرمییەوە لەگـەڵی جـووت بـوو. جنازەکـەی بـەهۆی هـەوڵی ئـەوەوە تـەقی. خـوێنو چـلکو شـتی قێـزەونو ناشـرینی جەستە دڵهەلهێنەرەکە ڕژایـە دەرەوەو کەوتـە ئـەو گـۆرە. سـەرتاپای جەسـتەو جلـی نجیـب زادەکـە خوێنـاویو چـلکاوی بـوو. و ئـەویش لـەم بـاری سەرخۆشییەدا بەخۆی دەووت ((چێژم وەرگرت.))

بەیانی کـە داهـاتو خۆرهـەلات، سەرخۆشـی لـە سەری نجیب زادەکـە پـەری. لەخـەو ڕابـوو. سـەری بـەرزکردەوەو خـوی لـە گۆرخانەکـەدا بینـی کـە جنازەیەك لەسەر سینگییەتیو چلكو خـۆێنی لەبـەر دەرواتو پیـسایيەکی توقێنـەر هـەموو جێگایـەکی داگیرکردووە. سەیری خـۆی کـردو سـەرتاپای خـۆی بینی کە بە خوێنو پیسایی داپۆشراوە. ترس کەوتە گیـانی، هـاوارێکی بـەرزی کـرد. هەرچـەندی زیـاتر هەڵدهات زۆرتری هەڵیدەهێنا. پاشان ئەو جلەی کـە پێشتر ئەوەندە خاوێن بـوو، دردری کـردو فرێـی داو درێژەی بە هەلاتندا. گەیشتە ئاودانێكو خۆی هەڵدا ناویو خۆی شوردو پاك کردەوە....[٢٣]))

بەڵام ستراتیجیەتی بانگەشە ڕێخراوەکەی مانی زۆر زیاتر بوو لەوەی کە تەنیا چیرۆك‌و سەمبۆلە ئایینییەکانی هاوچەرخ‌و واتاو لێکدانەوە نوێیەکان پەسەند بکرێ. لە زۆربەی ئایینەکاندا، پەرتووکە پیرۆزەکان بەر لەوەی بنوسرێن، ماوەیەکی زۆر لەناو صندوقی سینگەکاندا دەپارێزران‌و دەکەوتنە بەر هەرەشەی لەناوچوون‌و تحریفیان بەدەستی مرۆڤەکان. مانی کە ئاگاداری ئەم مەترسییە بوو بۆخۆی وحییەکانی نووسییەوە، بەلایەنی کەمەوە حەوت بەرهەمی کانوونی /قانونی هێنائاراوە کە بناغەی پەرتووکی پیرۆزی ئایینی ئەوی پێك دەهێنا.

هەروەها مانی زۆر بڕاوی بە هێزی وێنەکان هەبوو بۆ گەیاندنی ڕاستییەکانی ئایینی. (لەوانەیە ئەمە تارادەیەك امیتازێك بووبێت بە سودی ئەو ڕاستییە کە خوێندن‌و نووسین گشتگیر نەبوو.) ئەو کە نیگارکێشکێکی خاوەن قریحە بوو بۆخۆی پەرتووکە پیرۆزەکانی وێنەدار دەکرد[1]. کارامەیی ئەو وەك وێنەکێشێك ناوبانگێکی بۆ دروستکرد کە تارادەیەك سەرسوڕهێنەرەو بۆتە بۆماوەترین میراتی ئەو و تەمەنی لەو ئایینە درێژتر بوو کە بنیاتی نابوو. تاکوو ئێستا، کە باورە نوێیەکەی لە بیر نەچۆتەوە، لە جیهاندا وەك گەورەترین نیگارکێشێك باسی دەکەن کە جیهان بە خۆیەوە بینیویەتی[2] 34٢.

---

[1]. لەلای ئێمە پەرتووکەکانی مانی بەم ناوانە ناسراون: شاهپورگان، سفر الجبابرە، کنزالاحیاء، سفر الاسرار، فرقماطیا یان بنگاهیك، ئێنجیلی زیندوو یان ئێنجیلی مانی کە بە ئەرژەنگ (یان ئەرتەنگ، ئەردهەنگ). (لغت نامە دهخدا، ذیل مانی). و.

[2]. همە تافت از پرنیان روی خویش نگاریست گویی از ارتنگ مانی (فرخی)
سراهاش چو ارتنگ مانوی پرنقش بهارش چو دیبای خسروی بەنگار (فرخی)
یکی همچو دیبای چینی منقش یکی همچو ارتنگ مانی مصور (فرخی)
شنیدم کە مانی بە صورتگری ز ری سوی چین شد بە پیغمبری (نظامی)
بە تیشە صورت شیرین بر ان سنگ چنان بر زد کە مانی نقش ارژنگ (نظامی)
اگر باور نداری رو از صورتگر ژین پرس کە مانی نسخە می خواهد از نوك کلك مشکینم (حافظ)

ئایینهێنــەرانی مانــەوی بــوون کــە وەك واعقــە گەرۆکــەکان بەرپرســیاریتی بلاّوکردنەوەی ئەم ئایینەیان گرتە ئەستۆو لەم ڕێگــەدا ڕەبانــەکانی مەســیحیو بووزییەکان کردە سرمشقی خۆیان. ئایینهێنەران بــە دەبــەرکردنی ڕدای ســپیو پێداگری لەسەر ڕوەکخۆری بەدیار دەکــەوتن. دەبوایــە زۆر ئاگــادارین گــیرۆدەی هیچ کارێك نەبن کە اصولی ئایینەکەیان نقچ بکاتەوە تەنانەت ئەگەر ئــەو کارانــە بۆ مانەوەیان لە ژیان پێویست بێت. ئایینهێنــەرانی بــوودیزم تەنانــەت زیــاتر لــە ڕەبانەکانی بووزییش بە تەواوەتی هەلّواسـراوی (نیوشـاییەکان) بـوون چـونکە پێداویستییەکانیان بۆ دابین دەکـردن. ئـەوان تەنانـەت نەیاندەتوانی خـواردنی خۆشیان ئامادە بکەن، چونکە بروایان وابوو بەم کارە زیان بــە ژراتــی ڕوونــاکی دەگەینن کە لە هــەموو گیانلەبەرەکانـدا ازجملــە لــە ڕوەکەکانـدا هەیــە، بــەر لــە خواردن دەبوایە بلّێن (من ئەوەم نەخستۆتە سەر ئاگر، کەسێکی تر ئەمــەی بــۆ من هێناوەو من بەبێ ئەوەی هەلەیەکەم کردبێت، خواردوومە[35].))

مانەوییەت لە ڕێگەی ئاوریشم

ئــایینی مــانی هــەر لــە کــاتی ژیــانی خــودی مــانی، بەرەبــەرە لــە جیهــانی مەدیتەرانــەدا بــاوو گشتگیر بــوو، هەرچــەند ئیمپراتــوری ڕووم بــەر لــەوەی کــە بەفەرمی ببێتە مەسیحی، دەستی دابووە ئازاردانو سەرکوتکردنی مانەوییــەکان بەم بیانووە کە مانەوییــەکان لایــەنگری ئــایینی بێگانــەی ئێرانــی بــوون. هەرکــە مەسیحییەت بوو بە ئایینی حکومی، مانەویەتیان بــە هەرشــەیەکی گــەورەتریش ژمــارد، چــونکە ئیدیعاکــەر بــوو کــە ڕووخــساری بــاگنی، کەواتــە ڕووخــساری "ڕاســتەقینەتر" خــودی مەســیحییەتە. هەرچــەند مانەوییــەت ڕووبــەڕووی بێبەزیيانــەترین ســەرکوت بــوو بــەلاّم بیرۆکــەکانی دووفاقــەو دژەدونیــایی کــە پڕواکی مانەوییەت بوو، لە ئەورووپا ماوەو لە ڕێگەی بزوتنەوەی کاتــار[1]/ کاتــاری

(هەمووی نمونەکان لە لغت نامەی دهخدا). و.

[1] . Cathar

لە پرۆڤانس[1]و بوگۆمیلەکان[2] لە وولاتانی بالکانەوە چووە ناو سەدەکانی ناوەڕاست.

گەشتی بەرەو رۆژهەلاتی مانەوییەت باشتر بوو، بە لایەنی کەمەوە کە لە سەرەتادا وابوو. ئەم ئایینە لە چەندین دەیەی ژیانی مانیدا پشتیوانی لێ دەکرا کە لەو ماوەدا لە درێژایی رێگەی ئاوریشم بەرەو ئاسیای ناوەڕاست لەوبەری رووباری جەیحون پەرەیسەند. لێرەش سەغدییەکان بوون کە رۆڵێکی گرنگیان لەسەر شان بوو بۆ گوازتنەوەی ئەم ئایینەو پایتەختەکەیان سەمرقەند بوو بە ناوەندی کۆمەڵەیەکی سەرەتایی‌و چالاکی مانوی.

سەغدییەکان بە یارمەتی وەرگرتن لە کارامەییەکانی زمانەوانیان نووسراوەکانی مانەوییان لە زمانی سۆریانی‌و پارسی ناوەڕاست‌و پارتییەوە وەرگێڕایە سەر زمانی سەغدیی‌و دواتر بۆ تورکی‌و لە ئەنجامدا بۆ چینی. هەتا کۆتایی سەدەی شەشەم مانەوییە سەغدییەکان ئەوەندە بەهێز ببون کە سەربەخۆییان لە ئاراکیگۆس[3]، قۆچکەی کلیسا لە بەغدا، راگەیەنن‌و بەرەیەک بێننە ئاراوە کە چاوەروان دەکرا زۆرتر لە سەدەیەک درێژە بخایەنێت.

داعیەکی مانەوی ئێرانی بەناوی مێهرئورمەزد لە کۆتاییەکانی سەدەی حەوتەم سەفەری کردە چین[37]. کۆمەڵەیەکی لە دەور کۆبووەوە کە یەکێک لەوان وۆ[4]، ئیمپراتوریس چۆ[5]، بوو و نووسراوێکی پێ هەدیە کرد بەناوی سۆترەی دوو اصل ((یان دوو ریشە)) کە بوو بە بەناوبانگترین پەرتووکی مانەوی لە چین[38].

---

[1] . Provence
[2] . Bogomil
[3] . Archegos
[4] . Wu
[5] . Chou

ئەم بانگهێشتە سەرکەوتووە هەستی ئیرەیی بووزییەکانی درباری ورووژاندو دەستبەجێ ناکۆکییان لەگەڵ ئەم پەیڕەوە نوێیە کرد. پاش ساڵی ٨٢٠، بووزییەکان ئەم چیرۆکەیان خستەسەر زمان:

> وۆکوچیۆ[1]، پیاوێکی خەڵکی یۆئە[2] کە لە چانگ ئان نیشتەجێ بوو... جێبەجێکردنی ئەرکەکانی مانەویەتی دەست پێکردو وانگی هاوسەریشی ئەوی کردە سرمشقی خۆی. پاش ساڵێك وانگ لەناکاو مرد. پاش سێ ساڵ هاتە خەوی مێردەکەی‌و ووتی ((من بەهۆی بیروباوەری هەڵەمەوە محکوم بووم کە ببمە مارو لەژێر استویەیەکم لە هۆئانگ زە پۆ[3]. بەرەبەیانی سبەینی دەمرم‌و حەزدەکەم داوا لە رەببانەکان بکەیت بچنە ئەو شوێنەو سورەتی *ئەلماسم* بۆ بخوێنین تا شێوەکانی تری رەنج لە من دوور بخەنەوە.[31]))

مێرد داواکاری هاوسەرەکەی هێنا دی‌و پاش ئەم رووداوە دووبارە بووەوە بووزییەکی باش. سەرکردەکانی تانگ پاش گەرانەوەیان لە ساڵی ٧٠٥ بەگوومانەوە سەیری مانەویەتیان دەکرد. فەرمانی ساڵی ٧٣٢ فەخفور دەڵێ دەتوانرێ بانگەشەی ئەم ئایینە لەناو غیری چینییەکاندا بکرێ. هۆیەکی کە بۆ ئەم محدودیتە هێناویانەتەوە نیشان دەدات کە دەستی بووزییاکان لەم کارەدا بووە: ((پەیرەوی مار مانی لە بنەرەتەوە عقیدەیەکی هەڵەیەو لە رووی فێڵ‌و کەڵەکەوە گریمان لەسەر ئەوە دادەنێ کە لە قوتابخانەکانی بوودیزمەو بەم

---

[1] Wu K'o-Chiu
[2] . Yueh
[3] . Huang-Tzu P'o

پێیە جەماوەر گمراە دەكات. رەوایە كە اكیدا ممنوع بكرێ. بەڵام، چونكە ئایینی خۆجێیی بەربەرەكانی رۆژئاوایی‌و بێگانەكانی تر،ە، ئەگەر بێتوو شوێنكەوتەكانی لەناو خۆیاندا ئەنجامی بدەن، سزا نادرێن[40].)) ئاشكرایە كە مانەوییەكان بەهەمان شێوە ی رۆژئاواییەكان كە هەوڵیان دەدا ئایینەكەیان بە شێوەیەكی باگنی مەسیحییەت نیشان بدەن، لە رۆژهەڵاتیش هەوڵیان دەدا وەك جۆرێكی بوودیزم نیشانی بدەن.

هەر وەك چۆن حكومەتی ساسانی زیاتر لە جاران گیرۆدەی مۆغەكانی زەردەشتی ببوو، مانەوییەكانی ئێرانیش بەربەرە بەرەو رۆژهەڵات كۆچیان كرد هەتا لە دەستی حكومەتو مۆغەكان دوور بن. پاش ئەوەی عەرەبە مووسلمانەكان لە دەیەی ٦٤٠ دا بەسەر پاشایەتی ساسانیدا سەركەوتن، ژمارەیەكی زۆری مانەوییەكان لە ئاسیای ناوەڕاست گەرانەوە ئێرانو بین النهرین . ئۆمەوییەكان كە بنكەكەیان دەمیشق بوو، بەگشتی بەوە رازی بوون كە دۆزەكانی ئایینیی جەماوەری شوێنكەوتەی خۆیان بەخۆیان بسپێرن. بەڵام لە ساڵی ٧٥١ شۆرشی عەبباسی شەپۆلێكی چاكسازی ئایینی لەگەڵ خۆی بۆ وولآتانی ژێر فەرمانی موسڵمانەكان هێنا.

لە ماوەی نیوەی دووهەمی سەدەی هەشتەم، زۆربەی دیوانییەكانی ئێرانی لە حكومەتی عەبباسیدا بەربەرە شێوەیەكی بووژاندنەوەی فەرهەنگیان بەرامبەر بە توێژی دەسەڵاتداری عەرب دەگرتەبەر. ئەمە لە وێژەدا شێوەی بزووتنەوە ناسراو بە شعوبیەی بەخۆوە گرت، كە لەم رێگەوە زۆربەی بەرهەمە كۆنەكانی وێژەیی ئێرانی وەرگێردرانە سەر زمانی عەرەبی. لەناو هەمان بیرمەندە ئێرانیانەدا، مانەویەتی شاراوە شێوەیەكی باوی هەبوو بۆ دەركەوتن. هێندەی پێنەچوو كە ئایینی مانی گەیشتە هەمان پێگەی گومانا‌وییە كە لە دوو جیهانی ساسانی‌و روومیدا هەیبوو، واتە بوو بە دوژمنی سەرەكی ژمارە یەكی ئایینی فەرمی. تەنانەت كەسانێك كە تەنیا گومانی مانەویی بوونیان

(بوونە زەندقیان) لێدەکرا بێبەزەییانە سەرکوت دەکرانو ئازاریان دەبینیو زۆربەی ئیماندارەکان دووبارە ڕێگەی ڕۆژهەلاتیان گرتەبەرو ڕایان کرد.

ئۆیغۆرەکان

ماوەیەکی کورت نزیکەی حەفتا ساڵ، لە ٨٤٠ـ٧٦٣، ئایینی بەدناوکراوی مانەویی وەك پێگەیەکی دینێکی فەرمی لەلایەن دەسەلاتەوە پشتگیری لێ کرا. ئەمەش مدیونی تورکەکانی ئۆیغور بوو کە کۆنفێدراسیونی پێشووی تورکەکانیان ملکەچ کردو ساڵی ٧٤٤ حکومەتێکیان لە تێپسی باشووری سیبریا دامەزراند.

نیشاندەری بۆنەکانی چینییەکان لەگەڵ ستێپس هەمیشە لە ڕێگەی ڕاکشانی ڕەزامەندی هۆزەکانەوە بوو، ئەویش زۆرتر لە شێوەی پێدان ئاوریشم، و لە ئەنجامدا هەندێ لە هۆزەکانی دانیشتوی ستێپس لەم ڕێگەوە توانیان سامانێکی زۆر کۆبکەنەوە.

کاتێك ئۆیغورەکان دەسەلاتیان بەدەستەوە گرت، تانگ تووشی کێشە یەك لەدوای یەکەکانی ناوخۆ ببوو و زۆرتر لە جاران پشتی بە پشتیوانی ئۆیغۆرەکان دەبەست[41].

فەخفوری تانگ لە ساڵی ٧٥٥ لەگەڵ شۆرشێك ڕووبەڕوو ببووە کە سەردارێکی دوورەگەی سەغدییو تورك بەناوی ڕۆشن (بەمانای ڕووناك) کە چینییەکان بە ئان لۆشەن[1] ناویان دەبرد، سەرکردەیی شورشەکەی دەکرد. فەخفور داوای یارمەتی لە ئۆیغۆرەکان کرد تاکوو لە دامرکاندنی فتنەکە یارمەتی بدەن. پاش وەرگرتنەوەی شاری لویانگ کە لە ساڵی ٧٢٦، سەر بە

[1]. An Lu-shan

تانگ بوو، خاقانی ئۆیغۆر[1] کە لە سەرچاوەکانی چینییدا بە مویۆ[2] ناسراوە، لەگەڵ هەندێ مانەوییەکانی سەغدیی کە لەوێ دەژیان ناسراوییان پێك هێنا. ئەم سەغدییانە کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر خاقان داناو کاتێك گەراویەوە پایتەختەکەی، قەرابلاساغۆن[3]، لە باکووری زنجیرە کێوەکانی تیان شەن[4]، چوار سەغدیی لەگەڵی هاوریێ بوون. ماوەی چەند مانگ هانیاندا کە مانەوییەت پەسەند بکات. لە ٧٦٣ خاقان بەفەرمی ئایینی مانەویەتی کردە ئایینی دولتی ئۆیغۆرو رایگەیاند نەریتی شەمەنی ممنوعە.

ئەوەی کە بۆچی خاقان ئەم کارەی کرد لەنهێنیەکانە. دەڵێن سەردەستەی ((ئیماندارەکانی)) مانەوی کە بەناوی چینی جۆیی سی[5] ناسراوە، لە قسەکردندا زۆر شیواو لە هاندانیدا زۆر شارەزا بوو. خاقان کە سوپاهی بوو پێدەچێ حەزی لە انقباتی ووشکی رێوەرسمی ژیانی مانەوی بووبێت. لایەنێکی تری سەرنجراکێشی ئەم ئایینە کە چینییەکان حەزیان لێ نەدەکردو ئۆیغورەکان بەدوایەوە بوون، نیشاندانی سەربەخۆییان بوو لە تانگ. لەوانەیە هۆکاری سێیەم بۆ ئاسانکاری پێوەندی بازرگانی لەگەڵ رۆژئاوا بووبێت لە رێگەی سەغدییەکانەوە[42].

داعییەکانی مانەوی بەتایبەتی لەناو ئۆیغۆرەکاندا لە ستراتیجییەتی هاوتاکردنی چەمکە ئایینییەکانیان لەگەڵ چەمکە تورکییەکان سودیان وەرگرت. بۆ نمونە خوداکانی مانەوی خاوەن دووکۆشکی رووناکی لەگەڵ خۆرو مانگ یەکسان کران، چونکە ئەمانە لەلای تورکەکان رێزدار بوون. بۆ ئەم کۆشکانەش زاراوەی (اردوی) تورکییان بەکاردەهێنا، لە رووی زمانەوانییەوە

---

1 . Kaghan
2 . Mou-yu
3 . Qara-Blasaghun
4 . Tien-shan
5 . Jui-hsi

بەواتای جێگەیەکە کە خێوەتو خرگاهی خاقانیان لێی هەڵدەدا. مانەوییەکان وشەی توورکی بیلەگ[1] ((زانست))یان، کە ڕەوەندەکان هەرلە کۆنەوە هاوتای پێشەوایی‌و سەرکردایەتییان دەزانی، بەهەر پێنج فچیلتی بنەمایی پەیوەست کرد (کە ئەمانەن: زانستی خۆشەویستی، زانستی ئایین، زانستی شوق، زانستی لێبوردەیی‌و زانستی زانین). بۆ "دەروون" وشەی توركی گۆت/قۆت[2] یان ((نعمت ئاسمانی))یان بەکار دەبرد[43]. جارێکی تر گرنگی زمان‌و وەرگێران دەبینین لە بلاْوکردنەوەی چەمکە ئایینییەکان لە فەرهەنگە جۆراوجۆرەکاندا.

مانەوییەکانی ئێرانی‌و تورك كە لە چین دەژیان بە پشتیوانی دەسەلاتی ئۆیغۆر توانیان کۆمەڵێك امتیازی زۆر لە دەسەلاتی تانگ بەدەست بێنن، وەك دروستکردنی پەرستگە نوێیەکان. لە نێوان ساڵەکانی ٧٦٨و ٧٧١ فەخفوری تانگ فەرمانی دا لە چانگ ئان، لویانگ، نەن چانگ، شائۆسینگو یانگ چۆ[3] پەرستگەی مانەوی دروست بکەن. ئایینهێنەرانی مانەوی لە سەرزەوییەکانی ئۆیغۆردا بوونە بەهێزترین چینەکانی کۆمەلایەتی. ژمارەیەکی زۆری نووسراوەکانی مانەوی کە ئێستا لەبەر دەستن، مێژووەکەیان دەگاتەوە سەردەمی حکومەتی ئۆیغۆر لە ناوچەی تاریم. نووسراوێك دەربارەی هەوڵەکانی لەناوبردنی کردارەکانی ئایینی نەریتخوازانەی تورکەکان دەڵێ: ((دەبێ تەواوەتی پەیکەرە تاشراوە یان کێشراوەکانی شەیتانەکان بەگشتی لە ئاگردا لەناو ببردرێن، دەبێ ئەوانەی کە لەلای گیانە ناپاکەکان دوعا دەکەن یان سوجدە بۆ شەیتان دەبەن بگرێتەوە (؟)و دەبێ خەڵك ئایینی نوێ پەسەند بکەن. دەبێ وولات بەداب‌ونەریتی یەکسانخوازی‌و خوێنە هەوڵماوییەکەی بگۆردرێ بە وولاتێك کە خەڵکەکەی ڕوەکخۆری بکەن، دەبێ دەسەلاتێك کە

[1] .bilig
[2] . Gut
[3] . Yangchow

پیاوان تێیدا خەڵك دەكوژن ببێتە هەرێمێك كە تێیدا هانی ئەنجامدانی كاری چاكە هەبێت.[44]))

وا پێدەچێ تەنانەت پاش ئەوەی چیتر مانەوییەت لە پێگەی ئایینی حكومیدا نەبوو، دیسان مانەوییەكان لەلایەن ئۆیغۆرەكانەوە پشتگیریان لێ دەكرا. ابن ندریم، نووسەری موسمان، دەنووسێ: لە سەدەی ئۆیەم سەرداری خۆراسان بیستی كە كۆمەڵەیەكی پێنج سەد كەسی لە سەمەرقەند ڕێورەسمی مانەویەت بەجێ دێنن و ویستی ئەوان بكوژێت، خاقانی ئۆیغۆر پەیامی بۆ سەرداری خۆراسان نارد كە ئەگەر هەدمەیەك بەر مانەوییەكانی سەمەرقەند بكەوێت ئەوا تەواوەتی ئەو موسلمانانە دەكوژێت كە لە ناوچەی دەسەڵاتی ئەودان[451].

ئۆیغۆرەكان لە پێگەی مدافعانی تانگ، پاش شۆرشی ئان لۆشەن، هێزی خۆیان بەكار دەهێنا بۆ پاراستنی كۆمەڵانی مانەوی لە چین، بەڵام پاش ئەوەی گروپێكی تری تورك لە ٨٤٠ دا هەرێمی ئۆیغۆرەكانیان تێكشكاند پەرچدانەوەیەكی هەندێك درەنگ خایەن لەلایەن تانگەوە بینرا. پاش سێ ساڵ دەسەڵاتی تانگ هەموو پەرستگەكانیی مانەویی لە چین داخست جگە لە سێ دانەیان، بە خاقانی ئۆیغۆری ڕاگەیاند هەركە ئۆیغۆرەكان دووبارە مەڵبەندەكەیان دامەزرێننەوە ئەویش دووبارە پەرستگەكان دەكاتەوە.

بەڵام لە ماوەی چەند مانگدا حكومەتی تانگ هەنگاوێكی تری ناو پەرستگەكانی دیكەشی داخست و سامان و دارایییەكەشیانی داگیركردو ئایینهێنەرانی مانەویی لەناوبرد. ئێەنین[2]، زیارەتكەری ژاپۆنی، بەم شێوە باسی

---

[1]. ابن ندیم، الفهرست، نووسراوەی عەرەبی، لا ٤٠٠ـ٤٠١. وەرگێرانی فارسی، رضا تجدد، ١٣٦٤:٦٠٠. و.

[2]. Ennin

ئەم ڕووداوە دەکات ((فەرمانێکی شاهی دەرچوو کە تێیدا شا فەرمانی دەدا دەبێ ئایینهێنەرانی مانەویی ئیمپراتورییەکە بکوژرێن. دەبێ سەریان بتاشرێ‌و خرقەی بووزییان دەبەر بکەن‌و لە کاتی کوژراندا دەبێ هاوشێوەی شەرمەنەکانی (ڕەببانەکانی) بووزیی بن.[46]))

ووتوویانە پاڵنەری ئەم سەرکووتکردنە بەلایەنی کەمەوە تاڕادەیەك ئابوورییە، چونکە لەوانەیە پەرستگەکانی مانەویی کاری ڕێکخراوەکانی ڕباخوریان دەکرد کە بازرگانەکانی ئۆیغۆر دەیانگێران[47]. پاش دوو ساڵ مۆدێلێکی هاوشێوە دژی سەرکەوتووترین ئایینەکانی بێگانەی چین واتە بوودیزم‌و مەسیحییەت‌و زەردەشتی بەکار هێنراو ئەمانەش لەو سەردەمەدا لەناو ئیمپراتورییەکەدا پشتگیرییان لە دەستداو لە ڕاپۆرتەکانی مێژوویی چینیدا بزربوون.

ئۆیغۆرەکان پاش شکەستی ساڵی ٨٤٠ بەرەو ڕۆژهەلآت بۆ ناوچەی تاریم کۆچیان کردو پایتەختێکی نوێیان لە خوچو/ قەراخۆجە[1] دامەزراند. هەرچەند زۆرینەی جەماوەری مەڵبەندی نوێی ئۆیغۆرەکان بووزیی یان مەسیحی بوون بەلآم مانەوییەکان هەر پشتیوانی فەرمییان لێ دەکرا دیرەکانیان وەك دێرەکانی بووزییەکان بە کشتوکاڵ پشکووتوو بوو.

مدایحێك کە بۆ خاقانی ئۆیغۆری خوچو دروستیان کردووە دیارە کە مانەویی‌و بووزییەکان بەقەد یەکدی ئەوانیان بە پشتیوانی خۆیان دەناسی[48]. هونەرو نووسراوەکانی ئەم سەردەمە کە زۆرتر لە دیرەکان بەدەست هاتوون، نیشاندەری ڕێبازە پێك گەیانییەکانن[49]. پێدەچێ مانەویەت لە سەدەکانی دواتردا بەرەبەرە هەوادارەکانی خۆی بە بوودیزم‌و مەسیحی دۆراندبێت‌و تا

---

[1] . Qocho/ ایدیقوت شهری

ســەردەمی داگیرکردنــەکانی مــەغۆل لەوانەیــە چــیتر لــەناو تۆیغورەکانــدا شوێنەوارێکان لێ نەمابێت.

بـەلاّم ئـەم ئایینـە لـە چـین هـەروەك جـاران لـە کۆکردنـەوەی نوێئایینـە خۆجێییەکاندا سەرکەوتوو بوو. نووسەرانی بووزیی سـەدەی سـێزدەیەم هێـشتا لەگەڵ مانەویەت دەمەقالێیان هەبوو و لەگـەڵ دوو فرقـەی بـووزیی ((نیلوفـەری سپیی)) و ((هەوری سپیی)) کە ئەمانەیان بە لێکدانەوەکانی لادەرانەی بوودیزم دەناسی، رەخنەیان لە مانەوییەت دەگرت. لە سەدەی دواتر *یاسانامەی مینـگ* رایگەیاند هەر سێکیان نایاسایین[50] . ئـەم رکابەرییـەی بووزییـەکانی چـین بـووە هۆی ئەوەی مانەویـەت بکـشێتەوە نـاو ژێـرزەوەیو ژێرخانەکانـەوە بـەلاّم ئـەم کۆمەڵە هەر ماوە.

کاڵبوونەوەی جیاوازییەکان:

بیرۆکەکان، سەمبۆلەکانو ووشەکانی هاوبەش

لــە ســەردەمەکانی کۆنئــاراوە مانەویــەت هــەوڵی دەدا خــۆی وەك ئــایینێکی گشتگیرو جیهانی نیشان بـدات. بانگهێـشتکەرەکانی زۆر هۆشـیارانە سـەمبوڵ و ووشەی مخاگبەکانیان بەکاردەهێناو هـەوڵیان دەدا تـاکوو ئـەم پـەیڕەوە نوێیـە ناسراوتر و پەسەندکراوتر بکەن.

فێرخوازێکی مانی بەناوی مار ئامۆی[1] پارتی سـەرکەوتنێکی گـەورەی بەدەسـت هێنا لە بانگهێشتەکەیدا کە بۆ پەیڕەوی نوێی دەکرد لە وولاّتەکانی رۆژهەلاّتیـدا کـە بـوودیزم لـەوێ زۆر بـاو بـوو. نووسـراوێکی سـەغدیی دەڵـێ کـە مـار ئـامۆ ((بەتەواوەتی بووداگی پێغەمبەری روونـاکی نیـشان دەدا.[51])) لـە سـرودەیەکی

[1] .Ammo

تری پارتییدا چەمکی ئیسلامی بەکاردێنرێت، وەك زۆلفەقار، شمشێرەکەی (پێغەمبەر) محمد[1] لەوانەیە مەبەست لەم کارە شاردنەوەی ناوەڕوکەکەی بێ لە ئازارو سەرکۆنەکردنی موسلمانەکان[52]. داعییەکی گرنگی تری سەرەتا بە ناوی مار زاکۆ[2]، ئەو مانەوییانەی کە لە ڕێگەی ئاوریشمدا دەژیان بە ((کاروان سالاری گەورە)) وصف دەکردو ئەمەش تایبەتییەکە کە بووزییەکانی ئاسیای ناوەڕاست بە ئەڤالۆکیتشڤارەیان[3] دەدا[53]. لە نامەیەکی جعلی مانییدا کە لە ئاسیای ناوەڕاستەوە بۆ مار ئامۆ نووسرابوو هاتووە، کەسی ئیماندار دەبێ بیرکردنەوەی ئایینی بیّو هەوڵ بدات نکوکرد (چاکە) بەدەست بێنێت[54].

هەرچەند دەربارەی ئۆیغۆر لە تورکستانی ڕۆژهەلآتدا نزیکەی پێنج سەدە مدافع مانەوییەت بوو بەلآم لەوانەیە تەنیا ژمارەیەکی کەم لە جەماوەری رعایا بوون بە مانەوی. هەندێکیان هەر نەستوری مانەوەو لە ئەنجامدا زۆربەیان بوودیزمی مەهایانەیان پەسەند کرد. بەتایبەت نووسراوەو وێنەکانی خەمرکی تورفان ئاوێتەیەك لەم سێ نەریتە نیشان دەدەن، ئەوەندە کە زۆرجار سەیرو سەمەرەن دەبینرێن. نمونەیەکی باشی ئەم ئاوێتەیە ((هەڵبەستێکی گەورەیە بە مانوی)) کە بە زمانی تورکی پارێزراوە:

> بە دڵێکی پر لە ستایشەوە خۆمان ئامادە کردووە کە ستایشی تۆ بکەین،
> باوکی شایەنی ستایشی من، گەورەی من، مانی بوودای من...
> تۆ نەزانیت لە گیانلەبەرە پێنج شێوەکانی بوون وەرگرتووە،
> معریفەت هێناوەو.

---

[1]. ئەم شمشێرە لە اصلدا هی *منبە‌ابن الحجاج* بوو کە لە ڕۆژی کوژرانیدا پێغەمبەر بۆخۆیی هەڵبژاردو پاشان لە شەری *ترحود* دای بە عەلی. (وەرگیراو *لە لغت نامەی دهخدا*). لەناو ئێمە بە (زۆلفەقاری عەلی) ناسراوە. و.

[2]. Mar Zaku

[3]. Avalokiteshvara : "خودایەکە کە دەڕوانێتە خوارەوە"، لە گرنگترین بووداسەفەکانی بوودیزمی مەهایانەیە کە تجسم خەمخۆرییە. و.

تۆ ڕێگەت داوە کە ئەوان سوود لە پەریـنیروانە[1] وەرگرن.
کینەو هەندێ خۆزگەی تر، هەستو دڵەکانیانیان پەرۆش کردبوون.
ئەو کات کە تۆ، باوکی پیرۆز، لە ئاسمان دابەزیت...
نێردیوانی زانینێت برافراشت،
و بەسەر پێنج شێوەی بووندا زاڵ بوویو ئێمەت رزگار کرد...
ئێمە، گیانلەبەرە هەزارەکان... هاتێنە سەیرکردنی خۆرخودای (عیسا) بوودائاسا، کە
لەگەڵ تۆ یەکسانە.
دیلی دیلەکان، ئازارکێژەرانە، لەم سەنسارە[2]دا دەمێنینەوە.
(بەلام) تۆ پەیڕەوە ڕاستەقینە بێهاوتاکانت فێری ئەوانە کردووە کە کۆیلەی
بازیچەهای تێپەڕنو تۆ بەرەو نیرۆڤانەی[3] باش ڕێنماییت کردوون...
تۆ ئەو ڕێگەیانەت نیشانیان داوە کە دەگاتە دیارەکانی بوودا.
تۆ کرداری چاکەت کۆکردۆتەوە، چەند شاخێکی سومێرۆ[4]...
کاتێك ئەو گیانلەبەرانەت پەیدا کرد کە ڕزگار نەببوون، بەبێ چەنە لێدان هەموویانێت ڕزگار کرد.
تۆ بەتەواوەتی گەوهەری پەیڕەوەکانی دڵخۆشکەرێت (ئێنجیل) فێری هەموو ئەو کەسانە کردووە کە وەك ئێمە لەخەو رابوون[55].

لە هەڵبەستێکی سەغدیی دا هاتووە ((پێنج انجمن پێنج بوودای مەهایانە[56])) کە ئەمە بەئاشکرا هەوڵێکی هۆشیارانەی تری مانەوییەکانە کە بە زمانی ڕێگەی

[1]. Parinirvana
[2]. Samsara
[3]. Nirvana
[4]. Sumeru

ئاوریشمی ڕۆژهەلات بدوێن. نووسراوێکی پارتی تورفانی ئەم هاندانەی تێدایە ((لەخەو ڕاپەڕن، براکان، هەڵبژێردراوەکان، لەم ڕۆژی ڕزگاربوونەی ڕوخسای چواردەی مانگی مێهر، کاتێك کە عیسای کوری خودا، چووە ناو پەری نیروانە.)) [57] مانەوییەکان چەمکی مەسیحی ((تصلیب)) و چەمکی "پەری نیروانە"یان لە جیاتی یەکدی بەکار دەهێنا، هەردووك ئاماژەیەك بوو بە ڕزگاربوونی گیانی عیسا لە جەستەی مادیو گەڕانەوەی بۆ مەڵبەندی ڕووناکی [58].

کاریگەری زۆری بوودیزم لەسەر مانەوییەکانی ئۆیغۆر بەئاشکرا لە پەرتوکێکی پوتی[١] ((کەلای دار خورما)) بە شێوەی بووزیی لە بزکلیك/ بێزقلیق[٢] لە خەمرکی تورفان دەبینرێ. لەوانەیە مێژووی ئەم بەرهەمە بگاتە سەدەی یازدەو لە کۆتاییەکەیدا باسی ئەسپاردنی کرداری چاکە یان گوازتنەوەی خێر دەکرێ. هەروەها چیرۆکێکی تێدایە دەربارەی بازرگانێك بەناوی ئارازان[٣] کە ڕەنگدانەوەی پێوەندی مانەوییەتە لەگەڵ بازرگانەکانی ڕێگەی ئاوریشم [59].

ئەم ئاوێتەی بیرکردنەوەی ئایینی بەلایەنی کەمەوە لە نمونەیەکی پرواتادا دووبارە لە ڕێگەی ئاوریشمەوە بۆ ڕۆژئاوا بردرایەوە ئەورووپا. یەکێك لە چیرۆکەکانی سەدەی ناوەڕاستی ئەورووپی چیرۆکی بەرلعام[٤]و یوئاسەف[٥] بوو کە ڕاپۆرتی چەندینو چەندجارەی ڕەنگ گرتووی ژیانی بوودایە. ناوی پاڵەوانەکەی لە ڕێگەی کۆمەڵێك وەرگێراوی سانسکریتی لە بودیسەتڤەوە[٦]

---

[1] . Pothi
[2] . Bezckilik
[3] . Arzan
[4] . Barlaam
[5] . Ioasaph
[6] . Bodhisattva

گـۆڕاوە بـۆ بۆداسـەفی سـەغدیی، بـۆ بودی‌سـەفی[1] ئۆیغـۆریی‌و دیـسان لـە بۆداسەفەوە[2] بۆ یوئاسەف[60].

لە چینیش بەڵگەی پێکهێنانی چەمکەکان فراوانە. لەسەر مۆنیومێنتی سێ مەتری بەناوبانگی سەدەی هەشتەم لە سیان خاجێکی مالتی دەبینرێ کە لەسەر هەورێکی دائۆیی دانراوە لەگەڵ گولێکی نیلوفەری بووزیی کە کەوتۆتە ژێرییەوە[61]. نووسراوەی کەتیبەی ژێرەوەی، گەوهەری مەسیحیەت بە چەمك‌و وێنەکانی بووزیی کە ڕەنگی بووزییان هەیە، کورت دەکاتەوە (بۆ نموونە ((هەشت فچیلتی سەرەکی))، پەرچدانەوەی ((ڕێگە هەشتیانەی جلیل))ە، ((هەلواسینی هەتاوی درەوشاوە)) و ((پاروی سفینەی رحمت)) ئاماژەیەکە بە ئامیتابە کە گیانەکان دەباتە بەهەشت، لەگەڵ پشنگێك لە ئایینی کۆنفۆسیوس، ((چۆنیەتی فەرمان دەرکردنی بەسەر خێزانەکان‌و مەڵبەندەکان بەیەکەوە))) و دائۆییزم ((پەیڕەوی نوێی بی کنشی)):

> ئەو (مەسیح) بۆ جێبەجێ کردنی یسای کۆن، هەروەك بیست‌وچوار فرزانە ووتوویانە، چونیەتی فەرمان ڕاندن بەسەر خێزانەکان ومەڵبەندکان بەیەکەوە، بەپێی نەخشە گەورەکەی خۆی فێربوو. ئەو بە بنیاتنانی پەیڕەوی نوێی بی‌کنشی بە بێدەنگی لە ڕێگەی روح القدسەوە، تاکی دیکەی تثلیث، لە ڕێگەی ئیمانی دروستەوە توانای چاکەکردن لە مرۆڤدا پدیداورد. ئەو بە بنیاتنانی معیاری هەشت فچیلتی سەرەکی، تارمایی لە سروشتی مرۆڤ سرییەوەو خووی ڕاستەقینەی

---

[1]. Bodhisaf
[2]. Iudasaf

پێگەیاند. ئەو، سێ دەروازەی یەك لەدوای یەکی بەتەواوەی دەکاتەوەو ژیان دێنێتە ناو ڕووناکییەوەو مەرگ دەسڕێتەوە. ئەو، خۆری درەوشاوەی هەڵواسییو شوێنەکانی تاریکی لادا. بەم شێوە هەموو ترفندەکانی خراپەی شەیتانی بەزیو لەناوچوون. ئەوکات ئەو پاروی سفینەی رەحمەتی هەڵگرتو چووە بەرزایی کۆشکی ڕووناکی. پاشان، هەموو بوونەوەرەکانی خاوەن ژیری چوونە ئەوبەری خلیج. بەم شێوە کاتێك کارە تواناخوازەکەی تەواو بوو، نیوەڕۆ گەراوە دۆخی سەرەتای خۆی (لە ئاسمان). بیستوحەوت کاری معیاری سۆترەکانی پارێزراون. ئامێرە گەورەکانی گۆڕین (یان هەویرترش، واتە گۆڕان) زۆر پەرەیان سەندو دەروازەی ژیانی پیرۆزی مهرشدە کرایەوە. یاساکەی ئەو شۆردنە بە ئاوو بەگیانو بەم شێوە شۆرانەوەیە لە هەموو بیرۆکە پوچەڵەکانو پاکبوونەوەی مرۆڤەکانە تاکوو دووبارە سپیایی سروشتی خۆیان وەرگرنەوە.

لە چەند دیر خوارترەوە، وێنەکان بەئاشکرا دەبنە دانۆیی:

بەڵام، بە هەر حاڵ، ڕێگا ئەوەندە کراوە نابێ ئەگەر لەبەر فرزانە نەبێتو فرزانە ئەوەندە گەورە نەدەبوو ئەگەر لەبەر ڕێگا نەبووایە. لە کاتێکەوە کە فرزانەو ڕێگا لەگەڵ یەکدی یەکیان گرتەوە وەك دوو نیوەی

كردارێكـی دوولایەنـە رێككـەوتیان هەیـە، ئەوكاتـە
جیهان پاكە دەبێتەوەو ڕووناك دەبێت[62].

نووسـراوێكی مەسـیحی كـۆنتری (٦٤١؟) چـینی هـەمان ناونیـشانی هینـدی شاسترەی هەیە بۆ دەربرینی *یەك دێیوە* (یـان، ئاخـاوتن دەربرینـی دەربـارەی یكتایی خودا)[63] لە نووسراوێكی سەرەتایی دیكەدا لە سـاڵی ٦٣٨ نووسـراوەی ئالوپێن؟) ناسراو بە *سۆترەی عیسا مەسیح* ئـەم بنـد هـاتووە كـە تـشبیهاتی چینی زۆری تێدا هاتووە: ((یەهوە، كە سەروەری ئاسمانە... لە "با" دەچێ لە رووخـساری ئـەودا. و چ كەسـێك دەتـوانی بـا ببینێـت؟... سـەروەری ئاسمـان بەردەوام دەچێتە سەرانسەری جیهان، هەمیشە لـە هـەموو جێگایـەك هەیـە... بەم هۆیـە، هـەر كەسـێك كـە لـەم جیهانـە دایـە تـەنیا ژیـان بەدەسـت دێنێـتو ژیانەكـەی بـەرەو سـەروەری ئاسمـان درێـژە پێـدەدات...[64]))، هـەروەها لـە سـۆترەی عیـسا مەسـیح دا هـاتووە ((بووزییـەكان، كیناراكـان[١] و دیڤـەكانی[٢] چاودێر)) كە لەوانەیە هەوڵێك بێت بۆ وەرگێرانی چەمكی ((فریشتەكان، فریشتە نزیكبووەكانو سوپای ئاسمان[65])).

نووسـراوێكی مانـەوی چـینی زۆر ناسـراوی سـەرەتای سـەدەی دەیـەم وەك سورەتێكی بووزی دەست پێ دەكاتو كۆتایی پێ دێت. لەراستیدا كۆتاییەكەی وەك كۆتـایی سـورەتی ئەلماسـە. لـە نـسخەی مانەویـدا هـاتووە: ((هـەموو ئەنـدامانی ئـەم انجمنـە گـەورە كاتێـك ئـەم سـورەتەیان بیـست، بـە ئیمانـەوە قـەبوولیان كـردو شـادومان بـوون وبریاریـان دا جێبـەجێی بكـەن.)) سـورەتی ئـەلماس بـەم شـێوە كۆتـایی پـێ دێـت: ((هـەموو رەببانـەكان، ژنو پیـاو، پیشنشیانی ژنو پیاو... كاتێك ئەم ووتانـەی بوودایان بیـست هـەموو بـە یـەك ئەندازە شادبوونو بە ئیمانەوە وەریان گرتو بریاریان دا جێبەجێی بكەن.[66]))

---

[1] . Kinnara
[2] . Deva

بۆ خەڵکی ئاسای کە ئامادەیی ئەوەیان نییە ووردەبابەتەکانی ئایینی لە هیلەك بدەن، دەبێ ئەم تێکەڵە ئایینییە زۆر سەرسامکەر بووبێت. نووسراوێکی چینی بەم شێوە ئامۆژگاری دەدات: ((لە بواری پەسەندکردنی بوودا، تاك دەبێ بیربکاتەوە کە گرۆیی کام بوودا بێت، نە مانی بوودا، نە بوودای نەستوری، نە بوودای زەردەشتی، بەڵکوو بوودای شاکیە مۆنی....[67]))

بەشی پێنجەم

بەئیسلام بوونی ڕێگەی ئاوریشم

لە مێژووی جیهاندا هیچ نەریتێکی ئایینی بە ئەندازەی ئیسلام پشتگیری لە بازرگانی نەکردووە: پیشەی پیغەمبەر محەمەد بازرگانی بووە. لە دەیەی بیستەمی تەمەنیدا ژنە بازرگانێکی دەوڵەمەندی خەڵکی مەککە، بە ناوی خەدیجە، بەخزمەتی خۆی گرت، ئەو لە ماموریتێکی بازرگانیدا کە چووە سوریا سەرکەوتوو بوو، ماوەیەکی کورت پاش ئەمە خەدیجە هاوسەرگیری لەگەڵ کرد.

پێغەمبەر محمد نزیکەی ٦١٠ زایینی، کە حەزی دەکرد لە شاخەکانی دەرەوەی مەککە خەریکی تێرامانو بیرکردنەوە بێت، لە ماوەی ئەم خلوت گزینییەدا گوێی لە نداهایی دەبوو. سەرەتا گومانی لێ کرد بەڵام خەدیجە هانی دا کە ئەم دەنگانە دەتوانن سروشتێکی خودایییان هەبێو دەبێ گوێیان بۆ رادێرێت. بەرەبەرە پێغەمبەر دڵنیا بوو کە لە لایەن خوداوە وحی پێ دەگاتو بانگهێشتی دەکات کە ((راپەڕێتو هشدار بدات)) بە خەڵکی مەککە کە کاتی ئەوە هاتووە ڕێوو شوێنیان چاك بکەن.

مەککە شارێك بوو لەناو دڵێ بیاباندا کە جگە لە ئالووگوری بازرگانی بژێوێکی وەهای بۆ درێژەدان بە ژیان نەبوو. دەبێ بازرگانە سەرکەوتووەکان دەوڵەمەندترین دانیشتوانی ئەوێ بووبێتن. زۆربەی ئەو وحیانە کە بە حەزرەتی محەمەد دەگەیشت باسی بێعدالتی کۆمەڵایەتی دەکرد کە بە ئاشکرا دۆزی ئەو سەردەمەی مەککە بوو.پەیامەکەی جەماوەرێکی زۆری پەیدا کرد کە گوێگرانێکی هاودڵ بوونو لە هەمان کاتدا زیاتر لە جاران لەگەڵ ئەو توێژە کۆمەڵاتییە بێگانە دەبوو کە ئامانجی رەخنەکانی ئەو بوون. ماوەیەکی بەسەر

تێنەپەڕی کە خەڵکی دەسەڵاتداری مەککە گۆڕپانیان بە محەمەدو جەماوەرەکەی بەرتەسك کرد.

لە ساڵی ٦٢٢ شهروندانی یثرب (مەدینەی ئێستا)، شارێك کە نزیکەی دووسەدو بیست مایلی شمال مەککە هەڵکەوتووە، گیرۆدەی مشتومری جناحی بوون کە لە چارەسەرکردنیان دامابوون. ئەوان کە محەمەدیان بەکەسێکی بە انصافو امانت پارێزە بیستبوو، داوایان لێ کرد ناوبژی بکاتو ئەویش قەبوڵی کرد. پیغەمبەری ئیسلام زۆربەی شوێنکەوتووەکانی خۆی بەرلەخۆی ناردە ئەوێو پاش ڕێکخستنی کارەکانی لە کۆتاییدا بۆخۆشی شوێنی لەدایکبوونی بەجێهێشت. ئەم ڕووداوە لەلای موسلمانەکان بە کۆچ ناسراوەو سەرەتای ڕۆژمێری ئیسلامی دەستنیشان دەکات.

موسلمانەکان لە یثرب نەك تەنیا چیتر ئازاریان نەدەدیت بەڵکوو بوونە خاوەن پێگەیەکی تایبەتیش. لە بنکەکانی دەسەڵاتە نوێیەکەیانەوە چەند هێرشێکیان (رزیە[1]) کردە سەر کاروانەکانی خەڵکی مەککەو بەم کارەیان هەم خەزێنەکانیان پڕو دەوڵەمەند دەکردو هەم زیانیان بەو کەسانە دەگەیاند کە پێشتر ئازاریان دابوون. موسلمانەکان پاش چەند شەڕیك لەگەڵ مەککییەکان توانیان مافی گەڕانەوە بۆ مەککە وەرگرنەوە بەمەبەستی زیارەتکردنی نەریتخوازانەی کەعبە، لە ساڵی ٦٢٨ دا مەککە لە دەستی موسلمانەکان دابوو.

هێرش کردنە سەر کاروانەکان (بەر لە ئیسلام) بەشێکی باوی ژیانی ئابووری عەرەبستان بوو. تەنیا یاسایەکی بەسەردا زاڵ بوو بەم واتایە کە هێرشکەر نەیدەتوانی هێرش بکاتە سەر ئەندامانی هۆز یان گرووپێك کە پەیمانی

[1] razzia . لەم جۆرە شەڕانەدا ئەگەر خودی پێغەمبەر بەشداری کردبا ئەوا پێیان دەووت (غەزوە) ئەگەر نا پێی دەووترا (سەرییە). یك سرێە میفرستادی رسول / بهر جنگ با کافر و دفع فضول (مثنوی). و.

دەستدرێژی نەکردنی لەگەڵیان بەستبوو. ساڵ لەدوای ساڵ سەرکەوتنەکانی موسلمانەکان زیاتر دەبوو تاکوو لە کۆتاییدا هەموو هۆزەکانی نیمچەدوورگەی عەرەبستان پیکەکانیان هەناردە لای حەزرەتی موحەممەد کە پەیمانی لەگەڵ ببەستن. نووسەر موسلمانەکانی دوایی ئەم دەربرینی وەفادارییەیان ناو نا تەسلیم کە (ئیسلام)یش لە هەمان مادەیە. سەیر نییە ئەم سەرچاوانە، مێژووە ((غیر ئیسلام))ییەکانیش کە لەسەر ئەم بنەمایە نووسراون، ئەمە بەم واتایە وەرگرن کە هەموو هۆزەکانی عەرەب ئایینی نوێیان وەرگرتبێت.

بەلام بە تێگەیشتن لە چەمکی ((تسلیم)) لە واتە زمانەوانییە تەسکترەکەیدا، بەئاسانی روون دەبێتەوە کە پاش کۆچی دوایی پێغەمبەر لە ساڵی ٦٣٢ دا چی روویدا: زۆربەی هۆزەکانی عەرەب هەستانەوە. سەرچاوەکانی دواتری موسلمانەکان ئەم شۆرشانەیان ناونا ((رەدت))، بەلام تعبیری سادەتر ئەوەیە کە لایەنەکانی شۆرشەکە تەنیا ئەوەیان دەدیت کە پاش کۆچی دوایی پیغەمبەر پەیمانەکانی دەستدرێژی نەکردنیان رەچاو نەکردووە.

دەستبەجێ موسلمانەکان ((خەلیفە))یەکیان بەناوی ئەبوبەکر هەڵبژارد کە هۆزەکانی عەرەب بەناچاری ((تسلیم))ی پێشەوایی ئەو بوون. چونکە بەشێك لە ئابووری عەرەبستان لە رێگەی تهاجمەوە دەستەبەر دەبوو، هەروەها بەپێی گرێبەستەکانی دەستدرێژی نەکردن چیتر هیچ کەس لە عەرەبستاندا دەستدرێژی نەدەکرایە سەر، موسلمانەکان ناچاربوون تاختوتازیان لە دەرەوەی نیمچەدوورگەی عەربستان لە قلمروهای بیزانسو ئێران دەست پێ بکەن. سەرکەوتنەکانیان لە تێکشکاندنی سوپای هەردوو ئیمپراتۆرییەکە زۆربەی موسلمانەکانی بە ئەندازەی دوو ئیمپراتورییەتەکە سەرسام کردبوو.

بازشناختی لایەنی ئابووری جیهانگیری موسلمانەکان، کە نەریتی دێرینی عەرەب واتە دەستدرێژی کردنیش لە پشتییەوە بوو، گرینگە. هەرچەند موسلمانو غیرموسلمانەکان لە پێداچوونەوەی ئەم جیهانگیرییە سەرەتاییەدا، توخمێکی گەورەی غیرتی ئایینی دەبینن بەلام سوپاییەکانی عەرەب لەو سەردەمەدا تەنیا کارێکیان دەکرد کە بە شێوەی سروشتی لە فەرهەنگی خۆیان فێری ببونو ئەمەش شتێك بوو کە باردۆخی ئابووری سەرزەوییەکەیان بە سەریانیدا سەپاندبوو. شتێك کە گۆرانی بەسەردا هاتبوو ئەوە بوو کە هەموو گرووپە عەرەبەکانی نیمچەدوورگەکە بۆ یەکەمجار توانستی هێرشکردنە سەر گروپەکانی دیکەی عەرەبیان[1] لە خۆیان ئەستاندبووەوە. هەربۆیە، بەناچاری دەبوایە هێرشبەرنە سەر شوێنێکی تر. لەوانەیە وێنایەکی ئایینی تازە کە سەبارەت بە خۆیان هەیانبوو بەراستی الهامبخشیان بوبێت کە واتای الاهی بە سەرکەوتنە یەك لەدوای یەکەکانیان بدەن، هەڵبەتە نابێ هۆکارەکانی تریش لەبەر چاو نەگیرێن.

ئێرانییەکان لە شێوەی مێدییەکان، هەخامەنشییەکان، ئەشکانییەکانو ساسانییەکان هەزار ساڵ لەسەر بالادەستیی لە ئاسیای رۆژئاوا لەگەڵ ئاتێنییەکان، سلوکییەکانو یونانییەکانی رۆم رکابەرییان کردبوو. دوو ئیمپراتوری ئێرانی ساسانیو یونانی بیزانتی ئیتر بەرەو نەمان دەچوونو دواهەناسەکانی کۆتایان هەڵدەکێشا. لەگەڵ رعایاکانیان لە بین النهرین، سوریا یان میسر هەڵسوکەوتێکی وەهایان نەدەکرد کە ناوی خێرخوازی لێ بنرێ. دانیشتوانی زۆربەی شارەکان دەروازەکانیان بە رووی عەرەبەکان کردەوەو وەك رزگارکەر بەخێرهاتیان کردن. لەراستیدا عەرەبەکان لە زۆربەی ئەو وولاتانە کە داگیریان دەکرد لە سەرکردەکانی پێشوی ئەوان بێگانەتر نەبوونو لە سەرەتاشدا کەمتر لە کەسانی تر بهرەکشیان دەکرد.

---

[1] . بەهۆی (تەسلیم) یان هەمان پەیمانی دەستدرێژی نەکردن. و.

بەلاّم لە دەیەی ٦٦٠ دا بنەماڵەیەکی دەسەلاّتداری عەرەب بەناوی ئەمەوییەکان خلافتیان بەدەستەوە گرت. بنکەی دەسەلاّتدارییان لە دەمیشق بوو و تارادەیەکی زۆر ببونە هاوشێوەی دەسەلاّتدارانی بیزەتنی کە بۆخۆیان ئەوانیان وەدەرنابوو. بەرەبەرە لە درێژایی دەیەکانی دواتر غێرموسلمانەکان کە لەژێر دەسەلاّتی ڕێژێمی نوێ بوون، بێزار بوون. جگە لەمە، ژمارەیەکی زۆری موسلمانە عەرەبەکان لە شێوازی پاشایانەو دابونەریتی ژیانی ((غێر ئیسلامی)) ئەمەوییەکان نارازی بوون چونکە زۆربەیان باشترین نەریتی ڕوومی ڕابواردنیان کردبووە پیشەی خۆیان.

بەلاّم ئەو گروپە کە بنابوو ببێتە هۆی دارمانی ئەمەوییەکانو بەم کارە بۆ هەمیشە ناوەڕۆکی ئیسلام وەك نەریتێکی فەرهەنگی بگۆڕێت. مەوالییەکان/غێر عەرەبەکان بوون کە بۆ خۆیان ببوونە ئیسلام.

لە سەرەتاو تەواوەتی سەردەمی ئەمەوی، عەرەبەکان ئایینی ئیسلامیان بە هی خۆیان دەزانی، ڕعایاکانیشیان ئیسلامیان بە ((ئایینی عەرەب)) (الدین العرب) دادەنا. حوکمی قورئانە کە موسلمانەکان دەبێ حکومەتی ئیسلامی لە تەواوی جیهاندا بلاّوبکەنەوە بەلام ئامرازەکانی پێویست بۆ بلاّوکردنەوەی خودی دینەکە پلان دارێژراو نەبوو. پاڵنەری سەرەکی جهاد ئەمە بوو کە هیچ مووسلمانێك نابێ ناچار بێت کە بە حکومەتی کافرەکان ڕازی بێت. هەرکە ناوچەیەکی دیاریکراو ڕازی دەبوو ملکەچی اقتداری موسلمانەکان بێتو جەزیە بدات، ئەمە بە سەر ئەو کۆمەڵگایانەدا واجب بوو کە لەژێر چاودێری بوون (واتە، ذمییکان کە ((خاوەن پەرتووك))بوون، واتە مەسیحیو یهودییەکان)، و بەم شێوە چیتر گووشار نەدەکەوتە سەر هەردوو لایەن.

لە ڕاستیدا موسڵمانە عەرەبەکان بەلگەی بەهێزیان هەبوو کە نەیانهەوێ غێر عەرەبەکان بێنە ڕیزی ئیسلامەوە چونکە، بوون بە ئیسلام کاریگەری

راستەوخۆی هەبوو لەسەر سەرچاوەکانی درامەدو زۆربوونی دابەشکردنی دەستکەوتەکان لە نێوان مووسڵمانەکاندا. بە پێچەوانەوە هۆکاری زۆر هەبوو کە بۆچی غیر مووسڵمانەکان دەبێ حەزبکەن لەگەڵ گروپی دەسەلات بکەون، ئاشکراترین نمادیشی هەمان قەبوولی ئاینیەکەی ئەوان بوو. بە پێچەوانەی خۆراگری ئاشکرای نخبگان عەرەب، تاکو سەرەتای سەدەی هەشتەم بەرەبەرە ژمارەی نوێموسلمانەکانی غیرعەرەب زیاتر لە موسلمانەکانی عەرەب بوو. ئیسلام هەوڵی دابوو تمایزاتی چینایەتیو نژادی لەناو هەڵگری، بەلام تەنانەت لە سەردەمی پێغەمبەریشدا ئەم ئامانجە وەك پێویست نەپێکرا. زۆرجار نوێموسلمانەکانی سەرەتاو منداڵەکانیان وایان هەست دەکرد کە مافی خۆیانە ئەگەر پێگەو امتیازەکانیان زۆرتر لە نوێموسلمانەکانی دواتر بێتو ئەندامانی بنەماڵەی دەسەلاتدارەکان هەرگیز لەبیریان نەچووەوە کە لە هەژارییەوە گەیشتوونەتە ئەم پێگە. بیعتهای هوزایەتیو عەشیرەتی کاریگەرییان لە سەر انتصاباتی حکومەتی داناو بووە هۆی رکابەریکردن.

زۆرجار ئەم رکابەرییانە لەو پادگان شارانەدا کە لایەنگرانی دیاریکراو تییاندا زۆرینە بوو وەك پایگاکانی دەسەلات پەرەیان سەند. هەربۆیە، والیانی خۆجێیی سوپای شەخصیان هەبوو کە هەمیشە ئامادەو گوێرایەڵ بوون. لەو ناوچەنەدا کە عەرەبەکان لەناو جەماوەرەکانی غیرعەرەبدا نیشتەجێ بوون، نوێمووسلمانەکان گووشاریان دەخستە سەر موسلمانەکان بۆ ئەوەی پێگەو مافی یەکسانیان لەگەڵ ئەواندا هەبێ.

کێشەکە لێرەدا بوو کە غیرعەرەب، تەنانەت پاش پەسەندکردنی ئیسلام، هیچ جۆرە هاوپێوەندییەکی عەشیرەتی نەبوو کە بتوانێت لەناو کۆمەڵگای عەرەبدا ناسنامەیەکی هەبێت. کەواتە ئەم رێگە چارەیان دۆزییەوە کە موسلمانی عەرەب بتوانێت نوێموسلمانێکی غیرعەرەب لەژێر ناونیشانی (مولی) بگرێتە ژێر باڵی خۆیو بەشێوەیەك لە شێوەکان بیکاتە ئەندامێکی افتخاری

هۆزەکەی خۆی. هەڵبەتە ئەم موالیانە لە اختیاری هەر کەسێکدا بوونایە وەك حامی ئەوان بەژمار دەهاتن.

بەرە بەرە نابەرامبەری نێوان موسلمانە عەرەبەکانو موالییەکان بووە بیانوێ سەرەکی بۆ گروپە جۆراوجۆرەکان کە لە دەسەلأتی ئەمەوییەکان نارازی بوون. سەیر نییە لە رۆژهەلأتی ئێران، کە لە حواشی دەسەلأتی ئەمەوی بوو، بزوتنەوەیەك توانی حکومەتی ناوەندی سەرەوژێر بکاتو بە تەواوەتی دووبارە شکل بە کۆمەڵگای موسلمانەکان بداتەوە.

جگە لەو شکایتانەی کە لە خصلتی غیرئیسلامی گەورەپیاوانی ئەمەوی و نایەکسانییەك کە لە نێوان عەرەبو موالیاندا هەبوو، بزوتنەوەی دژە ئەمەوی توانی دۆزی مشروعییتی خودی حکومەتی ئەمەوی بهێنێتە گۆرەپانی باسو خواستەوە. معاویە، یەکەمین خلیفەی ئەمەوی، بە رەت کردنەوەی بەفەرمی ناسینی هەڵبژاردنی عەلی کوری مامو زاراوی پێغەمبەر، وەك چوارەمین خلیفە، دەسەلأتی بەدەست کەوتبوو. ژمارەیەکی کەم لە موسلمانەکان هەستیان دەکرد دەبێ لە مرجعێکی کاریزماتێکدا بەدوای پێشەوا بگەرێن کە لە بنەماڵەی پێغەمبەردا بۆماوە بێت. ئەمەوییەکان (لە راستیدا سێ خلیفەی یەکەم) لە روانگەی ((شیعەی علی)) یان شوێنکەوتەکانی عەلی هەر لە سەرەتاوە داگیرکەر بوون.

هەمووی ئەم پاڵنەرە دژەدەسەلأتانە لە شۆرشی ٧٤٩ـ٧٥١ ناسراو بە شۆرشی عەبباسی کۆبوونەوە، و تێیدا سوپایەکی موسلمان کە بنکەکەی لە خۆراسان بوو، بە سەرکردایەتی سەردارێکی ئێرانی بە ناوی ابومسلم، بەناوی یەکێك لە منداڵەکانی عەبباس (ابن عبدالمطلب) مامی پێغەمبەر راپەرینو شۆرشیان کرد. شورشیان توانیان دەسەلأت لە چەنگی ئەمەوییەکان دربێنینو پاشان پایتەختەکەیان بگوازنەوە بین النهرینو دەسەلأتێکی نوێی ئیسلامی

هاوشێوەی مۆدیلی پاشایەتی ساسانییان دامەزرێنن. وەزیرو عمالی راشکاوانە ئێرانی بوون، زۆرینە نوێ موسلمانانێك بوون لە ئایینی زەردەشتی یان مەسیحی یان لە خانەدانی خاوەن دەسەڵاتی بەرمەکی بەلخی کە بووزیی بوون.

لەساڵی ٧٦٢ خلیفە منصور پایتەختێکی نوێی لە بەغدا دروست کرد (بەغداد، ووشەیەکی فارسیە بەواتای ((خداداد))) بە بڕوایە کە ئەم کارە لە نیوان موسلمانەکانو (ئەو سەرزەوییانەی کە بە ئەندازەی چین دوورن) پێوەندی دروست دەکات[1].

بزووتنەوەکانی ((ئایینی)) لە ئێرانو ئاسیای ناوەڕاست

لەنێوەی یەکەمی سەدەی هەشتەم، سوپاکانی موسلمان چەندینجار هەوڵیان دەدا، اقتداریان لە ناوچە هەرەدوورەکانی رۆژهەلاتی جیهانی ئێرانی، سەغدو باکتریا، نیشان بدەنو بیپارێزن. سەرکردە خۆجێییەکان بە گرتنەبەری‌مۆدێلی هۆزەکانی عەرەبی سەردەمی پێغەمبەر، کاتێك دەبەزان (تسلیم) دەبوون و(دەبوونە موسلمان) و پاشان دووبارە (ردت)ین دەهێنا، ئەمەش لە کاتێکدا بوو کە وایان دەزانی دەتوانن خوی لێ لابدەن، یەکێك وەك تۆغشادە، پاشای سەغد، کە چەندجار ئەم کارەی کرد.

ئێرانییەکان ماوەیەکی زۆر وەك چینییەکان شارستانیەتی خۆیان بە گەورەترینو کۆنترین شارستانییەت داناوە. بۆ زۆربەی ئێرانییەکان، شکەست هێنان لە بەرامبەر عەرەبەکان، کە هەمیشە بە بەربەریان ناسیبوون، گەورترین زیانی دەروونیی مێژووی ملتەکەیان بوو و هەر وەهاش مایەوە. شاهنامە، حماسەی نەتەوەیی ئێرانی، هەرچەند فێردۆسی لە سەدەی دەیەمدا بۆ حامیەکی موسلمانی (تورکی) نووسیوە، وەك جۆرێك تراژیدیای کۆتایی دەروانێتە داگیرکردنی ئێران بە دەستی عەرەبەکان.

لەوێوە کە لە سەردەمی ساسانی، مۆغەکانی زەردەشتیان ڕاستەوخۆ بە بەشێك لە دەرباری پاشایەتی دادەنا، دارمانی خانەدانی ساسانی بەناچار بەواتای دارمانی توێژی مۆبێدەکانیش بوو. بەڵام بەو واتایە نەبوو کە ئاینەکانی ئێرانی نەیدەتوانی چەقی کۆکردنەوەی هێزی خۆراگریێ بەرامبەر دەسەڵاتی عەرەب ئامادە بکات.

لە ٧٧٧ (ساڵی سەدوشەستو حەوتی کۆچی) بەهۆی ڕوخسارێکی ناسراو بە مقنع[1] کە خۆی بە پێغەمبەر دادەنا بزووتنەوەیەکی خۆراگری هاتە ئاراوە. شوێنکەوتەکانی ،وەك مانەوییەکان، جلکی سپییان دەبەر دەکرد ((جلك سپییەکان)). سەدەیەك پاش ئەو نەرشەخی لە *تاریخی بۆخارا*دا دەنووسێ: ((و خەڵکی کۆکردەوەو ووتی دەزانن من کێم؟ خەڵك ووتیان: تۆ هاشم ابن حکیمی. ووتی هەڵەتان کردووە، من خودای ئێوەمو خودای هەمووی جیهان... من ئەوەم کە بە شێوەی ئادەم خۆم بە خەڵك نیشان داوە، دیسان لە شێوەی نوح، و دووبارە لە شێوەی ئیبراهیمو دووبارە لە شێوەی موسیو دیسان لە شێوەی عیساو دووبارە لە شێوەی محەمەد (ص)و دیسان وەك ابومسلمو دووبارە بەم شێوە کە ئێستا دەمبینن. خەڵك ووتیان کەسانی تر هاتنو خۆیان بە پێغەمبەر ناساند، تۆ خۆت بە خودا دادەنێیت، ووتی ئەوانە نفسانی بوونو من ڕوحانیم، کە لە ناخی ئەواندا بوومو من ئەو توانایەم هەیە خۆم بەهەر شێوەیەك کە دەمهەوێ، بنوێنم.))[2] ((و نامەی بۆ هەر ولایتێك نووسیو دای بە داعییەکانی خۆیو لە ناوەڕۆکی نامەکەدا ئاوهای نووسی کە ((... ثم للمقنع القدرة و العزة و البرهان. گرۆیی من بنو بزانن کە پاشایەتی بۆ منە،... ڕێزو کردگاری بۆ منەو جگە لە من خودایەکی تر نییە.... و هەرکەس گرۆیی من بێت بەهەشت بۆ ئەوە، و هەرکەس گرۆیی نەبێت ئەوا دۆزەخ بۆ ئەوە.[3]))

---

[1]. "لەبەر ئەوە پێیان ووتووە مقنع چونکە سەرو ڕووی خۆی دادەپۆشی... و هەمیشە ڕووپۆشێکی سەوزی بە سەرروو ڕوویدا دەدا." تاریخ بخارا، هەمان، لا٢٠٩. و.

ئەرشەخی دەنووسێت ((زۆربەی دیەکانی سەغد روویان لە ئایینی مقنع کرد)) ((...و موسلمانەکان لەو کارەی ئەوان تێمابوون، نفیر گەیشتە بەغدا، خەلیفەی ئەو سەردمە مەهدی بوو، دڵتەنگ بوو. ژمارەیەکی زۆر لەشکری نارد بۆ شەرکردن لەگەڵی، لە کۆتاییدا بۆخۆی هاتە نەیشابوور بۆنەهیشتنی ئەو فتنە. و دەترساو ترسی ئەوەش لەئارا دابوو کە ئیسلام بروخێتو ئایینی مقنع هەمووی جیهان داگیر بکات.[4]))

مقنع وەك زۆربەی رووخسارە سەرکەوتووەکان مامۆستاو شارەزاری شعبدە بوو (و مشعبدو زانستی گلسمات فێربوو و بەباشی شعبدەی دەزانی) کاتێك ((پەنجاهەزار کەس لە لەشکری مقنع خەڵکی ماوراءالنهر لە تورکو ئەوانەی تر لەبەر درگای حصاری مقنع کۆبوونەوەو سوجدەیان دەبردو داوای چاوپێکەوتنیان لێدەکرد... بەو ژنانەی (کە لەگەڵی لە حصاردا بوون) فەرمووی هەر ژنێك ئاوێنەیەك بە دەستەوە بگریو بچنە سەربانی حصار، و بەرامبەر یەکدی راوەستن، کاتێك کە تیشکی هەتاو لە زەوی‌دەدات، هەموو ئاوێنەکان بە دەستەوە بگرنو بەرامبەر یەکدی رایگرن. خەڵك کۆببونەوە، کاتێك تیشکی هەتاو لە ئاوێنەکان درا رووناکی ئاوێنەکان تەواوەتی ئەو تاوە داگرت. پاشان بە غلامێکی ووت بە بندگانم بڵێ کاتێك خودا رووی خۆی نیشانتان دەدات، سەیری بکەن. کاتێك بینیان هەمووی جیهان پڕ بوو لە رووناکی، ترسانو هەموویان بە یەکەوە سوجدەیان بردو ووتیان خودایا ئەم هێزو گەورییەی کە بینیمان بەسە....و ئەو هۆزە فخریان بەسەر ئەوانەی تردا دەکردو دەیانووت ئێمە خودامان بینی.)) پاش نۆ ساڵ شەڕو پێکدادان لە کۆتاییدا سوپای ئیسلام مقنعیان لە حصارەکەیدا گەمارۆدا. ئەویش ((خۆی خستە ناو تەندورەوە... هۆی سوتانی ئەوە بوو کە بەردەوام دەیووت کاتێك بندگان من عاصی بن، من دەچمە ئاسمانو لەوێوە فریشتەکان دێنمو ئەوان سزا دەدەم.))

نەرشەخی دەڵێ لە سەردەمی ئەودا ((هێشتا ئەو هۆزە لە ولایەتی کش‌و نەخشەب‌و هەندێك لە دیەکانی بۆخارا ماون ... و لەسەر هەمان ئایین دەڕۆن‌و مەزهەبەکەیان ئەوەیە کە نوێژ ناکەن، ڕۆژویان نییەو غسل جنابت ناکەن، بەڵام امانت پارێزن، هەمووی ئەم شتانە لە موسلمانەکان دەشارنەوەو دعوی موسلمانی دەکەن. دەڵێن ئەوانە ژنەکانی یەکدیان لەلا مباحەو دەڵێن ژن وەك گوڵە، هەرکەس بۆنی پێوەو بکات هیچی لێ کەم نابێتەوە[5 ١].))

تەنیا بزووتنەوەی دژەئیسلامی کە زیاتر لە هەمووان لە خودی ئێراندا کاریگەری هەبوو و لە ٨١٦ـ٨٣٧ درێژەی خایاند، *خۆرەمەدینانی* ئازەربایجان بوون. ڕووخسارێکی پێغەمبەرانە بەناوی بابەك ڕێبەری ئەو بزووتنەوە بوو. خۆرەمەدینان گروپێك بوون لە بزووتنەوەی چاکسازی کۆمەڵایەتی سەدەی شەشەم کە بە مەزدەکییەکان ناسراون‌و لە یەك خوڵدا بە پشتگیری قوباد، پاشای ساسانی لە٤٨٨ـ٥٣١ بە شێوەیەکی فەرمی جێگای سەرنج بوو. بەڵام خۆسرەوی یەکەم، زۆر بێبەزەییانە سەرکوتی کردن.

مەزدەکییەکان جۆرێك فرقەی پیشاکۆمۆنیستی‌و نەیاری خاوەنداریتی تایبەت بوون، یەك لەوانە خاوەنداریتی هاوسەرەکان. بزووتنەوەی خۆرەمەدینان پاش لەسێدارەدانی بابەك لەبەر چاوی خەڵك، کە بەتایبەت درێژماوەو فجیع بوو، چیتر نەیتوانی هێزێکی ڕامیاری بێت، بەڵام بە بوونە ئیسلام بە نهێنی درێژەیان بە ڕێبازەکەیان داو لەوانەیە ئێستاش هەر هەبێت[6].

ئیسلام‌و بازرگانی لە سەرزەوییەکانی ڕۆژهەڵات

بەئیسلام بوونی ئاسیای ناوەڕاست وەك هەر نموونەیەکی گرۆییەکی تری گشتی فەرهەنگی، پرۆسەیەکی ئاڵۆز بوو کە لە یەك ئاست زیاتر ڕوویدا.

[١]. نرشخی، هەمان ٩٠ـ٩١، ٩٣، ١٠٢ـ١٠٣. و.

یەکەمین و بەرچاوترین ئاستیی بەرفراوانبوونی هێزی ڕامیاری بوو. شایەنی باسە کە بەرفراوانبوونی سەرکردایەتی ئاینێکی تایبەت و پەرەسەندنی ئیمانەکەی یەك شت نییە، هەرچەند زۆرجار مێژوونووسەکان وەهایان نووسیوە کە گویا یەك شت بووە.

دەسەلاتدارێتی موسلمانەکان بەسەر نیوەی ڕۆژئاوای ڕێگەی ئاوریشم هەرلە سەرەتاوە، لە ناوەندی سەدەی هەشتەم، دامەزراو، هەرچەند جاروبار بە خوولێکی هەڵەو شکەستەوە دەستی پێدەکرد. لەمەو پاش مووسلمانەکان زیاتر بازرگانی سەروئاسیاییان لەدەستدا هەبوو، کە ئەمە بووە فاکتەری گەورەی دووهەمی بەئیسلام کردنی فەرهەنگی ئاسیای ناوەڕاست. بەرەبەرە فاکتەری سێهەم کە دزەکردنی واعڤانی خاوەن کەرامەتی موسلمان بوو، هاتە ناو ئەم پرۆسەوە.

چونکە هەوڵە بێ ژمارەکانی سەدەی هەشتەم بۆ کۆبوونەوە لەژێر ئالای رووخسارەکانی ئایینی غیرئیسلامی خۆجێیی لەگەڵ شکەست رووبەروو بووەوە ئاشکرایە چیتر ناکرێ راستی دەسەلاتداری موسلمانەکان لەبەر چاو نەگیرێت. بەم پێیە ڕامیاری کاریگەرییەکی سەرەتایی بوو کە خەڵکی ئاسیای ناوەڕاستی هاندەدا واز لە نەریتە فەرهەنگییە خۆجێییەکانیان بێنن و بێنە جەرگەی فەرهەنگی جیهانی بەرەوپێشکەوتی ئیسلامی. بەلام ئاشکرایە تەنیا دەسەلاتدارە خۆجێییەکان هەمیشە تابعی بڕگەی محکومیت بە مەرگ دەبوون، بەتایبەت ئەوانەی دژی موسلمانەکان شۆڕشی چەکدارییان کردبوو، ئەمەش قالبێکە کە ماوەیەکی زۆر دەستنیشانکەری پەرەسەندنی ئیسلام بووە. بەلایەنی کەمەوە خەڵك لە سەرەتا ئیمانی دەسەلاتدارە نوێیەکانیان لەبەر هۆکاری تر پەسەند دەکرد کە بێگوومان لە نموونە تایبەتەکاندا ئەم هۆکارانە واتایی بوون.

حمایت جویی یەکێکە لە باوترین پاڵنەرەکان کە بۆ گرۆیی بوونی فەرهەنگی ـ ئایینی ئامـاژەی پێکـراوە. هـەر کەسـێك کـە ڕاسـتەوخۆ لەبـەر ژیـانی خـۆی، هەڵواسراوی دەسەلاَت بێ، دەبێ هەستی بە کۆمەڵێك سـود کردبـێ لـەوەی کـە دێتـە ریـزی گرووپـە فەرهەنگییـەکانی حـامی خـۆیو پەسـەندکردنی هنجارهـاو بەهاکانی ئەو گرووپە دەسەلاَتدارە. پێدەچێ نوێموسـلمانەکان تاڕادەیـەکی زۆر هـەمان مواچـەی بـەر لـە داگیرکردنـەکانیان پاراسـت بێـتو بوونـە مووسـلمان دەرفەتەکانی گەیشتن بە موچەی نوێ یان باشتری زیاد دەکرد.

کارتێکـەریی دووهـەمو لەوانەیـە گـەورەترینیان کـە لـە ئیـسلامی بوونـدا کاریگەری هەبوو بالادەستی موسلمانەکان بوو بەسەر چالاکی بازرگـانیی. هـەر بازرگانێك دەیتوانی هەست بکات کـە بوونـە مووسـلمان پێوەنـدیو هاوکارییـان لەگـەڵ بازرگانـە موسـلمانەکانی تـر ئاسـان دەکـات چ لـە نـاوەوە بێـت یـان لـە دەرەوەی وولاَت، هـەروەها نوێئاییـنـەکان سـودیان لـەو بارودۆخـە گوونجـاوە وەردەگرت کە کاربەدەسـتانی موسـلمان پـەرەیان پێـدەداو هـەروەها لـە یاسـا چەسەپاوە ئیسلامیەکان دەربارەی بازرگانی کردن.

بوونی سەرکردایەتی موسلمانەکانو زۆربوونی دەسەلاَتیان لەسـەر بازرگـانی بـەم واتایـە بـوو کـە ئیـسلامی سـەرەتا لـە شـارەکانی ڕێگـەی ئاوریـشمدا بـلاَو بووەوەو لـە سـەدەکانی دواتـردا بـوو کـە بـەرەو گونـدەکانیش پـەرەی سـەند. ئیسلامی بوونی وردەوردەی هۆزەکـانی ڕەوەنـدی تـورکی ئاسـیای ناوەڕاسـتو ئاسیای ناوەکی سەدەی دەیەم، سەرەتا ڕاستەوخۆ پێوەندی بـە بەشـداری روو لە زیادبوونیانەوە بوو لە بازرگانی کردن[7]، و لەگەڵ چالاکییەکانی رامیـاری سـێ سلـسلەی موســلمانی تــورك، واتــە قەراختاییــەکانو غەزنەوییــەکانو سەجلوقیەکان، خێراتر بوو و لەگەڵ هەوڵەکانی داعیان موسلمان تکمیل بوو[8].

هۆكارێكی گرنگی سێهەم كە ئیسلامی بوونی ڕێگەی ئاوریشم توجیە دەكات، یان بابەتێك كە دەكەوێتە پاش هۆكارەكانی رامیاریو ئابووری،جژبە. هۆكاری موسلمان بوونی تاك هەر شتێك بێت، موسلمان بوون لە بەرەكانی دواتردا بە قوولی (و بەناچاری) ڕوودەدات، چونكە منداڵەكانی تاكی نوێموسلمان لەناو كۆمەڵگای نوێی باوكیاندا پەروەردە دەبن نەك لە كۆمەڵگای سەرەكی باوكدا[9].

جگە لەمانە، بەپێی یاسای ئیسلام ئەگەر پیاوێكی موسلمان لەگەڵ ژنێكی غیرمووسلمان هاوسەرگیری بكات، پێویستە منداڵەكانی ئەم هاوسەرگیرییە تێكەڵاوە بەپێی ئایینی ئیسلامی پەروەدە بكرێنو پێبگەیەنرێن. بەلأم بە سەرنجدانی ئەو خاڵانە لە بەشی یەكەمدا ئاماژەیان پێكرا دەربارەی ڕۆڵی ژنان لە پەروەردەی ئایینی، لەوانەیە دروستتر بێت وای دانێین كە هەندێ لایەنی ئایینی خۆجێیی پێش ئیسلامی لە ڕێگەی گواستنەوەیان بەهۆی هاوسەرە غیرموسلمانەكانی موسلمانەكانەوە مابێتەوە.

گوندنشینەكانی ئاسیای ناوەڕاست زیاتر لە هاوتا شارنشینەكانیان پابەندی نەریتەكانی ئایینی خۆجێیی ئێرانی (كشتوكاڵی) یان توركەكان (ڕەوەندی شوانی) بوون، چونكە بەشێوەیەكی ڕاستەخۆ كەمتر دەكەوتنە ژێر كاریگەری ئەو هۆكارانەی كە پێشتر باسمان كرد. هەرچەند بەرەبەرە هەمان كاریگەری لە تەواوەتی ناوچەكانی گوندیش دەبینرا. كاریگەرییەكی ترو تانەت گرنگتری بە ئیسلام كردن بەتایبەتی لەناو هۆزەكانی شوانیی لە ڕێگەی چالاكییەكانی مشایخ صوفییە ڕوویدا، چونكە بە ئەركی خۆیانیان دەزانی كە ئیسلام بۆ دوورترین ناوچەكان بگوازنەوە. تارادەیەكی زۆر كاریگەرییان لە فرەی تاكەكەسی خۆیانەوە سەرچاوەی دەگرتو ئەمەش زۆرجار لەبەر چاوی مریدان دەیكردن بە سەرچاوەی باوەڕپێكراوی دینو هەندێجار تەنانەت لە سەروی شریعتەوە دادەنران.

تعبیرەکانی تاکەکەسی خودی شیخە لە پەیامی ئیسلام، بناغەی ئیمانێك بوو کە شوانەکان دەیانبیست. زۆرجار ئەم تعبیرە تاکەکەسیانە لەگەڵ باوەڕو کردارەکانی خۆجێیی پێشوتر دەگوونجان و دەبووە هۆی گۆڕانی دەربرینی گشتیی دەربارەی ئیسلام کە دەیتوانی لادانێکی واتایی بێت لەو نەریتانەی کە لە شارەکانەوە هەڵقولابوو. لە هەندێ ڕووەوە ئایینی خۆجێیی لە ئاسیای ناوەڕاست، چ لە جۆری ئێرانی یان تورکی، هەرگیز بەراستی لەناو نەچوو بەڵکو واتاو تعبیرو قواهری ئیسلامی بەخۆیەوە گرت.

چارەنووسی ئایینی زەردەشتیو بوودیزم لە ئاسیای ناوەڕاست

تاکوو سەردەمی داگیرکردنەکانی عەرەبەکان، لە ناوند هەتا کۆتایی سەدەی حەوتەم، ئەو توخمانەی ئایینی سەغدیی کە نووسەرە موسڵمانەکان زۆرتر لە هەمووان سەرنجیان داوەو دەربارەیان نووسیوە، واتە هەندێ بابەت وەك ئاگرپەرستیو دانانی جنازەی مردوو لەژێر ئاسمان، کۆمەڵە توخمێك بوون کە زانا نوێیەکان بە ئایینی زەردەشتی دەبەستنەوە. لە ڕاپۆرتەکانی موسڵمانەکاندا دەربارەی داگیرکردنی سێند، لە شمالی رۆژئاوای هیند دژبەری هەیە، چونکە واپێدەچێ دیانەتی خۆجێیی زۆر بەتووندی ڕەهەندێکی بوودی هەبوو. بەڵام تەنانەت لە ڕاپۆرتەکانی موسڵمانەکانی دەربارەی ئاسیای ناوەڕاست، کۆمەڵێك لایەنی فەرهەنگی خۆجێی دەبینین کە بەتەواوەتی لەگەڵ ئایینی زەردەشتی کانونی/ قانونی ئێرانی ساسانی ڕێك ناکەوێت.

نەرشەخی دەنووسێت کە ((مزگەوتی جامعەی بۆخارام بینی کە لەسەر درگاکانی ڕووخساری ئەویان داتاشیوەو لەوەی تر گەراون.)) (هەمان، لا٦٧) ڕوونی دەکاتەوە کە ئەم نوێموسڵمانانە ((درگاکانی کۆشکەکانی ئەوانیان (دەوڵەمەندەکان) هەڵکندو هێنایانو لەسەر ئەو درگایانە هەرکەس ڕووخساری بۆتی خۆیان دروست کردبوو.)) (ص٦٨)

لە ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ئەم نموونە، نەرشەخی لە جێگایەکی تردا بەڵگەیەك لە کرداری ئاشکرای (زەردەشتی) دەخاتە بەردەست. دەڵێ کە لە مەرگی تۆغشادەدا، سەرکردەی سەدەی هەشتەمی سەغدی کە موسڵمان بوونەکەی بە ئاشکرا لەبەر هۆکۆکاریکی ڕامیاری بوو-((ژێردەستەکانی هاتن و گۆشیتان لە لاشەی کردەوەو ئیسقانەکانیان هێنایە بۆخارا.[10])) (هەمان، لا٨٥)

دەتوانین هەندێ بابەتی بەکارهێنانی شمایل نگاری لەلای سەغدییەکان لە داب و نەریتەکانی بەخاکسپاردنیاندابیینین کە لەگەڵ هەردوو ئایینی زەردەشتی قانونی و ئیسلام ناگونجێت. هەرچەند ئێرانییەکانی ئاسیای ناوەڕاست وەك ساسانیەکان مردووکانیان لەژێر ئاسماندا دادەنا تاکوو داڵەکان ئیسقانەکانیان خاوێن بکەنەوە، بەڵام دواتر بە پێچەوانەی زەردەشتیەکانی نەجدی ئێران، ئێسقانەکانیان لەناو استودانەی قورینی نیگارکێشدا دەناشت[11].

ڕاپۆرتەکانی بازرگانەکانی سەغدیی و اجتماعاتی بازرگانییان لە ڕووی ڕۆژهەلاتی ڕێگەی ئاوریشم بۆ چین بە شێوەی جۆراوجۆر وەهایان دەناسێنێت کە خاوەن کرداری بووزی یان زەردەشتی بوونە. هەرچەند لەوانەیە سەغدییەکانی هەردوو ئایینەکە بەباشی لەناو ئەم کۆمەڵەی کۆچبەرانەدا نیشان درابن، بەلام پێویست ناکات هێڵەکان بەڕوونی بکێشرێنەوە، وەك بینیومانە، گرووپی بیروو باوەڕو کرداری ئایینی سەغدییەکان دەتوانی هەردوو نەریتەکە بگرێتەوە. جگە لەمانە، هاوسەنگی توخمەکان لەناو اجتماعاتی جۆراوجۆرنی سەغدیی یان تەنانەت لەناو تاکەکانیشدا جیاوازییان لەگەڵ یەکدی هەبوو.

چونکە سەغد لە ڕووی ئیدارییەوە کەوتە *دارالاسلام*، بەرەبەرە سەغدییەکان جۆبی فەرهەنگی بەرفراوانی ئێرانی بوون و زمانی فارسیان لە زمانی خۆیان بەباشتر زانی و زیاتر لە جاران بە ئێرانی ناسران. بووژاندنەوەی وێژەی

زەردەشتی لە سەدەی نۆیەم، کە لە ئێران وەك کاردانەوەیەکی لێهات بۆ گرۆیی گشتی زەردەشتییەکان بەرامبەر بەئیسلام، لەوانەیە پێوەندی شێوەی بنەرەتی ئەم ئایینەی لەگەڵ ئایینەکانی دانیشتوانی ئاسیای ناوەڕاست، کە هێشتا نەببون بە مووسلمان، باش کرد. لە ئاسیای ناوەڕاست، وەك ئێران، زەردەشتییەکانیان وەك کۆمەڵەی "ذمی" پۆلێن دەکردو لە سەمەرقەند لە جیاتی ئەوەی جزیە لە اجتماعی زەردەشتیەکان وەرگرن، کردبوویاننە پاسەوانی قناتەکان[12].

لە سەرچاوەکانی چینی سەدەی حەوتەمدا ئاماژە بەزیادبوونی اجتماعاتی زەردەشتی ئەویێ کراوە. وادیارە ژمارەیەکی زۆری زەردەشتیەکان پاش داگیرکردنی ئێران بەدەستی موسڵمانەکانو دوابەدوای پیروز، کوری یەزدگێردی سێهەم، دوایترین پاشای ساسانی، بەرەو ڕۆژهەلاتی ڕێگەی ئاوریشم ڕایان کردبوو. درباری تانگ لە چانگ ئان وەك ((پاشای ئێران)) بەخێرهاتنی پیروزی کردو کردی بە یەکێك لە سەردارانی پاسەوانی پاشا. ژمارەیەکی زۆر پنابەی لەگەڵ بوو کە ڕێگەیان پێدرا چەند پەرستگەیەکی ئاگر (ئاگرکەدە)) دروست بکەنو تێیدا نیایش بکەن.

نووسیویانە کە اجتماعاتی زەردەشتی کە وڵاتیان بەجێ هێشتبوو هەتا سەردەمی مەغۆل لە چین گەشاوە بوون. ئایینی زەردەشت ئاینی بانگێشتو پەروپاگەندە نییەو پێناچێت ئەم اجتماعات نوێئایینی خۆجێییشیان گرتبێتەوە، بەلام ئەگەری زۆرە ئەو زەردەشتیانەی کە خاستگاهیان ئاسیای ناوەڕاست بوو و پەنابەرانو بازرگانەکانی خودی ئێرانیشی گرتبێتەوە. وادیارە پەرستگە بێژمارەکانی سەردەمی تانگ لە چانگ ئان، لویانگ، کای فێنگ و شوێنەکانی تر ئاگرکەدەی زەردەشتی بوونە. چیرۆکەکانی عامیانەی چینی سەردەمی تانگ ئاماژەیەکە بە ئاشنایی جەماوەری چینی لەگەڵ بازرگانەکانی زەردەشتی.

بەم پێیە، هەرچەند دەتوانین دەربارەی هەبوونی ئایینێکی زەردەشتی "قانونی" دیاریکرا لە ڕۆژهەلاتی ئێران لە سەردەمەکانی پاش ساسانی چەند گریمانێکی سنوردارمان هەبێ، بەلام ئەو هەولانەی دەدرێن بۆ پۆلێنکردنی سەرزەوییەکانی سەغدو قلمروەکانی مجاوری لە ئاسیای ناوەڕاست کە دانیشتووەکانی ئێرانین، بۆ ئەوەی ناوچەکان بەتایبەتی لە هەر سەردەمێکدا بە ((زەردەشتی)) دابنێن، توجیەپدیز نییە.

لەلایەکی ترەوە، هەمیشە بیروباوەرو کرداری ئایینی ئێرانییەکانی ئاسیای ناوەڕاست لە زۆر لایەنەوە لەگەلْ بیروباوەرو کرداری ئێرانییەکانی رۆژئاوای دوور هاوبەش بووەو ئەمە راستیەکە کە هەتاکوو ئەمرۆش باوەر پێکراو بووە.

بەپێچەوانەی بێزاری تایبەتی موسلمانەکان لە بوودیزم وەك ئایینی ((بت پەرەستی))، و لاوازتر لە ئایینەکانی ((خاوەن پەرتوك))، کۆمەلێك بەلگە لەبەر دەستن کە هەبوونی ئەم ئایینە لە سەردەمی ئیسلام دەسەلمێنن. جگە لەمە، خانەدانی بەرمەکی کە چەندین وەزیری زۆر بەتواناو شارەزای بە حکومەتی سەرەتایی عەبباسی بەخشی، لە اصلدا خاندانێکی بووزی بوون کە پشتاوپشت روحانی بوون.

بەرمەکییەکان بەڕێوەبردنی دیرێکیان بەدەستەوە بوو ناسراو بە نوبێهار[1]. ئەم ووشە بەفارسیکراوی نەڤەڤیهارەیە[2]، بەواتای ((بێهاری نویّ))/ پەرستگەی نویّ، لە نزیکی بەلخ کە گویا ناوەندی تۆری ئەو دیرانە بووە کە لە تەواوی ئێراندا بلاّوببوونەوە[14]. ووتویانە کە موسلمانبوونی بەرمەکییەکان سەرزەوییەکانی رۆژهەلاّتی لە هێزێکی گەورەی دژەئیسلام بەتالّ کردو بەم کارە موسلمانبوونیان لەم ناوچانەدا ئاسان کرد[15]. بەلاّم پاش ئەوەی کە عباسییەکان سێ سالّ پاش ئەوەی کە سەرداری ئێرانی شۆرشەکەیانی سەرخست ابومسلمیان لە سێدارە دا، شایعاتێکی زۆر دەربارەی تجسدی دووبارەی ئەو دەماودەم دەگەرا کە ئامارەیەك بوو بۆ مانەوەی باوەری بووزی لەناو خەلّکدا[16].

تەبەری یەکێکە لە بەناوبانگترین مێژوونووسەکانی کۆنی موسلمان، دەلّیّ لە کۆتایی سەدەی نۆیەم بتەکانی بووزییان لە کابۆلەوە هێنابووە بەغدا[17]. نەرشەخی زانیاری سەرنجراکێش دەربارەی بۆخارا دەبەخشێت. دەلّیّ لە بازار لە قەراغ مزگەوتی ماخ ـ گویا سەرەتا پەرستگەیەکی بووزی بوو و پاشان بەرلە

---

[1] . نووسەر لێرەدا دەنووسێت "لە فارسیدا پێی دەلّێن ((بەهاری نویّ)) کە هاورەگی هەلّەی (faux ami) نەڤە ڤیهارەی سەنسکریتییە." جێگای باسە کە ووشەی "بێهار"، کە پێویستە لێرەدا بە بێهار bihar/ behar بخوێنرێتەوە نەك بەهار bahar، لە وێژەی فارسی ئێستادا ووشەیەکی ناسراوە، هەلّبەتە بەواتای بتخانە. هەروەها Behar/ Bihar ناوی ایالتێکە لە هیند (کە لەم سالاّنەدا بە "بیهار"یش نووسییانە) ئەوەش بەهۆی هەبوونی "بێهار"ەکانی ناوەوەی. بەپێی هەندێ لە روانگەکانی، لە سەغدییدا بە "فەرخار" هاتووەکە ئەمەش لە وێژەی فارسی ئێستادا هەیە، هەروەها "بحرآباد" یان "بهرآباد"های ئێرانی کە ئەوانیشیان بە "بهارآباد" زانیوە. سەرنجی ئەم هەلبەستەی مسعود سعد سلمان بکەن:

بهارخانەی چین است یا شکفته بهار   مە دو پنج و چهار است یا بت فرخار

لە هەندێ سەرچاوەی کۆندا "نۆبێهار"یان بە ئاگرکەدە داناوە کە هەلّەیە. و.

[2] . Nava vihara

هـــاتنى موســـلمانەكان، ساســـانييەكان ئـــەوێيان كردبـــووە ئاگركـــەدەو موسلمانەكانيش كرديانە مزگەوت ـ لە ساڵێكدا دووجار دەبووە بـازار كـە تێيـدا بتەكانى بووزى بە ٥٠٠٠٠ ديرهەم دەفروشران[181] .

ابن حوقل، مێژوونوسێكى ترى موسلمان ، دەنووسێ كە لە سەدەى دەيـەم، هەيكەڵى دارينى ئاژەڵەكانيان لە سەمەرقەند دەفرۆشت[19] .

ســـامانييەكان كـــە خانـــەدانێكى موســـلمانى ئێرانـــى بـــوونو زۆربـــەى سەرزەوييەكانى ئاسياى ناوەڕاست كە پێشتر بـووزى بـوون بـەوان گەيـشتبوو، پێدەچێ كە لە تەلارسازييەكانياندا كاريگەرى لە هونـەرى بـووزيى وەرگرتبێـت، وەك نەخشەى چـوارتاقى سـەردرگاى خوێنـدنگا ئايينيـەكان كـە لـە سـەردەمى ئەوانـدا پـەرەىـسەند. لەراسـتيدا، لەوانەيـە بيروكـەى خوێنـدنگا لـە هـەمان خوێندنگاكانى بووزييەوە وەگـيرا بێـت چـونكە يەكـەمجار ئـەم دامەزراوانـە لـەم بەشەى جيهانى ئيسلاميدا پەيدا بوون.

لە بەشى دوورترى ڕۆژهەلآت، كە هێزى موسلمانەكان لەو ناوچانەدا درەنگتر سەقامگير بوو و لە ئەنجامدا بووە هۆى زياتر مانەوى بووديزم لـەوێ، كۆمـەڵێك مۆديلى هاوشێوە دەبينرێت. ئۆرال ستاين لـەو هەلكۆلينانـەى كـە لـە حـوزەى تاريم ئەنجامى داوە، گومبەزێكى توركى كۆنى تايبەت بە موسلمانانى دۆزييەوە كـە مقـبرەى چـوارەم ئيمامـە، بـەلآم بـەپێى ڕاى ئـەو ئـەم مقـبرەى لـە اصـلدا مۆنيۆمێنێكى بووزى بووە[20] . لە سيرەى موسلمانێكى سـەدەى شـانزدەيەم، لـە

[1] . "ساڵى دووجار، هەر جارە ڕۆژێك بازاريان دەكردو هـەر جـارێ: كـە بـازار هـەبوو، تێيـدا بتيـان دەفرۆشت." (تاريخ بخارا، ٢٩٧). هەڵبەتە لەم رستانە بەتايبەت لە رەستەى كۆتاييەوە كـە پـەنجا دێرهەم بازرگانى كـرا، ناتوانرێـت بەدڵنياييـەوە بووترێـت كـە تـەنيا ٥٠٠٠٠ دێرهـەم بـت دەركـردراو دەفرۆشرا. ئەگەر ئەم بازارە تەنيا بازارى (بت فرۆشـەكان) بوايـە لەوانەيـە وەهـا دەرەنجامێك زۆر بيراهە نەدەبوو، بەلآم بـازارى پـێش مزگـەوت، ئـەويش سـاڵى دووجـار، "بـازارى مكـارە" بـوو، كـە ئێستاش لە ئێران بە شێوەى جۆراوجۆر دەكرێتەوە. و.

حوزەی تاریم ئاماژە بە گومبەزێکی تر دەکرێت، بەناوی *مێژووی ئێوەیسیە*، کە ئەفسانەیەك لەخۆ دەگرێ دەربارەی صوفییەك بەناوی خۆشەویستی *کیوی مارو* مارێکی پیرۆز. پێدەچێ لە رووی چیرۆکێکی بوونی دەربارەی مارێکەوە وەرگیرابێت کە پێوەندی بە ناگارجونای[1] پیتۆلەوە هەبوو[21].

تحولی دوایی تورەکانی بازرگانی یەهودیی

بێگومان یەهودییەکان بەشدارییان لە تورەکانی بازرگانی رێگەی ئاوریشم دەکرد کە مەدیتەرانەی روومی بە چینی سەردەمی هەنی کۆنئارا دەبەستەوە. لە سەردەمی موسلمانەکان بە بازرگانەکانی یەهودیی دەووترا رادانیە[2] (عەرەبی: الرادانیە، لەوانەیە لە فارسی (راەدان) وەرگیرابێت واتە کەسێك کە شارەزای رێگەیە)، پایگاەی ممتازیان هەبوو کە رێگەی پێ دەدان بە ئازادی لە نێوان جیهانی موسلمان و مەسیحی دا هاتووچۆ بکەن، بەلام ئەگەری زۆرە کە خاستگاەی سیستەمی رادانی بەلایەنی کەمەوە بگاتە چەند سەدە پێش هاتنی ئیسلام، چونکە کاتێك ناوی رادانییەکان لە نووسراوەی موسلمانەکاندا ئاماژەی پێ دەدرێ ئەم سیستێمە زۆر پەرەسەندو بووە. سەرچاوەکانی لاتینی نیشاندەری ئەوەن کە لە سەدەکانی پێشوودا بازرگانی مەدیتەرانە لە رۆژئاوا بەدەستی یەهودییەکانو لە رۆژهەلاتی بیزەنتی بەدەستی شامییەکان/ سورییەکانەوە بوو[23].

پایگاه سەرەکی رادانییەکان لە گۆلی رووممی[3]، لە ئارێل[4] و مارسی[5] جێگیربوو[24]. ئەوانە بەتایبەتی کوێلەفرۆشییان دەکردو لە ڤێردۆن[6] پاش

---

1. Nagarjuna
2. Radanite
3. Roman Gaul
4. Arles
5. Marseille
6. Verdum

نەشتەرگەرییەك ئەم کۆیلانەیان دەکردە خواجە. هەر پیشەی کۆیلەفرۆشیی ڕادانییە یەهودییەکان بوو کە پێوەندی دروست دەکرد لە نێوان ئەوانو خەزرەکانی تورکی شمالی ناوچەی زەریای مازەندەران. ئەم ناوچە شوێنی هێنانو بردنی کۆیلە ئێسلاوەکان بوو (Slav وەگیراو لە لاتینی Sclav "Slave"=کۆیلە، ووشەی عەرەبی صقلیبە ((صقلاب/ سقلاب/ سقلب))).

خەزەرەکان کە لقێکی شمالی گرنگی ڕێگەی ئاوریشمیان بەدەستەوە بوو لە باردۆخێکی زۆرباشدا بوون کە ببنە دەلالانی نێوان ڕۆژهەلاتو ڕۆژئاوا. ئەمانە پێوەندی هاوژینیان لەگەڵ هۆزەکانی ئێرانی تختەقاپوشدە لە جنوبی ڕۆژهەلاتی ڕێگەی ئاوریشم هەبوو کە زۆر بەباشی لەم ووتەبەنرخەی تورکییەدا هاتووە(Tatsiz Turk bolmas, bashsiz bork bolmas) یان ((نەك تورك بەبێ تاجیك دەبێتە (بازرگانی ئێرانی) نەك کلاویش بەبێسەر دەبێ)). نخبگانی خەزەر کە لە سودی بازرگانیی ڕادانییەکان لە رووی پایگاە ئاپینی خنپی، تێگەیشتبوون لە ئەنجامدا یەهودییەتیان پەسەندکرد، هەرچەندە خاقان، سەرکردەی مەزنو هەروەها زۆربەی خەڵك، ئاپینی تورکی شەمەنی اصلی خۆیانیان پاراست[25].

ابن خردادبە، جوگرافیناسی ئێرانی سەدەی نۆیەم،بەم شێوە باسی ڕادانییەکان دەکات: ((بە زمانەکانی عەرەبی، فارسی، ڕوومی (یونانی)، فەرهەنگی، صقلبی (ئیسلاو) قسەدەکەنو لە ڕۆژهەلات هەتا ڕۆژئاواو لە ڕۆژئاوا هەتا ڕۆژهەلات لە ڕێگەی دەریاو ووشکاییەوە سەفەر دەکەن، لە ڕۆژئاواوە کۆیلەو کەنیزو دیباجو خەزو فرۆو سمۆرەو شەمشێر دینو بە سواری قایق دەچنە ناو دەریای ڕۆژئاواو لە فەرما دەردەچن....))[26]

[1] . مسالك و ممالك، ترجمە سعید خاکوند. مؤسسە مطالعات و انتشارات تاریخی، میراث ملل. تهران: ١٣٧١، ص١٤٥. و.

ابن خردادبە باسی چوار ڕێگەی بازرگانی دەکات کە رادانییەکان تێدا چالاکییان دەکرد. یەکەمیان لە گۆلەو لە قەرخەکانی مەدیتەرانەو ڕێگەی بری دەچێتە دەریای سوورو لە ڕێگەی اقیانوس هیند بۆ ئاسیای خاوری، دووهەمیان لە ڕێگەی بین النهرین، وسێیەمیان لە ڕێگەی ئەفریقای شمالی. ڕێگەی چوارەم بەرەو شمال لە ڕێگەی سەرزەوییەکانی خەزەر تێدەپەری و لەوێوە دەگەیشتەوە ڕێگەی ئاوریشم: (هەندێجار هەر بەم شێوە ڕێگای پشتەوەی رووم دەگرێتو لە وولاتی ئیسلاو تێدەپەرێ دەگاتە خام لیف (ئێتێل[1]) پایتەختی خەزەران. لە دەریای جۆرجان (مازەندران) بە سواری کەشتی دەگەیشتنە بەلخ پاشان لە جەیحون تێدەپەرین و گەشتەکەیان بەرەو یورتەکانی (تورکەکانی) تەقوز ئۆغوز[2] و لەوێوەش بۆ چین درێژەیان پێدەدا[27].

دیارە کە گەیاندنی یەهودیەت بە پایگاهی فەرمی لە قلمروهای خەزەران برگەی شمالی ئاسان کردووە. بەهەر حال، راپۆرتەکەی ابن خردادبە روونی دەکات کە یەهودییەکان لەو سەردەمەدا لە هەموو ڕێگەکانی بازرگانییە گەورەندا چالاك بوون کە ئەمە هەروەها ئاماژەیەکە بە بوونی اجتماعاتی پراکنشی یەهودییەکان کە لە مزڵە جۆراوجۆرەکانی ئەو ڕێگەدا دەژیان.

ئاستی بەربلاوی ئەم اجتماعاتی پراکنشەو ئەم راستییە کە پەیوەندییان لەگەڵ یەکدی هەبووە، بەناوبردنی ژمارەیەکی زۆر لە شوێنەکان تایید دەبێ و لە وێژەیی رێسپونسای گائۆنی[3] ئاماژەیان پێ کراوە (فێرکردنی خاخامی لە بواری دۆزەکانی ژیانی یەهود) کەلە سەدەی هەشتەم دەستی پێکراوە.

---

[1] . Etil

[2] . بە شێوەکانی تۆغزغۆز/ئۆغزەکان/ غۆزەکان (تۆ هۆز)یش نووسراوە. و.

[3] . Gaonic Responsa

ئیسماعیلییەکان

لە سەدەی یازدەو دوانزدەدا خاچییەکانی فرانکی کۆمەڵە چیرۆکێکیان لەگەڵ خۆیان بۆ ئەوروپا هێنا دەربارەی فرقەی نهێنی توندرەو بە سەرکردایەتی شێخ الجبل کە بە ئەساسین ناسران[1]. اشتقاقی ئەم زاراوە تا ئێستاش جێگەی باس‌وخواستە، چیرۆکە عامیانەکان وای دادەنێن لە حەشاشین/ حەشاشون وەرگیراوەو مدعین کە ئەندامانی ئەم فرقە بەرلە کووشتنی رامیارەکانی ناسراوی موسلمان‌و کەسانی تر، حەشیان بەکار دەهێنا. اشتقاقێکی جدیتر دەیانگەیەنێتە ئەساسیون[2].

فرقەی ناوبراو لقێك بوو لە ((شیعەی عەلی)) کە بە چەند شێوەیەك ناسراو بوون: یەکێکیان شیعەکانی حەوت ئیمامی، بەهۆی لادانی سلسلەی ئیمامەکانیان لە زۆرینەی جەماوەری شیعە پاش ئیمامی شەشەم، ئەوەی تریان ئیسماعلییە بوو، بەهۆی ئیمامی حەوتەم، ئیسماعیل، یان لە سەرچاوە ئیسلامییە کۆنترەکاندا بە ((باطنیە)) ناسراون (لە ووشەی عەرەبی ((باطن)) وەرگیراوە بەهۆی کردارو پەیرەوە نهێنییەکان.)

سلسلەیەکی حەوت ئیمامی، واتە فاطمیە، بە درێژایی سەدەی یازدەهەم لە میسرەوە فەرمانیان دەدەکردو زۆربەی پێشکەوتەکانیان لە رێگەی ئەو بازرگانییەوە بەدەست هێنا کە مەدیتەرانەی بە دەریای سوورەوە دەبەستەوە. فاطمییەکان پشتگیری حکومییان بۆ ئیسماعیلییەکان دەستەبەرکردو بەرنامەیەکی بانگهێشتی چالاکو سەرکەوتوویان هێنا ئاراوە. بەناوبانگترین داعی ئیسماعیلیی ئەم سەردەمە پیتۆلی شاعیر، ناسرخەسرەوی قوبادیانییە کە لە رێگەی ئاوریشم، لە شوێنی لەدایکبوونی لە خوراسانی رۆژهەلات هەتاکو

---

[1] . Assassin

[2] . لەوانەیە لە (اساس) وەرگیرابێت. بە زمانی ئەمرۆ (بنیادگرایان)؟ و.

قاهیره، پایتەختی فاطمییەکان، سەفەری کردو لە درێژایی ئەم رێگەیەدا سەردانی ناوەندەکانی حەوت ئیمامی کرد[29].

حکومەتی سوننەی بەغدا سەرکەوتنەکانی بانگهێشتی حەوت ئیمامییەکانی هەرەشەکەر دەدیتو لەهەر جێگایەك کە اجتماعاتی ئەوانی پەیدا دەکرد سەرکوتی دەکردن. لە وەلامی ئەم ئازارو سەرکووتانەدا بوو کە فداییەکان دەستیان دایە کارەساتی کووشتنەکانی رامیاریی بەم مەبەستە کە ترسو توقین بخەنە ناو دڵی دوژمنەکانیانەوە. ئەمانە کە بە ئەساسین ناسرانو مدافعانی ئیمانەکەیان بوون، لە بەئەنجام گەیاندنی ماموریەتەکانیاندا زۆر سەرکەوتوو بوون[30]. لەوانەیە بەناوبانگترین قوربانی ئەوان خواجە نیزام الملك، وەزیری ئێرانی تورکە سوننە دەمارگرژەکانی سەلجوقی بوو کە لە ١٠٩٢ لەناو تختروانش بە خەنجەر کوژرا.

پاش دووساڵ اجتماعی حەوت ئیمامییەکان لەسەر دۆزی جێنشینی لێك هەڵبران. باڵی کەمینە بەناوی یەکێك لە سەرکردە شەهیدەکانیان، نزاریە/ نزارییەکان ناسران، حسن صباح سەرکردایەتی بزووتنەوەی نزاری گرتە ئەستۆ. ئەو خەڵکی ئێرانو پەروەردەی میسر بوو کە فەرمانی کوشتنی خواجە نیزام الملکی دەرکردبوو[31]. اجتماعی حەسەن لە قەلایەکی کوێستانی لە ئەلەموت (قەزوین) لە شماڵی ئێران بەرێوە دەچوو. ئەم ناوچە کە هەمیشە لاری دەکرد کە تابعی خلیفەکان بێتو ببوو بە هێلانەی زۆربەی بزووتنەوەکانی هێتێرۆدۆکس، زیاتر لە سەدوبیست ساڵ مامنێك بوو بۆ نزارییەکان تاکوو لە کۆتاییدا هەوڵی رێکخراوی مەغۆڵەکان لە ١٢٢٦ هەڵیتەکاندن.

ئیسلامی بوونی سلسلەهای تورك

کاتێك یەکەمین بازرگانو داعییەکان موسلمان گەیشتنە حوزەی تاریم لە ڕوانگەی ئایینییەوە لەگەڵ یەکێك لە فەرهەنگە ڕوو لە زیادبوونەکانی جیهان ڕووبەڕوو بوونەوە. لەوانەیە لەو سەردەمەدا زۆربەی دانیشتوانی ئەو ناوچە بووزی بووبن، بەڵام اجتماعاتی مانەویی‌و مەسیحی نەستوریش لەوێ بوون. دەبێ ئایینە خۆجێییە جۆراوجۆرەکانو ئایینە نەریتخوازەکانیش نوێنەرەکانی خۆیان هەبێت.

بەپێی ڕاپۆرتە خۆجێییەکان، ئیسلامی بوونی کاشغەر لە نیوەی یەکەمی سەدەی دەیەم دەستی پێکرد، واتە کاتێك سەتۆق بۆغرا، تورك زادەیەکی خۆجێیی عەشیرەتێك کە دواتر بە قەراخانییەکان ناسران، لەسەر دەستی نصر بن منصور لە خانەدانی سامانی بوو بە موسلمان، کە دەسەڵاتی بەسەر ماوراءالنهرو ئێرانی ڕۆژهەڵاتدا هەبوو[32]. لەوانەیە نصریان بۆ گرێبەستی پەیماننامەیەکی بازرگانی ناردبێت، چونکە بەپێی چیرۆکەکە، ژمارەیەکی زۆری کاروانەکانی بۆخارا لەگەڵیدا هاوڕێگە بوون.

لە کۆتاییدا سەتۆق بۆغرا بوو بە خانی کاشغەر پێگەیەکی فەرمی بە ئیسلام بەخشی. هەرچەند لەوانەیە چەند لایەنێکی ئەم ڕاپۆرتە ئەفسانە بێت، بەڵام لەگەڵ ڕامیاری بەناوبانگی سامانییەکان یەك دەگرێتەوە کە ڕاسپاردەکانیان بۆ لای هۆزە جۆراوجۆرەکانی تورك دەنارد لە تەواوەتی ئاسیای ناوەکی، بەو هیوایە کە لە هێرشکەرەوە ببیانکاتە بازرگان.

موسلمان بوونی سەتۆق بۆغراخان، کە نزیکەی ٩٥٥ کۆچی دوایی کرد، قراخانییەکان بوون بە یەکەمین سلسلەی تورکی کە بەفەرمی لایەنگرییان لە ئیسلام کرد[33]. ابن اثیرو ابن مسکویە دوو مێژوونووسی موسلمان دەڵێن کە لە

ساڵی ٩٦٠ ژمارەیەکی زۆری تورکەکان ـ ٢٠٠٠٠٠ خێوەت ـ بوونە موسلمان[34].
ئەم گروپە بەگشتی بەهەمان قەراخانییەکان دانراون. لە درێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی یازدەهەیەم،لە بەشی ڕۆژهەڵاتی ڕێگەی ئاوریشم لە ئاسیای ناوەڕاست کە لە دەستی موسلمانەکان دابوو، گرنگی پەیدا کرد.

دوو سلسلەی دەسەڵاتداری تورك واتە غەزنەوییەکانو سەلجوقییەکانیش بوون بە موسلمان بەر لەوەی لە سەدەی یازدەهەدا ناوچەیەکی فراوان لە ئاناتولی هەتاکو هیند داگیر بکەن. غەزنەوییەکان لە خزمەتی سامانییەکانی ئێرانی بوخارا بوون بە موسلمان، پاشان لەگەڵ مخدومانی ڕابردویان کەوتنە ململانێو لە ئەنجامدا زۆربەی قلمروی جنوبی ئەوانیان داگیرکرد.

نزیکەی ساڵی ٩٨٥ سەلجوق، سەرۆکی تورکی ئۆغز، پێدەچێ لەبەر هۆکاری رامیاری بووبێتە موسلمان. اخلافی ئەو ساڵی ١٠٤٠ سەرزەوییەکانی غەزنەوییان داگیر کرد. لە ساڵی ١٠٥٥ بەدواوە سەلجوقییەکان لە بەغدا دەسەڵاتدار بوونو تارادەیەك بەرەزامەندی لەرووی ناچاری خلیفەوە، ڕۆڵی پاڵەوانانی ئیسلامی سوننەیان گرتە ئەستۆ. هەربۆیە، موسلمانبوون بۆ بەخشینی مشروعیت بە ئایدیۆلۆجی ئەوان کارێکی گرنگی رەهەندی بوو. لە هەمان کاتدا سەلجوقییەکان هێزێکی گەورە بوون لە بەتورك بوونی جیهانی ئیسلام، بەتایبەت بە داگیرکردنی بەشێکی زۆری ئاناتولی بیزەنتیو پاشایەتی رووم[1] (واتە رۆمی[2] ڕۆژهەلات)[35].

لە درێژایی لقی شمالی ڕۆژئاوای ڕێگەی ئاوریشم، کە حوزەی ڤۆلگای دەگرتەوە، تورکەکانی بۆلغاریا لە سەدەی دەیەم بوونە موسلمان. واپێدەچێ تارادەیەکی زۆر بەهۆی پێوەندییە بازرگانییەکانیانەوە بوو لەگەڵ جیهانی

[1] . Rum
[2] . Rome

ئیسلام. مێژوونووسێکی موسلمانی بۆلغاری سەدەی یازدەیەم بەناوی یعقوب بن نعمان بۆلغاری، دەنووسێ پاشای بۆلغاریا پاش ئەوەی بازرگانێکی نەخۆشی ئەوو هاوسەرەکەی چارەسەکرد گرۆیی ئیسلام بوو[36].

ئیسلام لەناو تورکەکانی ڕۆژهەلأت هەتا سەردەمی ایلغاری مەغولێ هەر هەلوسراوی توێژی بازرگانەکان بوو. هێشتا بوودیزم لە شارەکانی حوزەی تارم بەهێز بوو، بەهەمان شێوەی ئاینی نەستوریو شەمەنی نەریتی لەناو ڕەوەندەکانی ستێپس.

ئاشتیو سەقامگیری مەغۆلی[1] کە لە ڕێگە داگیرکردنەکانی چەنگیزخانو جێشینەکانی لە سەدەی سێزدەهەیە دامەزرابوو امیتازێك بوو بۆ بازرگانی بری. بەم شێوە گومانی تێدا نییە کە مەغۆلەکان سەرەتا بەبێهیچ مەبەستێك موزعی موسلمانەکانی ڕێگەی ئاوریشمیان بەهێز کرد، بەم واتایەکە باردۆخکێکیان ڕەخساند کە ئالووێرەکانیان تووانی پەرەبگرێت کە پێشتر هەرگیز نەیبوو. هەرچەند ژمارەیەکی زۆر لە نخگبانی مەغۆل چەند بەرە دواتریش پابەندی نەریتەکانی خۆجێیی خۆیان بوون، بەلأم درەنگ یان زوو ئەوانەی کە زیاتر حەزیان لە بازرگانی بوو لەوانەیە پشتیوانیان لە موسلمانەکان کردبێتو زۆربەشیان گرۆیی ئیسلام بووبێتن.

زیاتر ئیسلامی بوون تاریم

داعیان صوفی بە پیشتوانی سەرکردەیەکی نوێموسلمان توانیان لەناو جەماوەرەکانی تورکو مەغولێ سەفەر بکەنو بە ئازادی موعظە بکەن. زۆربەی گروپەکانی ایلی تورك کۆمەلێك ئەفسانەیان دەربارەی سەرچاوەکەیان دروست کردو موسلمان بوونیان بە کەسێکی خاوەن کرامەتێکی تایبەت لە ڕۆژئاوای

[1] . Pax mongolica

موسلمان دەبەستەوە، بە یەکێك لە چینەکان کە دواتر بە خوجگان (وەرگیراو لە ((خواجە)) بەواتای صاحب و مولی) ناسران.

زۆربەی ئیدیعاکەرەکانی سەرتایی صوفی کە لە ماوراءالنهر هاتبوونە ناوچەی تاریم (یان ئالتی شار، شەش شار، هەر وەك لە سەرچاوەکانی ئیسلامیدا بەم ناوە ناسراوە) زۆربەیان ئەندامانی فرقەیەکی یەسەوی تورك بوون. بەلاّم هەتا کۆتاییەکانی سەدەی چواردە، فرقەی نەقشبەندی کە زۆرتر پابەندی شریعەتو گیرۆدەی رامیاری بوون، بەرەبەر جێگای ئەوانیان گرتەوە[37]. سیرەو مێژووەکانی سەدەکانی شانزدەو حەڤدە، بوونە ئیسلامی دواتری هەرێمی تاریم، زیاتر بەشێوەی سەربوردەی پیاوانی ئایینی نەقشبەندیو کردارە الهام بخش و پارسایانەی ئەوان دەخەنە روو کە زۆرجاران لەگەڵ تورکەکان، مغۆڵەکانو چینییە ناموسلمانەکان جهادیان دەکرد تاکوو پشتیوانی لەو نامزدانەی دەسەلاّت بکەن کە لایەنگری ئیسلام بوون.

موسلمانەکانی چینی

ئەمرۆ نزیکەی پێنج ملیۆن موسلمان لە چین دەژین کە بە نەتەوە چینینو بە هۆیی[1] ناسراون. هێشتاش جێگای باسوخواستە کە هۆییەکان کێ بوونو لە کوێوە هاتن.

بازرگانەکانی ئێرانیو عەربی موسلمان لە هەمان سەرەتاکانی جهانگیری موسلمانەکان، سەفەریان بۆ چین دەکرد. بەپێی ئەفسانە نوێیەکان، سەعدی وەقاص، مامۆی پێغەمبەر[2]، لە سەردەمی ژیانی پێغەمبەردا ئیسلامی هێنایە چین، بەلاّم ئەم گێراوەیە بەلگەدار نییە[38]. کۆنترین ئاماژەی نووسراو لە

---

[1] . Hui

[2] . هەڵبەتە ئەم چیرۆکە سعد وقاص بە مامۆی پێغەمبەر دەناسێنێت. ئەو لە صحابە بەناوبانگەکانو داگیرکەری شەڕی قادسییەیە. و.

مێژووی نوێی تانگ، بەرەو ئەو موسلمانانەیە کە لە ڕێگەی ئاوریشمدا بەرەو چین سەفەریان دەکرد، کە بەپێی ئەو، وەفدێکی کە خلیفە عثمان هەناردبووی لە ساڵی ٦٥١ گەیشتە چانگ ئان[39].

لە ساڵی ٧٥٧، فەخفوری تانگ داوای یارمەتی لە گروپەکانی جۆراوجۆری بەکرێ گیراو کرد تاکوو یارمەتی بدەن لە دامرکاندی شۆرشی ئان لۆشن، گووتویانە جگە لە ئۆیغورە بت پەرستەکانی ئەو سەردەمە، موسلمانەکانیش لە ریزی ئەو کەسانەدا بوون کە یارمەتی تانگیان دا بۆ وەرگرتنەوەی دەسەلآت. هەندێکیان لەوێ مانەوەو لەگەڵ ژنانی چینی هاوسەرگیریان کرد.لە ٨٠١ دا تەبەتییەکان سوپایەکی تری عەرەبەکان‌و موسلمانەکانی سەغدیان بەکرێ گرت کە لە جنوبی ڕۆژئاوای چین هێریشان کردە سەر یون نەن[1]. هەرچەند تەبەتییەکان‌و موسلمانەکان شکەستیان خوارد بەلآم تانگ رێگەی بە موسلمانەکان دا لەوێ بمێننەوە و لەگەڵ ژنانی چینی هاوسەرگیری بکەن[40]. ئەو گریمانێکە کە هۆییەکان لەم گروپە بەکرێ گیراوانەوە پەیدا بووبێتن.

موسلمانەکانی چین، وەك كۆمەلآنی بێگانە، لە دەرەوەی دیارەکانی خۆیان[2] بە سەربەستی دەژیان‌و لە هەمبەر بوونە چینی خۆراگرییان دەکرد. سیستێمی پەروەردەو ڕاهێنان‌و پێشەوای كۆمەڵەو ئابووری خۆیانیان هەبوو و بە سایەی رێگەی ئاوریشمەوە لەگەڵ كۆمەلآنی موسلمانی ڕۆژئاوا هاوپەیوەندییان هەبوو.

بەڵگەیەکی کەم لەبەر دەستە کە نیشان بدات چینییەکان ئایینی ئیسلامیان هەڵبژاردبێت. بەلآم هەرکە كۆمەڵەکانی موسلمان لە چیندا بناغەی داکوتا، رەهەندێکی گرنگی گەشەکردنیان وەرگرتنی نەخوازاروی مندالآنی چینی بوو کە بە ئایینی ئیسلامی پەروەردە دەکران.

---

1 . Yunnan
2 . enclave

ئەم سوورانەوەی خوێنی چینی، تێکەڵ لەگەڵ ئەم ڕاستییە کە سوپاکانو بازرگانەکانی موسلمان کە لە چین دەمانەوەو ژنی چینییان دەخوازت، یارمەتی دروستبوونی نەتەوەیەکی جیاوازی موسلمانی چینی دەدا. ڕاستییەکی تر ئەوەیە کە ئاسایی بوونی هاوسەرگیرییە تێکەڵاوەکان نیشاندەرێکی سەرنجراکێش (ئەگەرچی نەسەلمێنەر)ی ژنانە بۆ پەرەپێدانی سەرتایی ئیسلامی چینی.

لە سەردەمی سلسلەی یۆئان[1] (مەغوڵەکان) لە سەدەکانی سیزدەو چواردەدا، موسلمانەکانی ئێرانیو عەرەبیان وەك دیوانییەکان دەهێنایە چین. چونکە موسلمانەکان لە بازرگانیدا ئەزموونیان هەبوو نامزدی گوونجاو بوون بۆ پۆستەکانی دارایی، کرکردنەوەی مالیاتو بابەتی لەم شێوە. ئەم پرۆسەیە، کلێشەکانی چینییەکانی لە موسلمانەکانی ئێرانیو عەرەب (کە چینییەکان ئەوانیان لەگەڵ یەهودییەکان لەیەك جیا نەدەکردەوە) واتە وەك بازرگانە ئاژاوەگێرە بروا پێنەکراوەکان، بەهێز دەکرد. دەکرێ استشنایەکی ئەم وێنا نەرێنییە لە سەردەمی مەغۆل دەربارەی (شمس الدین عمر) سید اجل بۆخاری، والی ناوچەی یۆن نەن، ببیندرێت کە لە سەرچاوەکانی چینیدا (وەك ساڵنامە دواییینەکانی مینگ) بە بەرێوەبەرێکی خاوەن قریحەی باانصاف و هەواداری ڕەوشتی کۆنفۆشیوسی دادەنرێت، کە ئەمەیان جێگای کنجکاوییە[41].

هەڵگەڕانەوەی بەخت لە موسلمانەکان

لە ماوەی نێوەی یەکەمی سەدەی دوازدە، گروپێکی مەغوڵی ناموسلمان، بەناوی قەراختایی مەغۆل، لە ئاسیای ناوەڕاستدا موسلمانەکانی قەراخانیانیان لە شوێنی خۆیان ترازند. (ئەوروپییەکان ووشەی کەتای[2] یان لە ووشەی

---

[1]. Yuan
[2]. Cathay

قەراختایی دروست کردو ماوەیەکی زۆر چینیەکانیان بەم ناوە بانگ دەکرد[1].)
دوو سەدە دواتر سەرکردایەتی موسلمانەکان لە ڕێگەی ئاوریشم دا لەگەڵ گەورترین کۆسپو گرفتێك ڕووبەڕوو دەبێتەوە.

هۆزێك یان کۆنفێدراسیونێك بەناوی جورچێن[2]، قەراختاییەکانیان لە سەرزەوی ڕاستەقینەی خۆیان لە بەشە دوورەکانی ڕۆژهەلات وەدەرنـاو ئەوانیش بەرەو ڕۆژئاوا کۆچیان کردو ژمارەیەکی زۆر لە شارەکانی ڕێگەی ئاوریشمیان داگیرکرد کە بۆ چەند سەدە لە دەستی موسلمانان دابوو. ئاینەکانی جۆراوجۆر لەناو قەراختاییەکان دا نوێنەریان هەبوو. ابن اثیر نووسەری موسلمان دەڵێ کە یەکەمین پێشەوایان، کە ناوی *گورخان* بوو، مانەویی بوو. بەپێی هەندێ نووسراوی دیکە لەوانەیە مەسیحی نەستوری بووبێت[42]. لەوانەیە هاوتەریب لەگەڵ نەریتی ستێپس، لە تەواوی ئاینەکاندا بەهایەکی بالقوەی بینیبێت.

بەهەر حاڵ، لە سەردەمی قەراختاییەکاندا موسلمانەکان پێگە بەرجەستەکەی خۆیانیان لە بەشی ناوەڕاستی ڕێگەی ئاوریشمدا بەسودی شوێنکەوتەکانی نەریتەکانی تر لەدەستدا. لە هەندێ شوێنەکان، قەراختاییەکان مزگەوتەکانیان کردبووە پەرستگەکانی بووزیی یان کەنیسەکانی مەسیحی. لە ڕووی بەڵگە مێژووییەکانەوە ناکرێ بزانرێ ئایا ئەمە تەنیا نیشاندەری ویستی خودی قەراختارییەکان بوو یان هەوڵی ئەوان بوو بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی جەماوەرەکانی غیرموسلمان کە لەژێر دەسەڵاتی موسلمانەکاندا دەژیان. ڕاستییەکە ئەوەیە کە نازانین ڕێژەی ئەو جەماوەرەی کە لەهەر شوێنێکی

[1]. لەوانەیە بکرێ ئاوهاش بووترێت کە خۆتا/ خۆتای/ خطای کە لە سەردەمی ئیسلامیدا زیاتر بە (لە ڕووی قەراختایەوە) بە چین ـ هەڵبەتە چینی شمال ـ گووترا بێت، ئەورووپییەکان وەریانگرتبێت و بەشێوەی Cathay ووتبێتیان. و.

[2]. Jurchen

دیاریکراودا چەندە بووە، جا لایەنگری ئەم یان ئەو نەریتە ئایینییە تایبەتە بێت. بەڵام ئاشکرایە کە مەسیحییەتو مانەوییەتو بوودیزمی ئاسیای ناوەڕاست کەوتبوونە قۆناغێکی بەرگەگری مێژووەکانیانەوە. سەرەتا چالاکییەکانی قەراختاییەکانو و پاشان مەغۆلەکان ئەم ڕەوەندەی هەڵگەراندەوەو بۆ ماوەیەکی کاتی موسلمانەکانی خستە بارێکی بەرگرییەوە.

گرنگترین داگیرکردنەکانی قەراختاییەکان لە کاتی ڕۆیشتنیان بەرەو ڕۆژئاوا لە ڕووی ئایینی تێکەڵاوەوە، شارەکانی سەمەرقەندو بۆخارای ڕێگەی ئاوریشم بوو کە بە زۆرەملی لە ساڵی ١١٤١ لە سوڵتان سەنجەری موسلمانیان ستاندبوو[43]. ئەم هەڵگەرانەوەی بەختە لە موسلمانەکان لە بواری باڵادەستی لە ڕێگەی ئاوریشمدا، ڕێگە خۆشکەری دووسەدە توندوتیژیو پیلانگێرییەکی ڕکابەرانە بوو لە نێوان هەوادارانی مەسیحییەتو بوودیزمو ئیسلام کە لە سەدەی سیزدەیەم لە دەسەڵاتی مەغۆلەکان گەیشتە لوتکە. موسلمانەکان لە سەردەمی مەغۆلەکاندا جارێکی دیکە دەسەڵاتیان گرتە دەست بەڵام لە تەواوەتی ئەم ماوەدا ڕووداوێکی وەها بابەتێکی سەلمێنراو نەبوو.

---

[1] . "جۆزجانی نووسەری موسلمانی سەدەی سێزدەیەم، خووی دژە موسلمانێتی دەسەڵاتی قەراختایی بەم شێوە القا دەکات کە (ئەو بە نهێنی ببووە مووسلمان). (نووسەر) ﴿هەلبەتە جوزجانی دەنووسێت "هەندێك ئاوهایان گێراوەتەوە" و لە درێژەی ڕستەکەشیدا دەڵێت "والله اعلم بالحقیقة" و.﴾ و دەڵێ کە قەراختاییەکان ﴿(بەڵام سەرەتا ڕێککەوتبوون) ئەوان سەرکردەی عادل بوونو بە انصافو ڕووخۆشییەوە ڕێزیان لە مووسلمانەکان گرتو پیوانی ئایینییان بەرز نرخاندو بە ڕەوایان نەزانی کە ستەمو دەستدرێژی بەسەر بوونەوەرەکان بکرێت...﴾. (منهاج سراج جوزجانی، طبقات ناصری، تصحیح عبدالحی حبیبی. دنیای کتاب. تهران ١٣٦٢: طبقه ٢٢، ٩٦). و.

بەشی شەشەم

زیانی لێك نزیكی ئایینەكانی سەردەمی مەغۆلان

كاردانەوەو درۆو دەلەسەكانی نەبەزی قەراختاییەكانی گەیشتبووە گوێی خاچییەكانی فرانك لە لوان/ رۆژهەلاتی بەخت[1]، ئەوانیش بە داهێنانی ئاواناسیی، ناوی گورخانیان بە پریستێر جۆن[2] (سوریانی: یوهانان[3]) لێكداوەو ئۆستورەی پاشایەكی مەسیحییان دروست كرد كە لە رۆژهەلاتەوە دێت بۆ ئەوەی لە زەوی پیرۆزدا هێزەكان پێیەوە بلكێنو یارمەتی بدەن تاكوو لەوەیٚ ئیسلام سەركوت بكەن[1]. ئەم ئۆستورە نزیكەی دوو سەدە مایەوە چونكە بە شێوەیەكی گەشبینانە رووخساری پریستێر جۆن لەگەڵ كۆمەڵێ: روخساری تورك یان مەغۆلی ستێپس رێك كەوت كە پێوەندی مەسیحییان هەبوو.

بە لایەنی كەمەوە بە هیوای پێوەندی گرتن لەگەڵ وەها هاوپەیمانێكی لە نادیارەوە بوو كە كۆمەلێك بالیوزی ئەورووپای رۆژئاوایی هەناردرانە دوورترین ناوچەكانی ئاسیای ناوەكی. زۆرجار ئەم بالیوزی دەبوونە لایەنگری ململانییەك كە لە درباری مەغۆلەكان لە نێوان نوێنەرانی ئایینە گەورەكانی ئەو سەردەمە لە ئارادا بوو لەسەر دۆزی سەرتریخوازی.

سەرەتای سەدەی سێزدەیەم چیرۆكەكانی پریستر جۆن دەماودەم دەگەرا. سەرەتا سەركەوتنەكانی مەغۆلانی نایمان[4] لە بەرامبەر سولتان موحومەدی خارەزم شا كە زۆربەیان مەسیحی بوونو لەوانەیە لەو سەردەمەدا بەهێزترین

---

[1]. Levant
[2]. Prester John
[3]. Yuhanan
[4]. Naiman

ڕووخساری جیهانی ئیسلام بووبێت. پاشان کە بەرەبەرە ووردەکارییەکانی عژابی[1] نوێی ستێپس، واتە تێموجین[2] (کە دواتر بە چەنگیزخان ناسرا)، بەرەو ڕۆژئاوا درزەی دەکرد، زانیارییەکان سەبارەت بە ئەندامانی خێزانەکەی (بەتایبەتی هاوسەرەکانی) هیوایەکی زۆرتری دەخستە ناو دڵەکانەوە. هەڵبەتە ئەمە تایبەت بە کاتێك بوو کە هێشتا سوپای مەغۆل بە سەرکردایەتی باتۆ[3]، خۆلی ئەورووپای ڕۆژهەلاتیان نەکربووە ناو تەغارەکانەوەو هێشتا دەکرا هێرشەکانی رو لە ڕۆژئاوای مەغۆڵەکان وەها شی بکریتەوە کە ئامانجیان بەتایبەتی ناوەندەکانی دەسەلاتی ئیسلامی بوو.

لەراستیدا دەرکەوتنی ئایمانەکان لە ڕۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاست، لە ئەنجامی ئەم راستییە بوو کە لە هەوڵەکانی تەموجین رایان دەکرد کە دەیویست عەشیرتە جۆراوجۆرەکانی مەغۆلو تورك لەژێر فەرمانی خۆی وا لێبکات کە دەستیان لە یەك کاسەدا بێت. سەرکردەی ئایمان بەناوی کوچلوك/ کوشلوك[4]، کە بە بووزییان ناسیووە، لە کاتێکدا هاوسەرەکەی مەسیحی بوو، یان لەوانەیە بە پێچەوانەی ئەمەش بێت[2]. بەهەرحال، یاریی موسلمانەکان نەبوو، و کاتێکی هاوپەیمانی سەرکردەی کاشغەر لە ئەنجامی راپەرینێکی خۆجێییدا کووژا، ئەو دخالت کرد کە شۆرشەکە دامرکێنێتو لە ئەنجامدا بەتوندی دەستی دایە سەرکوتکردنی کۆمەڵەکانی خۆجێیی موسلمانەکانو ڕێگەی پێنەدەدان کە نوێژ بکەنو فەرمانی دا کە دەبێ گرۆیی ئاینی مەسیحییەت یان بووزیی بن[3].

---

[1]. چەنگیز دەڵێ "من عژابی خودام. ئەگەر ئێوە تووشی گووناه گەورە نەبوونایە خودای گەورە عژابی بەسەر ئێوە نەدەهێنا." جامع التواریخ بە پێداچوونەوەو پەراوێزنووسی محمد روشنو مصطفی موسوی. نشر البرز. ١٣٧٣: ٤٩٩. و.

[2]. Temujin

[3]. Batu

[4] Kuchluk

دەبێ جەماوەری موسڵمانی کاشغەر لەو سەردەمەدا گرنگ بووبێت چون هەرکە تەموجین سوپاکەی لەدژی کوشلوك هەناردو بەڵێنی دا کە ئازادی ئایینی بە کاشغەر ببەخشێت، ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان بوونە هاوپەیمانی تەموجین. دوابەدوای وەدەرنانی کوشکوك، جەبە[1] سەرداری تەموجین ((هاتە کاشغەرو فەرمووی کە لە کۆڵانو بازاردا بانگەواز بکەن کە پێویستە هەموو تاکەکان لەسەر ئایینی بابو باپیرانی خۆیان بمێننەوەو لە یەکدی متعرج نەبن.))[52] جوّوینی، مێژوونووسی ئێرانی، دواتر دەنووسێت کاشغەرییەکان پێیان ووتووە کە سوپای چەنگیزخان وەك ((رەحمەت خودایی)) هاتبوو[53].

بەڵام هەندێجار خودی ئەم موسڵمانانە دوژمنی خراپتری خۆیان بوون. وەك خواند ئەمیر، نووسەری ئەم دواییانەی ئێرانی، دەنووسێت: کاتێك کە جەبەو سوبۆدای[4] دوو سەرداری مەغۆل، گەیشتنە شاری ڕێی لە باکووری ئێران (لە باشووری تاران)، پیاوانی ئایینی خۆجێیی قوتابخانەی شیعە ((بۆ بەخێرهاتنی چوونە دەرەوەو جەبەو سوبۆدایان هان دا کە نیوەی خەڵکی شار کە حەنەفی بوون بکوژێت)). مەغۆلەکان ئەم کارەیان کرد، بەڵام پاشان بەخۆیان ووت ((خەڵکێکی کە ڕازی دەبن خوێنی هاوولاتییەکانیان بڕێژن چە سودێکیان هەیە؟ ئەوە بوو کە شیعەکانیشیان ڕاسپاری بەردەمی تیغ کرد. هەروەها کاتێك کە لە

[1] . Jaba

[2] . خواند امیر، حبیب *السیر*. ج۳. کتابفروشی خیام. تهران: ۱۳٦۲. ص۲۷. و.

[3] . " ئەربابەکانی کاشغەر چیرۆکیان کیراوە کە، کاتێك کە ئەوان (مەغۆلەکان) گەیشتنێ، هێشتا شێرەکانیان هەڵنەکێشابوو کە (کوچلوك)رایکردو پشتی هەڵگەراندەوە، هەر فەوجێکی مەغۆلەکانیش کە دوابەدوای یەکدی دەهاتنو جگە لەو داوای هیچی تریان لە ئێمە نەدەکردو ڕێگەیان دا کە تکبیرو بانگ بووترێتو نوێژ بکرێتو لە شاردا جاریان دا کە هەر کەس لەسەر ڕێو شوێنی خۆی بێتو لەسەر ئایینی خۆی بمێنێتەوە. بوونی ئەو جماوەرە وەك ڕەحمەتێکی خوودایی و بەخششێکی خودایی وابوو." (تاریخ جهانگشای جوینی، تصحیح محمد قزوینی، دنیای کتاب. تهران: ۱۳۸۲، ص۵۰). و.

[4] . Subodei

لایەنی باشوورەوە گەیشتنە شاری قوم، مەغۆلەکان بە هاندانی هەندێ لە سوننەکان، جەماوەری خۆجێیی ئەوێیان کوشت کە زۆربەیان شیعە ببون[6].

ئایین لەناو مەغۆلەکان

ئایینی مەغۆلەکانو هۆزەکانی دانیشتوی ستێپسی سەربە ئەوان، بەگشتی لە مبحپی ئایینی شەمەنی/ شەمەنیزمدا ڕەنگ دەداتەوە کە ئەویش خستنەڕووی بیروباوەڕێکی ئنئاشکرایەسەبارەت بە ئاسمان خودایەکی مەزن، بەناوی تەنگری[1]. بەلاّم دلّبەستراوییان بە دۆزە واتاییکان زۆرتر لەسەر ویستەکانیان بۆ دۆزەکانی ژیان چڕ دەبووەوە وەك بەدەستهێنانی خواردن، سەرکەوتن لە شەڕداو تەندروستی تاکەکەسی. بەم شێوە، بۆ جێبەجێ کردنی هەر جۆرە کار یان ئایینێك ئامادەبوون بە مەرجێك یارمەتییان بدات کە لە هاتنەدی خێرای ئامانجەکانیان.

ئەمە جۆرە خۆراگرییەکی ئایینی بەدوادا هات کە تێیدا هەر ئاینێك خوازیار بوو بە شێوەیەکی بالقوە کاریگەریەتی دیار بێت، بەلایەنی کەمەوە هەتا کاتێك کە پێچەوانەکەی نیشان بدرێ. خانە یەك لەدوای یەکەکانی مەغۆل بەردەوام داویان لە نوێنەرەکانی هەر ئایینێك ـ مەسیحیەت، ئیسلام، بوودیزم، دائۆییزم ـ دەکرد کە دۆعایان بۆ بکەن، و نخبگانی مەغۆل چەندجار لە ڕێگەی دروستکردنی پەرستگەو بەخشینی خەلاّت بە کیان دینی، لایەنگرییان لە هەمووی ئەم ئایینانە دەکرد. تەنیا کاتێك ڕێگەیان بە کرداری ئایینی بێگانە نەدەدا کە دەستدرێژی کردبایە سەر سنوری کردارەکانی ئەوان، وەك شێوازی سەربرینی ئاژەڵەکان لەلای موسلمانەکان بۆ بەدەستهێنانی گۆشت یان غسل

[1]. Tangri

کردن لەناو ئاوی ڕوان[1]. چەنگیزخان بەفەرمی احکام لەدژی ئەم کردارانە (لەیاسا) ڕاگەیاند بوو و هەندێجار جێگرەکانی بەهێزیان دەکرد.

مەغۆلەکان وەك داگیرکەرانی پێشووی ستێپس، مەبەستیان بەدەستهێنانی ئەو سوودانە بوو کە لە ئەنجامی چاودێریکردنی ڕێگە بازرگانییەکانی سەروئاسیایی بەدەست دەهاتن. ئەوانە لە نێوان هەموو ئەو گروپانەی کە بۆ ئەم مۆدیلە مێژووییە گونجاون، لە هەمووان سەرکەوتووتر بوون بۆ ژێردەستە کردنی بەشێکی گەورەی ئۆراسیا. واتاکەی ئەوەیە هەرکە هێزی مەغۆل بنەی خۆی داکوتا، سەفەرکردن لە ئاسیا هەرچەندە هێشتاش هەر دژوار بوو، بەلام ئەوەندە ئاسان کرابوو کە پێشتر هەرگیز وەها نەبوون. ئەمە بووە هۆی قەلەمبازێك لە بازرگانی دژواری دوور و ئالوگۆر کردنی فەرهەنگیی کە لەگەلیّ دا دەهات. پۆلۆکان[2] بەناوبانگترین میراتی ئەم سەردەمانەیان بەجێ هێشتووە، بەلام ڕەببانێکی کاتولیکی ڕوومی وەك ویلیام خەلکی ڕوبروك[3]، جۆن/ یوحنای خەلکی پلانۆ کارپینی[4] و کەسانی تریش کە پێش یان پاش ئەوان سەفەریان

---

[1]. "ڕۆژێك ئۆگتای (قائان) لەگەل چەغەتای لە نەچیر دەگەرانەوە. موسلمانێکیان دیت کە لەناو ئاودا دانیشتووەو خەریکە غسل دەکات. چەغەتای کە کتروباری یاسایی زۆر بەتوندی وەردەگرت، ویستی موسلمانەکە بکوژێت. قائان ووتی ئەو بێتاوانەو ئێمە ملول... لە سەرەتادا یاسایان دەرکردبوو کە هیچ کەس مەڕو ئاژەلە گۆشتخۆرەکانی تر سەر نەبرێت و بەپێی ڕێو شوێنی ئەوان سینگ و شانیان هەلقلیشێنێت. موسلمانێك مەڕێکی لە بازار کری و بردییەوە مالەوەو درگاکانی داخست و لە ناودوە بسمیلی کرد. قبچاقێك لە بازار ئەوی بینی. بە دزییەوە بە شوێنی کەوتبوو و لە سەربانی مالەوە هەرکە موسلمانەکە چەقۆی لەسەر قوورگی مەڕەکە دانابوو، لە سەردود خۆی هەلدا ناو حەوشەکەو موسلمانەکە گرت و بردیە درباری قائان. (قائان) بۆ بەدواداچوونی ئەم بابەتە ئوابی هەناردە دەرەود. کاتێك کە چۆنیەتی ڕووداوەکەیان خستەروو، فەرمووی ئەم دەروێشە ڕەچاوی یاسای کردووە بەلام ئەم توورکە یاسای نەپارازتووە، چونکە چۆتە سەربانی مالی ئەو/ موسلمانەکە ڕزگاری بوو و قبچاقەکە سزا درا." (جامع التواریخ ١٣٧٣، ٨٦٥-٦٦). و.

[2]. Polo

[3]. William of Rubruck

[4]. John of Plano Carpini

دەکرد، زۆرجار بانگهێشتیان لەگەڵ دیپلۆماسی تێکەڵاو دەکرد. چەند ڕەببانێکی بەناوبانگی وەك ڕەببان سئۆما/ ابن صوماو مارکوس ((کە دواتر بوو بە بەتریرکی نەستوری بەناوی مار یابەلاها[1])) کە لەلایەکی تری شاری نەستوری تورکی کوشەنگ[2] (هەمان تێندۆکی[3] مارکۆپۆلۆ) لە باکووری چینەوە دەهاتن، بەرەو ڕۆژئاو سەفەریان کردو ابن صوما درێژەی بە گەشتەکەی دا بەرەو ئیتالیاو فەرەنسا. بەر لەوان ڕەببانێکی دائۆیی بەناوی چانگ چۆن[4] لە ڕێگەی ڕۆژئاوادا سەفەری کردبوو. چەنگیزخان کاتێك لەشکرەکانی هێنایە جێگایەك کە ئێستا پێی دەووترێ ئافغانستان، داوای چانگ چۆنی کردبوو[9].

چەنگیزخان دەربارەی ئەو دۆزانەی کە زیاتر دونیای بوون یارمەتی لە زانیاریی ئەو بازرگانانەوە وەردەگرت کە لە خزمەتی دابوون. ئەمانە زۆربەیان موسلمان بوون چونکە تاکوو ئەو کاتە بازرگانی ڕێگەی ئاوریشم زیاتر لە دەستی موسلمانەکاندا بوو[10]. هەر کە داگیرکردنەکانی مەغۆلەکان لە سەرزەوییەکانی ژێر دەسەڵاتیان تێدەپەری، پێویستیان بە راوێژکارو وەزیر زیاتر دەبوو کە لە کاروباری حکومیدا شارەزا بن. بەم مەبەستە کەسانێکیان دادەمەزراند کە یان خەڵکی خۆجێیی ناوچە داگیرکراوەکان بوون یان خود فەرهەنگی ئەوانیان دەناسی. زۆرجار بەتایبەت لە ئاسیای ناوەڕاستو ڕۆژئاوا، ئەم کارە بە واتای پشت بەستن بە موسلمانەکان بوو، هەڵبەتە مەسیحییەکانو بووزییەکانو ئەوانەی تریش لە پێگەکانی دزەکردن بەدەر نەبوون. بازرگانە موسلمانەکان کە بەهۆی فراست داراییان بەهایان هەبوو بە راوێژکاری دارایی‌و

1 . Mar Yaballaha
2 . Koshang
3 . Tenduc
4 . Ch'ang Ch'un

گەنجینە دادەنرێن[1]. (هەرچەندە ئەم کارە بووە هۆی ئەوە کە جەماوەری رعایا بە نموونەی تەماحو گەندەڵی دابنێن).

لە کۆتاییدا مەغۆل لە شەڕە خوێناوییەکانیان دا، لە خوێنی وەستا پیشەییەکانو خاوەن قریحەکان، بەبێ لەبەر چاو گرتنی نژادو ئایین، خۆش بوونو بە مەبەستی کارکردن دەیانناردنە مەغۆلستان یان هەر شوێنێکی تر کە خزمەت کردنیان پێویست بوو.

لایەنێکی تری ڕوانگەی مەغۆلەکان بۆ ئایین، ڕاکشاوییان بوو بۆ بە یەککگرتوو دانانی هەر ئایینێك کە سەر بەم یان ئەو کۆمەڵە بێت[12]. مەغۆلەکان لەوە تێگەیشتن کە دەبێ لەبەر چاوی ڕعایاکانیان مشروعیت بەدەست بێنن، بۆیە چەنگیزخان لەگەڵ پێشەوا ئایینییەکانی ناوچە داگیرکراوەکان دۆستانە ڕەفتاری دەکرد، بەم ڕوانگەوە کە هەڵسوکەوتی باش لەگەڵ پیاوانی ئایینی دەگوردرێ بەرەو پێوەندییەکی باش لەگەڵ خەڵکێك کە ئەم پیاوە ئایینییانە ئامۆژگارییان دەکردن. بەتایبەتی فەرمانێکی دەرکرد ك پیاوانی ئایینی مەسیحی، موسلمانو بوزییو زانایانی لە ماڵیات معاف دەکرد[142]. بەگشتی، تێروانینی مەغۆلەکان لەسەر بنەمای تێبینی پراکتیکیی بوو کە ئەمەش

---

[1]. "کاتێك چێنتیمور بە فەرمانی قاثان جێگیر بوو، شرف الدین خوارزمی کردە وەزیر لە قبل باتۆ. و بهاءالدین محمد جوینی، باوکی شمس الدین خاوەنی دیوانی کردە خاوەن دیوان. ئەمیرەکانی دیکەیان لە قبل شهرزادەیەکی بیتکچی دەنارده دیوانو کاروباری دیوان ڕێكو پێك بوو." (جامع التـواريخ ۱۳۷۳: ٦٦٢). و.

[2]. " بەڵام ئەم معافییەتە بە یەهودییەکان نەدرا. " (نووسەر) "... جگە لەو جەماوەرەی کە بە فەرمانی یەرلیغ چەنگیزخانو قاثان لە ئەركو ماندوو بوونەکان معافن، مووسلمانەکانی هۆزەکانی مەشایەخو گەورەکانو سەیدە گەورەکانو پێشوایانی اخیار، و نصاری ئێرکائۆنانو قسیسەکانو ڕەبیانەکانو احبارو لە بت پەرستەکانی نوینانی ناودارو هەمووی اصنافی جەماوەرێك کە تەمەنیان لە سەرەوە بێتو نەتوانن کار بکەن..."(جامع التواريخ ۱۳۷۳: ۸۸٤). و.

یارمەتیدەرە بۆ ڕوونبوونەوەی ئەگەری گرۆیی مەغۆلەکانی ڕۆژئاوای بەرەو ئیسلام‌و مەغۆلەکانی ڕۆژهەلآت بەرەو بوودیزم.

مەسیحییەتی ستێپس

لە پێداچوونەوە بە رابردوو دا، ناتوانرێ مەسیحییەکانی ئەرووپی لەبەر ئەوە زۆر سەرزەشت بکرێن کە گۆیا هەڵسەنگاندنیان سەبارەت بە دڵبەستراوی مەغۆلەکان بۆ مەسیحییەت لە راستی دوور بووە. بەگشتی راستە کە لەوانەیە تەنیا ڕێژەیەکی کەمی جەماوەری ستێپس ددانیان بە مەسیحییەت دانابێت، تەنانەت لەوانەیە هۆشیارییان سەبارەت بەم نەریتە لە ئاستێکی نزمدا بووبێت. هێشتا واپێدەچێ کە لەناو ئایینەکانی جیهاندا، مەسیحییەت لە کۆمەڵگای ستێپسدا باشترین نوێنەرایەتی هەبوو بێت.

ماوەیەکی کەم پاش بوونە مەسیحی عەشیرەتەکانی کرایت[1]و ئۆنگۆت[2] لە سەدەی یازدە، ناوە مەسیحییەکان لەناو مەرکیتەکانی[3]مەغۆلستانی ناوەڕاست‌و تەنانەت دوورتر لەویش لەناو تاتارەکاندا دەبینرێت[15]. لە ئەنجامی وەها گرۆییەکەوە، کە بە قوولایی یان واتایی ئەوان لە روانگەی ژیانی ئایینی ستێپسەوە تێدەپەرین، هەتا سەردەمی چەنگیزخان ئامادەبوونێکی مەسیحی لە ئاسیای ناوەڕاستدا دەبینین کە رەنگدانەوەی خۆشەویستی کوشلوکی نایمان‌و چەند ئەندامێکی خانەدانی پاشایەتی چەنگیزییە. سورقەقتەنی بیگی[4]، دایکی دوو ئیلخانی داهاتوو، واتە مۆنگکە[5] (قائان) و قوبیلای[6]و هەروەها

[1] . Kerait
[2] . Ongot
[3] . Merkit
[4] . Sorghaghtani Begi
[5] . Mongke
[6] . Khubilai

هۆلاكۆ[1]، دامەزرێنەری سلسلەی ئیلخانەكانی ئێران، مەسیحیی نەستوری بوو، هەرچەند پشتیوانی لە ئایینەكانی تریش دەكرد[162]. پروپاگەندەكانی هەبوونی مەسیحی لە دربارى مەغۆلدا لەگەڵ چەند نامەیەكی جعلی ((كۆمەڵنامەیەك لە پرسیتر جۆن)) كە لە جیهانی مەدیتەرانەی ئەو سەردەمەدا دەستاودەست دەگەرا، پەرەی بە هیواكانی ئەورووپییەكان دەدا بۆ پەیداكردنی هاوپەیمانێكی بەهێز بۆ شەڕكردن دژی دراوسێ موسلمانەكانیان[17].

پشتیوانی كردن لە موسلمانان

نووسەرە موسلمانەكان، وەكوو مەسیحییەكان، زۆرجار هەوڵیان دەدا یەكەمین داگیركەرەكانی مەغۆل وەك پشتیوانی ئایینەكەیان و لە ئەنجامدا وەك نوێموسلمانی بالقوه وێنا بكەن. بەڵام راپۆرتەكانی گرنگی موسلمانەكانی ئەم سەردەمە لە دژی سوودەكانی مەسیحی، بەپشتیوانی مەغۆلەكان نووسرا بوو، هەربۆیە گرۆییەكی ئاشكرا بۆ نوێكردنەوەی وەرگرتنی بیروڕا نیشان دەدەن. مێژوونووسی ئێرانی، خواجە رشیدالدین فضل‌الله، كە خاوەن پلەیەكی سلسلەی ئیلخانەكانی ئێرانییە دەنووسێت، ئۆگتای[3]، جێگری چەنگیز، وەك لایەنگری كۆمەڵەی موسلمانە كۆچەرییەكانی چین دەناسێنێت لە بەرامبەر دەمارگرژی خەڵكی خۆجێیی و دەڵێ:

> ((كەم دەرۆشێك لە موسلمانەكانی تاجیك هەیە كە

[1]. Hulegu

[2]. "سور (قەقتەنی بیكی) ژیرێكی جیهانی بوو... و هەرچەندە شوینكەوتەو بەهێزكەری جەماوەری عیسەوی بوو بۆ ئاشكرا كردنی درووشمی شەرعی مستەفایی هەوڵێكی زۆری دەداو صەدەقەو پێشكەشی زۆری پێشكەش بە پێشەواكان و مەشایەخی ئیسلام دەكرد... " (جامع التواریخ، ١٣٧٣: ٨٢٢-٢٣). و.

[3]. Ogodei

چـــەندین کۆیلـــەی خۆتـــایی
بەســـەریان ڕاوەســـتابێ. و هـــیچ
گـــەورە پیـــاوێکی خۆتـــایی
موسلمانێکیان دیل نەبووەو ئەمە
دەتـــوانی بـــەواتای حکمتـــی
خودایـــەك بـــێ کـــە ئاگـــاداری
پلەوپایـــەی هـــەر هۆزێکـــە لـــە
هۆزەکانی ئەو سەردەمەو یاسای
گـەورەی چـەنگیزخانیش لەگـەڵ
ئەم واتای ڕیککـەوتووە، چـونکە
فەرمویـــەتی دیـــەی خـــوێنی
موسلمانێك چل بـالنجی ئالتونـەو
هی خۆتاییەك گۆی درێـژێك. بـە
ئاوها بەڵگەیـەکی ڕوونو ئاشـکرا
چۆن دەتوانری شـوێنکەوتەکانی
ئیسلام بە کەم دابنرێن؟[1]))

ئاشکرایەکە لە پشتەوەی ئەم بندە لەحنێکی بەرگەگری هەیە، بـەم واتایـە کە پێدەچێ چینییەکان (شوێنکەوتەکانی ئیسلامیان بە کەمو بچووك) داناوە.

هەروەها ڕشـیدالدین دەربـارەی ئۆگتـای دەڵـێ ((موسـلمانێك چـوار بـالنجی زیوی لـە ئـەمیری ئۆیغـور قـەرز وەرگرتبـوو و نەیـدەتوانی بیداتـەوە. گرتنـانو مواخزەیان دەکردو ناچاریان دەکرد کـە یـان واز لـە ئـایینی پـاکی موحەمـەدی (ص) بێنێتو زنار ببەستێتو ببێتە بـت پـەرست (لەوانەیـە ببێتـە بـوزیی) یـان ئەوەی کـە بـە ڕووتـی لـەناو بـازاردا بیگـەرێننو سـەد داری لێ بـدەن. سـێ ڕۆژ

[1]. جامع التواريخ، ١٣٧٣: ٦٨٦-٨٧.

مۆڵەتی خوازتو هاتە درباری قائانو بەسەرهاتی خۆی بۆ گێراوە. فەرمووی تاکوو غریمانی ئەویان هێناو بە هەمان ئەو داوایەك کە لە موسلمانەکەیان کردبوو، تاوانباری کردن... و سەد بالنجی بە موسلمانەکە بەخشی[1].)) [19]
جۆزجانی (نووسەری طبقات ناصری) کە لە کۆتایی سەدەی سیزدە لە هیند دەنووسێت، نمونەیەکی تری پیلانگێری بووزییەکان لە دژی موسلمانەکان باس دەکات: بە دەستی چغتای قائان (کە بە دژایەتی کردن لەگەڵ موسلمانەکان بەناوبانگ بوو)، یەکێك لە روحانیان بووزیی دەیووت خەونی بە چەنگیزخانەوە بینیوەو لێی بیستووە کە دەسەلاتی مەغۆلەکان هەڵدەتەکێنن و بۆ بەرگری کردن لەوان دەبێ هەموویان بکوژێن. جۆزجانی دەڵێ ئۆگتای ((ووتی وادیارە تۆ لە ژمارەی درۆزنەکانی... و ئەو کاتە ئاماژەی کرد تاکوو ئەو درۆزنە سزا بدەنو بابەتی "من حفر بئراً لاخیە وقع فیە" هێنایەدی.[2])) (هەمان، ٥١) [20]

---

[1]. جوجانیش دەڵێ ((ئوکتای سروشتێکی زۆر بەخشندەو خۆش روو بوو و زۆر موسلمانەکانی خۆش دەویستو هەوڵێکی زۆری دەدا بۆ بەرێز دانانی مووسڵمانەکانو مووسلمانەکان لە ووڵاتەکەی ئەودا رێزو ژیانێکی دابینکراویان هەبوو.)) (طبقات ناصری. همان، طبقة ٢٣، ١٥١). بەڵام سەرچاوەکانی مووسلمانەکان دەربارەی چۆغتای کوری چەنگیزخان وەك دووژمنی مووسلمانەکان هاودەنگن. لە طبقاتی ناصریدا هاتووە ((ثقات ئاوها دەگێرێتەوە کە چۆغتای دووژمنی مووسلمانەکان بوو و لە ناخیدا ئەوەی تێدا بوو کە خوێنی مووسلمانەکان برێژێت و هیچ کامیان بە زیندوویی نەهێلێتەوە.....)) (هەمان، ١٥٢)
((ئەم (ئۆگتای) قائانە کە بە سیفاتو سیمانی پەسەندکراو و باش کردارو رەوشت بەرزو لە پاشاکان دیکە عادلترو خێرکەرترو فەرمانی برەوی زیاتر بوو.)) (حبیب السیر ٤٨)
[2]. سەبارەت بە ئۆگتای، هاوشێوەی ئەم بابەتی، لە جامع التواریخ دا هاتووە ((یەکێك لە نەیارانی ئایینی پاکی ئیسلام کە بە زمانی تازی قسەی دەکرد، هاتە خزمەتی قائانو هاتە سەر ئەژنۆ و ووتی خەونی بە چەنگیزخانەوە بینیوەو ووتوویەتی: بە کورەکەم بڵێ کە ژمارەیەکی زۆر لە موسلمانەکان بکوژێك چونکە زۆر خلکێکی خراپن. قائان ماوەیەك بیری کردەوەو فەرمووی کە لە رێگەی وەرگێرەوەی قسەی لەگەڵ کردی یان بۆخۆی راستەوخۆ؟ ووتی بە زمانی خۆی، قائان پرسیاری کرد تۆ زمانی مەغۆلی دەزانیت؟ ووتی نا. فەرمووی تۆ بە دڵنیاییەوە درۆ دەکەیت چونکە

رشیدالدین دەڵێ ((لەناو مەغۆل ئەمە گاڵتە پێکردنە کە تاژیکەکان وەها دەناسن کە کۆندامی نێرینەیان گەورەیە)) ﴿هەمان، لا٧٠٠﴾[21] و پاشان دەڵێ مونگکە قائان ((لەناو هەموو هۆزو کۆمەڵە ئایینییەکان رێزی بۆ موسڵمانەکان دادناو زیاترین رێژەی هەدیەو خێرو خێراتی پێیان دەبەخشی.[22]))

بەم شێوە، هەرچەند راپۆرتەکانی مەسیحیو موسڵمانەکان تارادەیەك وایان نیشان داوە کە لەگەڵ مەغۆلەکان هاوسۆزن بەڵام بەڵگە هێنانەوەکانیان جیاوازە. راپۆرتەکانی مەسیحی کە خۆش خەیاڵیو بانگەشە بوو، ئامانجیان مەسیحی دوورەدەستەکان بوو، راپۆرتەکانی موسڵمانەکان، وەك جووەینیو رشیدالدین فضل‌الله، تەنیا بەم مەبەستە نووسرابوون کە خزمەتگووزارەکانی مەغۆل شاد بکاتو پێیاندا هەڵبڵێن. لەلایەکی ترەوە، جۆزجانی موسڵمان کۆچەری خەڵکی ئاسیای ناوەڕاست، لە هیند دەنووسی، و نووسەرانی دوامەغۆل، وەك خاندئەمیر (نووسەری حبیب السیر) مێژوونووسی سەرتاکانی سەدەی شانزدەیەم، محافظەکارترن.

من دڵنیام باوکم جگە لە زمانی مەغۆلی هیچ زمانێکی تری نەدەزانی، پاشان فەرمانی دا کە بیکوژن.)) (لا٦٨٧) و.

[1]. نووسەر لێرەدا دەنووسێت ((رشیدالدین دەڵێ کە مەغۆلەکان بە مووسڵمانەکان دەڵێن کە ((ووزەی سێکسی بەهێزیان هەیە)).)) ئەگەر مەبەستی ئەو هەمان رستەیەك بێت کە لە سەرەوە ئاماژەم پێکرد، دیارە کە ئەم واتایە نادات. و.

[2]. لە جامع التواریخ (١٣٧٣: ٨٦١-٦٢) هاتووە ((کاتێکی بە پیرۆزییەوە مۆنگکە قائان لەسەر تەختی دەسەڵات دانیشت، هۆزەکانی بازرگان{بازرگانەکانی سەردەمی گیوك خان}... هاتنە خزمەتی ئەو و باسی خۆیان بە گوێی ئەو گەورە ڕاگەیاند... پاشا زۆر ڕێزی لێنانو فەرمووی کە لە خزێنەی وڵاتەکانی ئەو قەرەبوویان بکەنەوە، زیاتر لە پێنسەدهەزار بالنجی زیویان هێنا کە ئەگەر احتیاسی کردبا، هیچ کەس نەیدەتوانی دەنگی لێوە بێتو ئەمەش نیشاندەری خوو و رەوشتی پاشایانەی ئەوە...)) و.

کۆنسولەکانی سەرەتایی ئەورووپی بۆ درباری مەغۆل

لە ١٢٣٨ تێکدەرییەکانی نوێی مەغۆلەکان لە ئۆکرانیاو رووسیا دەستی پێدەکردو بەرەبەرە رووی لە ئەورووپا دەکرد. ئیلغارەکانی مەغۆلان لە لەهێستان لە ١٢٤٠ و هەنگاریا لە ١٢٤١ ئەورووپییەکانی ووریا کردەوە کە مەبەستی ئۆردوەکانی رۆژهەلات تەنیا داگیرکردنی ئەو وولاتانە نەبوو کە لە دەستی موسلمانەکاندا بوو. بەلام لەناکاو هێرشی مەغۆلەکان بۆ ئەورووپا وەلانراو هۆیەکەشی مەرگی ئۆگتای قائان بوو، چونکە پێویست بوو هەموو سەردارەکانی خانەدانی چەنگیزی بانگ بکرێنەوە مەغۆلستان تاکوو جێگرێك بۆ ئەو هەلبژێرن.

پاپ ئینوسێنتی[1] چوارەم کە لە هەلوەشانەوەی بریاری لە سێدارەدان رازی بوو، بێگوومان بە دروستی لە ناوەرۆکی بابەتەکە نەگەیشتبوو، لە ١٢٤٥ وەفدێکی بە سەرکردایەتی یوحەنای پلانۆ کارپینی، رەببان فرەنسیسکەنی[2]، ناردە درباری مەغۆل. مەبەست لەم ماموریتە کە بانگهێشی مەغۆلەکانی دەکرد بێنو تعمید وەرگرنو ملکەچی مرجعیتی پاپ بن، ئەوە بوو کە ئامرزێك بێت بۆ کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی پلانەکانی داهاتوی هێرش کردنی مەغۆلەکان بۆ سەر ئەورووپا. بەم شێوە، یوحەناو بالیوزەکانی دواتر، نوێنەری بارێك بوون کە ئۆڤن لاتیمۆر[3]، چین ناسو دۆزەرەوە، بە گالتەوە ناوی دەنێت ((سی ئای ئێی یان *رێکخراوی جاسوسی مەسیحی*[4] ئەو کاتە.))[23]

---

[1] . Innocent
[2] . Franciscan
[3] . Owen Lattimor
[4] . C.I.A: Christian Intelligence Agency

راپۆرتی یوحنا سەبارەت بە مانەوەی لە دربـاری مـەغۆل، کـە لـەو مـاوەدا شانازی ئەوەی پەیدا کردبوو کە لە سالّی ١٢٤٦ دا تـاج لەسـەر دانـانی گۆیـۆك[١] ببینێت لە پێگەی ئیلخان، بەڵگەیەکە بۆ پێلانگێرییەکانی فرقەیی کـە لـەوێ لـە ئارادا بوو. وادیارە گۆیـۆك لەگـەڵ مەسـیحییەت نێـوانی خـۆش بووبێـت. رشـید الدین دەڵێ هەر لە منداڵییەوە هاورێیەکی مەسیحی هەبوو بەناوی قەداق:

> ((چـونکە لـە قۆنـاغی منداڵییـەوە قـەداق کـە عیسەوی بوو لە رێگەی ئەتابەکییەوە هاورێی گۆیۆك خـان بـوو، سروشـتی ئـەو بەهـەمان شـێوەی ئـەوی لێهـاتبوو: و پـاش ئـەویش چینقای بـووە هاوکـاری ئەو، هەربۆیە هەمیشە رێگەی بـە پـەروەردە کردنـی قسیـسەکانو نـصاری دەدا، کاتێـك پەروپاگەنـدەی ئەم ناوبانگە بلاو بووەوە، لە وولاّتی شام (سوریا) و رووم (بیـزانس) و ئـاس (ئۆسـیتیا[٢]) و ئـۆروس[٣] (رووسیا) قسیسەکان بۆلای بـەرێزی هـاتنو بـەهۆی هاورێیەتی قەداقو چینقای لە انکار ئایینی ئیسلام بـە دوور نـەبوو، و کاروبـاری نـصارییەکان لـە سەردەمی دەسەلاّتی ئەودا رووی لە بـەرزیو باشـی کردو هیچ موسلمانێك نەیدەتوانی بـە دەنگـی بـەرز قسەیان لەگەڵ بکات[٤].[24]))

---

[1]. Guyuk
[2]. Ossetia
[3]. Oros
[4]. جامع التواریخ، هەمان، ٨٠٨.

هەر کە گۆیۆك دەسەلاتی گرتە دەست، موسلمانێکی وەك خزانەدارەکەی (صاحب دیوان) عبدالرحمن‌و حاجبەاش کە ژنێکی ئێرانی بوو بەناوی فاطمە[1] لەناو برد کە لە سەردەمی نیابت سەلتەنەتی تورئاگنەی[2] دایکی، خاوەنی دەسەلاتێکی زۆر بوون[253]. وەك پێشتر ئامارەمان پێکرد چینقای کە نەستوری‌و وەزیری گەورەی ئۆگتای[4] بوو و تورئاگنە پۆستەکەی لێ ستاندبووەوە، گەڕاندراوە سەر پۆستەکەی[255].

چنقای چاودێری وەرگێرانی لاتینی وەلامەکەی گۆیۆك بۆ پاپ ئینوسێنت بوو، لەوانەشە بەرپرسی بندێك بووبێت کە تێیدا خانی مەغۆل ئوسقوفی گەورە سەرزەنشت دەکات لەبەر ((تفرعن))ی لەم بابەتەدا کە ئەو تەنیا ئایینی کاتولیك بە شێوە ڕاستەقینەکەی مەسیحییەت دادەنێت[27]. هەرچەندە چاککردنەوەی کابینەی گۆیۆك لەوانەیە لە ڕوانگەی خۆیەوە زیاتر رامیاری بووبێت تاکوو پالنەری دینی، بەلام پێدەچێ لەڕوانگەی نوێنەرانی فرقەکانی ئایینی رەقیبەوە جۆرێکی دیکە بووبێت.

جۆزجانی ئامارە دەکات کە پیاوانی ئایینی بووزی ((توینەکان)) هەمیشە گۆیۆکیان بۆ ئازاردانی موسلمانەکان هان دەدا. دەلێن کە وەزیرێکی بووزی

---

1. "حاجبەیەکی بوو بەناوی فاطمە کە لە کاتی داگیرکردنی خوراسان لە مەشهەدی تووس بە دیلیان گرتبوو، زۆر زیرەك بوو و جێگای متمانەو نهێنی پارێزی خاتوون بوو و گەورەوە پیاوانی دەورووبەری ئەویان کردبوو بە ئامرازێك بۆ مەبەستەکانیان." (هەمان، ۷۹۹ـ۸۰۰) و.

2. "نزیکەی سێ ساڵ تەختی خانی لەژێر فرمانی تورئاگنە خاتوون بوو و قسەو فرمانی ئەو لە وولاتدا کاری پێدەکرا."(جامع التواریخ، ۸۰۲) و.

3. "یەکەمجار کاری فاطمە خاتوونیان بینی،... و پاشان عبدالرحمانیان سزا دا کە تورئاگنە خاتوون لە سەردەمی خۆیدا کردوویە حاکمی خۆتای." (هەمان، ۸۰۲، ۸۰۸، ۸۰۹) و.

4. "کاتێك ویستیان چینقای بگرن کە وەزیری گەورەی قائان بوو، ئاگادار بووەوەو رایکرد." (هەمان، ۸۰۰) و.

5. "چینقای دووبارە دامەزرا بووەوە." (هەمان، ۸۰۲) و.

ناسراو بە ئیلخان ووتوویەتی ((ئەگەر دەتەوێ تەختی پاشایەتیو لەشکەری مەغۆل بۆ تۆ بمێنێتەوە لەم دوو کارە یەکێکیان ئەنجام بدە، یان هەموو موسلمانەکان بکووژە یان بەرەیان دوابراو بکە.)) پاشان گۆیۆك ((بریاری دا کە باشترە فەرمانەکەی جێبەجێ بکرێو هەموو موسلمانەکان بخەسێنن‌و مجبوبیان بکەن، وەها کە دوابراو بنو بەرەیان نەمێنێت....)) ئەم بەلایە تەنیا بە موعجیزەیەك بەخێر کۆتایی پێهات، ((کاتێك ئەو نەفرەت لێکراوە (هەمان تووین) لە بارگای کیۆك (گویۆك) هاتەدەر، سەگێك کە تایبەت بوو بە بەر دەرگاو دەورووبەری تەختو سوارەکان... قەپالی بە هیلکۆکەکانی ئەو قوربەسەر داگرتو بە ددانی هەلکەندو بە هێزی ئاسمانیو پشتگیری خودا، دستبەجێ کوشتی.... و وازیان لە دەستدرێژی کردنە سەر موسلمانەکان هێنا.)) (هەمان، پۆلینی ٢٣، ١٧٣)[28]. بەلام لە شوێنێکی تردا جۆزجانی لایەنگری گۆیۆك لە مەسیحییەکان پشت ڕاست دەکات.[291]

یەکێك لە سەرەتاییو توانجاویترین نمونەکانی ئەو مەغۆلانە کە هەولێ دەدەن هیوای مەسیحییەکان بۆ ئامانجەکانی ڕامیاری ڕابکێشن، لە نامەیەکدا دەبینرێ کە لە ١٢٤٨ بۆ شا لویی لە قێبریس ناردرا بوو دەربارەی ناردنی *خاچییەکانی حەوتەم*، خاوەن پلەیەکی مەغۆل بەناوی ئیلجیگتای[٢] لە تەبرێز ئەم نامەی ناردبوو. لە نامەکەی ئیلجیگتای ((لەبەر سەرکەوتنی هێزەکانی مەسیحی دژی دوژمنەکانی خاچ لەبەر دەرگای خودا دۆعا دەکات.)) ئاوا دەلێت کە

---

[1]. " (ثقات) ئاوا دەگێڕێتەوە کۆمەلەی توینەکان بەردەوام کۆیۆکیان هان دەدا موسلمانکان ئازار بداتو بروادارن بخاتە رەنجەوە. لەو وولاتە پێشەوایەکی ئایینی ئیسلام هەبوو،...جەماوەری تساکانو قەسیسەکانو عەشیرەتی بت پەرستی توینان لەبەر کێبك پارانەوە کە پیشەوای موسلمانەکان بانگ بکات تاکوو مشتومڕیان لەگەل بکاتو بیسەلمێنێت کە ئایینی محەمەدو پێغەمبەری ئەو لە هەمووان بالادەسترە ئەگەر نەیتوانی ئەوا دەبێ بیکوژن." (طبقات ناصری، طبقه ٢٣، ص ١٧٣)

[2] . Eljigidei

گۆیوك بۆ پاراستنی مەسیحییەکان ناردوویەتی کە دووبارە کەنیسەکانیان دروست بکەنەوەو پشت راستی دەکاتەوە کە ((لاتینەکان، یونانییەکان، ئەرمەنییەکان، نەستورییەکان، یەعقوبییەکان[1] و هەموو خاچ پەرستەکان لە روانگەی خوداو خانی مەغۆلدا یەکسانن.[30]))

لە راستیدا ئیلجیتگای کە تازە کرابوو بە سەرکردەی سوپای رۆژئاوای مەغۆلەکان، پلانی هێرشکردنە سەر بەغدای دادەرشتو هیوادار بوو کە لویی هانبدات کە هێرشێکی هەڵخەلەتێنەر بەرەو میسر ئەنجام بدات. جگە لەمە، دوو نەستوریی ئێرانی کە نامەکەیان هێنابوو بە پاشای فەرەنسایان ووت کە گویۆك نەوەی پرسیتێر جۆنەو هەر دووکیان، ئەو و ئیلجیگتای، مەسیحییەتیان پەسند کردبوو و حەزیان دەکرد یارمەتی خاچییەکان بدەن تاکوو ئورشەلیم وەرگرنەوە. وەلامی لویی، کە رەبیانێکی دۆمینیکەن[2] بەناوی ئەندرۆ لونجۆمۆ[3] دەیهێنێتەوە، سەرئەنجام لە ١٢٥٠، ماوەیەکی کەم پاش مەرگی گۆیۆك، گەیشتە دربارەی مەغۆلو بێوەکەی ئەو ئۆغۆل قایمیش/ قەیمیش خاتوون وەلامی هەناردەوە کە تەنیا داوای باجی ساڵانەی دەکردو تێیدا هیچ ئامارەیەك بە بەڵێنەکانی ئیلجگتای نەکرابوو.[324]

راپۆرتێکی کە ئەندرۆ هێنایەوە ئاماژەی بە ناوی کۆیلەکانی ئەلمانی دەکرد کە لە ئاسیای ناوەراست رەنجیان دەکێشا. ئەم هەواڵە لە مێشکی رەبیانێکی

[1] . Jacobite
[2] . Dominican
[3] . Andrew Longjumeau
[4] . لە ساڵی ١٢٥٢، پاش ئەوەی کە مۆنگکە دەسەلاتی کەوتە دەست، لە سێدارەیان دا. ((ئیلچی هەنارد کە دەستبەسەری بکەنو بیهێنن لە بارێکدا کە هەدوو دەستیان لە خامەیەکدا پێچابوو. هەر کە گەیشتێ لەگەڵ دایکی شیرامون، قەداقاچ خاتوون، ناردیانە اردوی سورقەقتنی بیکی. مێنگاسار یارغوچی رووتی کردەوەو بە یارغویان بەستەوەو پرسیاریان لێ دەکرد. ئەو ووتی ئەندامێك کە جگە لە پاشا کەسێکی تر نەیبینیوە چۆن کەسێکی تر ببینێت؟ و لە تاوانەکەیان پێچاوەو لە لبادێکیانەوە پێچاوو خستیانە ناو ئاوەوە.)) (جامع التواریخ، هەمان، ٨٣٩) و.

فرەنسیسکەنی بەناوی ویلیام خەڵکی روبروك[1] بروسکەیەکی لێدا. لەو سەردەمەدا یەکێك لە ئەندامەکانی درباری شا لویی بوو. ئەم قسە دەماودەم دەگەرا کە سەرتاق نەبیرەی چەنگیزخانو سەرکردەی اردوی زێرینی جوچی کە لە رووسیا دەسەڵاتدارە، مەسیحیە. ویلیام بیری کردەوە کە لە ڕێگەی درباری سەرتاقەوە بچێتە ئاسیای ناوەکیو ئامۆژکاری مەغۆلەکان بکات بەرەو مەسیحییەتو ئەگەر بکرێ لە خزمەتی ئەو مەسیحییانە دابێ کە لەوێ دەژیان.[33]

گەشتەکەی ویلیام سەرکەوتنێکی تێکەڵاو بوو. هەرگیز کویلەکانی ئەلمانی پەیدا نەکردو مۆنگکە قائان، جێگری گۆیۆك، ڕێگەی پێ نەدا کە بە نەبراوەیی لە مەغۆلستان بمێنێتەوە تاکوو هەوڵ بدات بۆ بانگهێشتی مەبەستەکەی خۆی. جگە لەمە وەرگێرەکەی ولیام پیاوێکی هەمیشە سەرخۆش بوو و هاوکاری لەگەڵ نەدەکردو لەوانەشە ئەو دەرفەتانەی کە رەببان بۆ بلاو کردنەوەی بیروراکەی دەربارەی ئیجیل بەدەستی هێنابوو، بە فیرۆی دابوو بێت. لەلایەکی ترەوە، راپۆرتی ویلیام دەربارەی گەشتەکەی، کە لە ۱۲۵۳ـ۱۲۵۵ درێژەی خایاند، یەکێك لە چرپپرترینو زانیاری بەخشترین گەشتنامەکانی سەردەمی ئەوە.

ویلیام یەکەمین ئەورووپیی سەدەی ناوەڕاستە کە بەرەورووی بوودیزم بۆتەو باسی لێوە دەکات. یەکەم کاریگەرییەکەی کە لەسەری داینا ئەوە بوو کە بووزییەکان کۆمەڵێك مەسیحی لادەر بوون:

> لە شاری قایالیق (ق زاقستانی ئێستا) سێ بتخانەیان هەیە، سەردانی دوو دانەیانم کرد تاکوو کردارە هەڵەکانیان ببینم. لە یەکەمیان دا پیاوێکم

[1] . William of Rubruk

> دیت کە خاچێکی بچووکی رەش لە دەستێکی دا بوو، ئەمەش وای لە من کرد کە باوەر بکەم ئەو مەسیحییە چونکە وەك مەسیحییەك وەلامی هەموو ئەو پرسیارانەی دامەوە کە ئاراستەیم کردبوو. پاشان پرسیارم لێ کرد ((بۆچی لێرە خاچ و پەیکەری عیسا مەسیحتان نییە؟)) لە وەلامدا ووتی ((لای ئێمە باو نییە.)) لێرەوە گەیشتمە ئەم دەرئەنجامە کە ئەوان مەسیحین‌و ئەم وازهێنان لە داب‌و نەریتە بە هۆی پەیرەویکی هەلّوەیە.[34]))

ویلیام هەولّی دا کە دەربارەی ئەم فرقە موسلمانە خۆجێییە سەیرانە زانیاری زیاتر بەدەست بێنێت، بەلاّم سەرکەوتوو نابێت چونکە ئەمانە نەیاندەویست دەربارەی ئەو فرقە شتێك بلّێن. لە ئەنجامدا هەر کاتێك دەربارەی بوودیزم پرسیاری لە موسلمانێك دەکرد ((ئەوان بێزار دەبوون.[35]))

ویلیام روبروك دەلێ مزلی ئەو نەستوری‌و موسلمانانەی کە لە چین دەژیان بنکەی بێگانەکان بوو. وێنای ئەو لە هاوئایینە مەسیحییەکانی لە رۆژهەلاّتدا ئەرێنی نەبوو:

> نەستورییەکانی ئەوێ نەزانن. ئەوان بەزمانی سۆریانی نوێژ دەکەن‌و پەرتوکە پیرۆزەکانیان دەخوێنن لە کاتێکدا ئەم زمانە نازانن، هەربویە وەك ئەو رەبیانانە کە لەناو ئێمەدان‌و صرف‌و نحو نازانن دوعا دەخوێنن، واتە بە تەواوی گەندەلّن. جگە لە هەمووی ئەمانە سودخۆرن‌و مەی دەخۆنەوە، وانگهی، هەندێکیان کە لەناو ((تەتەرەکان)) دا

> دەژین وەك ئەوان چەند ژنیان هەیە. کاتێك دێنە ناو کەنیسە وەك ساراسینەکان[1] (واتە موسلمانەکان) داوێنیان دەشۆن ((دەست نوێژ دەشۆن یان غسل دەکەن))، ڕۆژی هەینی گۆشت دەخۆنو وەك ساراسینەکان لەو ڕۆژەدا میوانی دەدەن... دەرئەنجام ئەوەیە کە هەر کات یەکێك لەوان دەبێتە ئەتابەکی کورانی گەورەکانی مەغۆل، هەرچەند بۆ خۆیان ئینجیلەکانو ئاینیان فێر دەکەن، دیسانەوە بەهۆی کرداری ناشایستو چاوچنۆکییان تارادەیەك لە ئاینی مەسیحی بێگانەیان دەکات[36].

هەروەها ویلیام دەڵێ کە نەستورییەکان ڕێگە بە ئەندامانی فرقەکانی مەسیحی تر وەك زۆربەی کۆیلەکانی مەجاری، ئالانی، ڕووسی، گۆرجیو ئەرمەنی نادەن کە بچنە ناو کنیسەکانیان ئەگەر بێتوو بەناوی نەستوری تعمید نەدرابێتن.[37] جگە لەمە ئەوان گرنگی بە تالع دەدەنو تەنانەت دەچنە خزمەتی غەیببێژە موسلمانەکان.[38] ئەم نەستوریانە خۆیان لە نماد خاچ دوور دەگرتو کاتێك کە پیشەکارێکی کۆیلەی فەرەنسی بەناوی گیلیۆم بۆشلێر[2]، وەك هەدیە خاچێکی دروست کرد بۆ بۆلغای[3]، سەرۆکی شەحنەکان، کە قەشەکانی نەستوری دزییانو پاشان بوو بە ئاوو چووە ناو زەوی.[39]

ویلیام لە ماوەی مانەوەی لە دربای مۆنگکە میوانی ڕەببانێکی ئەرمەنی بوو بەناوی سەرگیس[4] (سێرگئیس[5]) کە هەمیشە لە دربار نیاری موسلمانەکان

[1] . Saracen
[2] . Guillaume Boucher
[3] . Bulghai
[4] . Sargis
[5] . Sergius

بوو. ڕۆژێك لە بۆنەیەكی هاوسەرگیریدا لە دربار، ئاریغ بوکا[1] برای بچووکی مۆنگکە، ئاماژەی بە دوو موسڵمان کردو پرسیاری لو سێرگیس کرد ئایا ئەوانە دەناسێت. لە وەڵامدا ووتی ((دەزانم کە ئەمانە سەگن.)) موسڵمانەکاندا لە وەڵامی ئەودا ووتیان ((کاتێك کە ئێمە بێڕێزی بە ئێوە ناکەین ئێوە بۆ بێڕێزیمان پێدەکەن؟)) ئاریغ بوکا چیرەی مشتومڕەکەی پچراند بەڵام ڕۆژی دواتر سێرگیس لە شەقام لەگەڵ چەند موسڵمانێك ئاژاوەی نایەوە. بەپێی فرمانێك ئەم ناخێرە خێوەتەکەی لە ناوەندی اردو دوور خستەوەو ویلیامیش وەك کیوانی ئەو ناچار بوو لەگەڵ ئەو بڕوات.[40]

ویلیام پێشتریش لە ڕێگەدا ڕووبەڕووی پیلانەکانی ئەرمەنییەکان لەدژی موسڵمانەکان ببووەوە ئەویش کاتێك بوو کە زانی وەرگێڕە ئەرمەنییەکان دەستیان لە نامەی ناساندنی ئەو وەرداوە کە شا لویی نووسیبووی‌و ئەویان گۆڕی بوو بە بانگهێشتێك بۆ شەڕێکی هاوبەش لەدژی موسڵمانەکان[41]. هەروەها زانی کە سێرگیس ((بە مەنگو قائانی ووتبوو کە ئەگەر ئامادەبێت ببێتە مەسیحی ئەوا هەمووی جیهان ملکەچی ئەو دەبێت‌و فرانکەکان‌و پاپی گەورەکان گوێرایەتی فەرمانی ئەو دەبن...[42]))

فاکتەرێك کە نیشان دەدات مۆنگکە ڕێز بۆ مەسیحییەت دادەنێ، دانانی بۆلغای، مەسیحی نەستورییە لە پۆستی ((سەروەری نوسەران[432])). بەڵام هەرکە مۆنگکە دەسەڵاتی گرتەدەست، وەزیری مەسیحی پێشووی ئەو واتە

---

[1]. Arigh Boke

[2]. "فرمانی دا کە بۆلغای ئاقا ببێتە سەروەری نووسەران کە بە ئەندازەی درێژایی مافی خزمەتی تایبەت دێرین بوو تاکوو نمونەو فرمانەکانی ئەو بنووسێتەوە، لە بیتکچییە موسڵمانەکان ئەم ئەرکە بە ئەمیر عمادالملك سپێردرابوو کە لە خزمەتی (ئوگتای) قائان‌و گۆیوك خاندا بوو و فرمانی بە ئەمیر فخرالملك دا کە یەکێك لە نزیکانی بەڕێزی بوو کە پایزە بە بازرگانەکان نەدات بۆ ئەوەی کە جیاوازییەك هەبێت لە نێوانیاندا لەگەڵ کەسانێك کە کاروباری دیوانیان لە ئەستۆ بوو." (جامع التواریخ، ٨٤٧)

چینقای کە بە پیلانگێری تاوانبـار کرابـوو، سـپاردە دەسـت زانایـەکی پـەردەی دربار بۆ ئەوەی لە سێدارەی بدات[1]، هەروەها مۆنگکە لـە پیلانێکـی بـووزی لـە شـاری بـێش بـالیغ ئاگـادار بـووەوە کـە ئامـانجیی کووشـتنی بـە کۆمـەڵی موسلمانەکانی نوێژی هەینی بوو و لە جیاتیان فەرمانی دا کە راژووی خۆجێیی ئۆیغور لەبەرچاوی خەڵك لە سێدارە بدەن.[442]

ئاشکرایە کە رامیاری مۆنگکە بەهەمان شێوازی هەمیشەیی مەغۆلەکان ئەوە بوو کە دەبێ لایەنگریو پشتیوانی لـە هـەر ئایینێك بکـری لـە رووی ئـەو هێـزو دەسەڵاتەی کە فراهمی دەکەن.[453] ویلیام دەنووسێ کە لە جەژنەکاندا پیـاوانی ئایینی هەر دینێك بە نۆرە دێنە لای قائانو تاکوو دۆعای بـۆ بکـەنو جامەکـەی پیرۆز بکەن. لە روانگەی تارادەیەك رەشبینانەی ویلیامەوە، قائـان ((بـروای بـە هیچ کامیان نییە... لەگەڵ هەمووی ئەمانە ئەوان (پیاوانی ئایینی) لـە دربـاری

---

[1]. "کاتی چینقاییش هاتو کارەکەیان بەدەستی زانایـەکی پـەردە ئەسپارد لـە مـانگی رەمـەزانی ساڵی خمسین و ستمائە." (هەمان، ٨٣٩)

[2]. "لە بێش بالغ، ییدی قوت کە سەروەری بت پەرستەکان بوو لەگەڵ گروپێك بڕیاریان دا لە رۆژی هەینی کـە هـەموو موسـلمانەکان لـە مزگـەوت کۆ دەبنـەوە، بەدەرکـەونو هـەموویان لـە مزگـەوت بکوژن. غولامێك لەناو ئەواندا کـە ئاگـاداری ئـەم بارودۆخـە بـوو، بـووە موسـلمانو پیلانەکـەیانی ئاشکرا کردو تاوانەکەی بەسەریاندا سـەلماند. پاشـان کـە ییـدی قوتیـان هێنایـە اردو بـە یارغویـان بەستەوە ددانی بە تاوانەکەیدا نا، فرمان درا کە بیبەنە بێش بالغو لە رۆژی هەینی پاش نوێژ لەبـەر چاوی تەواوی ئامادەبووان سزای بدەن." (هەمان، ٨٣٩ـ٨٤٠)

[3]. جوزجانی لە طبقاتی ناصریدا ئاماژە دەکات کـە روونکـەر نییـە کە بەرەکـەخان لـە سـەردەمی جێنشینی مۆنگکەدا توانیبێتی کە ئەو بکاتە موسلمان. (نووسەر)
"کاتێك کە مەنکو خانیان لەسەر تەختی پاشایەتی دادەنا بەرەکا موسلمان بوو، ووتـی حکومـەتی یارانی کفر هەڵچووەو هەر پاشایەکی کافر کە لەسەر تەخت دادەنیشێت ئـەوا حکومەتەکـەی درێـژە ناخایانێت. ئەگەر دەتانهەوێ حکومەتی مەنکو درێژەی هەبێت ووشەی شهادەت بڵێن تـاکوو نـاوی ئەو لە دەفتەری ئیسلامدا تۆمار بکرێت، (ئـەو کاتـە لەسـەر تـەخت دابنیـشێتو وەهـاش هـاودەنگ بـوون) مـەنکو ووشـەی شـەهادەتی ووتو پاشـان بـەرەکا باسـکی ئـەوی گـرتو لەسـەر تـەختی دانیشاند..." (طبقات ناصری، گبقەی ٢٣، هەمان، ١٧٩)

ئەودا ((مێشن لە دەورى شيرينى)) و ئەويش هەموويان خەڵات دەكاتو هەموو لەو باوەڕەدان كە لەگەڵيدا پێوەندى دۆستانەيان هەيە...))[46]

لە هيچ جێگەيەكدا بە ئەندازەى ڕستەى پێشوو ناكامى سەركردەكانى مەسيحىو موسلمانو بووزيى لە تێگەيشتنى ڕوانگەى مەغۆلەكان سەبارەت بە ئايين بەم ڕوونييە درك پىَ ناكرێت، پێدەچێت كە تەنيا ويليام ئەم باردۆخەى بەوردىو دروستى هەڵسەنگاندووە. ئەو دواتر هەوڵى دا بۆ مەغۆلەكانى ڕوون بكاتەوە كە مەبەست لە هاتنى بۆلاى مۆنگكە هيچ هۆيەكى دپيلۆماتێكى نەبووە بەڵكو تەنيا دەيويست ((ووتەى خودا دەربڕێت، هەڵبەتە ئەگەر حەز بكات گوىَ بگرىَو ببيسێت)) كاردانەوى مەغۆلەكان ئەوە بوو كە ((پێيان چەقاندبوو كە ووتەى خودا چى بوو كە من دەمويست بيڵێم، وايان دەزانى دەمەوىَ پێشگۆيى سەركەوتنو داگيركردنى بۆ بكەم، هەمان كارێك كە كەسانى ديكە دەيانكرد.))[47]

مۆنگكە، وەك گۆيۆك، حەزى دەكرد كە پياوانى ئايينى ڕەقيب لەگەڵ يەكدى بكەونە مشتومڕى فەرمى.[48] ئەو لە مشتومڕێكدا كە لە دربار لە نێوان ويليام و ئەوانەى تر دروست ببوو، ووتى ((ئێوە مەسيحييەكان، ساراسينەكان (موسلمانەكان)، تۆين[1] (پياوانى ئايينى بووزيى) لێرەنو هەريەك لە ئێوە دەڵێت كە ئايينى ئەو مەزنترەو نووسراو يان پەرتووكەكانى ئەو ڕاستييەكى زياترى لەخۆ گرتووە.))[49] تەنيا ڕاپۆرتێكى كە لەم مشتومڕە هەمانە ڕاپۆرتەكەى ويليامە كە بەم شێوە وێناى خۆى دەكات كە بووزييەكانو موسلمانەكانو نەستوريييەكانى شەرمەزار كردووە بەڵام قەبول دەكات كە لەگەڵ هەمووى ئەمانە هيچ كەس نەيووت كە ((ئيمانم هێناو دەمەوىَ ببمە مەسيحى.))[50]

---

[1] . Tuin

لە دواترین دانیشتنی ویلیام لەگەڵ قائان، مۆنگکە بۆی ڕوون دەکاتەوە کە ((ئێمەی مەغۆل باوەڕمان هەیە کە تەنیا یەك خودا هەیە کە ژیانو مردنی ئێمە بەدەستی ئەوەو دڵەکانمان ڕوو لەو دەکەین... بەڵام بەهەمان شێوە کە خودا پێنج پەنجەی بە مرۆڤ بەخشیوە ئاواهاش چەند ڕێگەیەکی بە مرۆڤداوە. خودا پەرتووکی پیرۆزی بە ئێوە داوەو ئێوەی مەسیحیی جێبەجێیان ناکەن.)) پاشان مۆنگکە ڕەخنە لە مەسیحییەکان دەگرێ لەبەر خستنەوەی ئاژاوەو جودایی‌و تەماحیان، هەر چەندە لە ڕووی زیرەکییەوە ووتی کە مەبەستی ویلیام نییە.[51]

مۆنگکە لەساڵی ١٢٥٨ کۆبوونەوەیەکی مشتومڕی پێك هێنا هاوشێوەی هەمان دانیشتنەکەی کە ویلیام تێیدا بەشداربوو. بەڵام ئەم جارەیان بۆ بووزییەکان‌و داۆییەکان تەرخان کرابوو کە ڕکابەرییان لە چین دەگەڕاوە سەردەمی تانگ. قائان برا بچووکەکەی خۆی واتە قوبیلای کردە سەرۆك‌و مۆنگکە کە بەشداری لە مشتومڕەکان دەکرد بوودیزمی پێ باشتر بوو وتی ئەمە وەك بەری دەست وایەو ئاینەکان دیکە وەك پەنجەن وان.[52]

لەم ناوەدا دیسان لە ڕۆژئاوا، پاوانخوازی مەغۆلەکان دەبووە هۆی دووبارە دروستبوونەوەی یەکێتیەکی مەسیحی مەغۆل لەدژی موسلمانەکان. بوونی مەسیحییەکان لە نزیکی هۆلاکو ئیلخانی ئێران، هەروەها دۆقوز خاتوونی هاوسەری‌و سەردارەکەی کیتبۆقا، پەرەی بەم هیوا نوێیە دەدا. لە ١٢٥٤، هیتۆم[1] پاشای ئەرمەنستان، ڕازی بوو لە بەرامبەر پاراستنی کۆمەڵەکانی مەسیحی ئاناتولی کۆمەڵێك چریك بۆ سوپای مەغۆل ئامادە بکات‌و جارێکی تر بەڵێنی دا ئۆرشەلیم بگەڕێنێتەوە بۆ مەسیحییەکان. دوابەودوای داگیرکردنی بەغدا بەدەستی هۆلاکو لە ١٢٥٨ کە تێیدا موسلمانەکان بە کۆمەڵ کووژران بەڵام لە خوێنی مەسیحییەکان خۆشبوون، هۆلاکو کۆشکی پاشایەتی بە

[1] . Hethum

جاسلیقی نەستوری، مار مەکیخا[1]، سپاردو فەرمانی دا کە کەنیسەیەکی جامعی نوێی بۆ دروست بکەن.[532]

لە داگیرکردنی حەلەبو دەمیشق بەدەستی کیتبۆقا لە سەرەتای ١٢٦٠ دیاربوو کە ئورشەلیم بەم زووانە دەکەوێتە دەست غۆلەکان. بەلاّم ئەم ئاواتە نەگەیشتە ئاکام چونکە لە کۆتاییەکانی هەمان ساڵدا مەغۆلەکان بەشێوەیەکی چاوەروان نەکراو لە عین جالوت لە هێزکانی مالیکی میسر شکەستیان خوارد. سەرکەوتنی ممالێك کۆتایی بە جیهانگیری مەغۆلەکان لە باشوور رۆژئاوا هێناو بەلایەنی کەمەوە لەوانەیە بووبێتە هۆی ئەوەکە هەندێك لە مەغۆلەکان گومانیان دەربارەی هێزی مەسیحیەت پەیدا کردبێتو بیر لەوە بکەنەوە کە لەوانەیە ئیسلام ئایینێکی بەهێزتر بێت. سەقامگیری دەسەلاّتی ممالێك لەگەلّ پەیمانی یەکێتی بە *اردوی زێرین* بە سەرکردایەتی بەرەکە کوری جوچی پشتراست بوو چونکە ئەو ببووە موسلمان یان لەوانەیە وەك موسلمانێك پەروەردە کرابوو و دوژمنی هۆلاگو بوو.[54]

جۆزجانی چیرۆکێکی سەرنجراکێش دەگێرێتەوە کە وێنای بەرگری بەرەکە لە ئیسلام نیشان دەدات. مەسیحییەکی گەنجی خەڵکی سەمەرقەند ببوو بە ئیسلام، خاوەن دەسەلاّتێکی بێناونیشانی مەغۆل کە چوو بوو سەردانی ئەوی کردبوو، نەیتوانی هانی گەنجەکەبدات کە بگەرێتەوە سەر ئاینی مەسیحییەت،

[1] . Mar Makikha

[2] . جوزجانی دەڵێ ئەو شیعانەی کە لە خزمەتی خەلیفەدا بوون خیانەتیان لە بەغدا کرد. (نووسەر)

"و امیرالمؤمنین المستعصم بالله وەزیرێکی هەبوو بێدینو رافضی، ... نەیاری لەگەلّ امیرالمؤمنین کردو بە نهێنی کۆمەڵێك نووسراوی بۆ هۆلاگو هەناردو لەگەڵیاندا رێککەوتو بانگهێشتی کافرەکانی کردو لەشکرە کۆکراوەکانی عێراقی هەنارده دەورووبەرو لای امیرالمؤمنین وەهای نیشان دا کە لەگەلّ کافرەکان ئاشت بوونەتەوەو پێویستیان بە لەشکر نییە. پاش ئەوەی کە بەغدا لەشکری تێدا نەما لەناکاو لەشکری کافری مەغۆل گەیشتنە نزیکی بەغدا...." (طبقات ناصری، هەمان ١٩١)

((ئەو نەفرەت لێکراوە ترسایی بوو))، هەربۆیە لە سێدارەی دا. کاتێك بەرەکە ئەمەی بیست، خوێنی مەسیحییەکانی سەمەرقەندی مباح کرد کە لە کەنیسەدا کۆببوونەوە.[551] هەروەها جۆزجانی باسی ئەوە دەکات کە سەرتاق بەهۆی دوعای بەرەکەوە مرد کە ئاواتی مەرگی ئەوی دەخوازت[562].

[1]. "یەکێك لە تەرساکانی سەمەرقەند ئایینی ئیسلامی پەسند کردو موسلمانەکانی سەمەرقەند کە پێگەیەکیان لە ئایینی ئیسلامدا هەیە ڕێزێکی زۆریان لێناو خەلاتێکی زۆریان دایە. لەناکاو یەکێك لە ملهۆرەکانی مەغۆلو کافری چین کە سەروەتو سامانی هەبوو و ئەو نەفرەت لێکراوە کە تەرسایی بوو، گەیشتە سەمەرقەند. ترساکانی سەمەرقەند چوونە لای ئەو مەغۆلەو گازەندەیان کرد کە موسلمانەکان منداڵەکانمان لە ئایینی ترسایی‌و شوێنگرتنی عیسا، سلاوی خودای لێ بێت، بەرەو ئایینی ئیسلام رادەکێشن... مەغۆلەکە فرمانی دا تاکوو ئەو گەنجە بێنن کە بۆتە موسلمان، لەگەڵی بە نەرمی رەفتاریان کردو بەڵێنی سەروەتو سامانیان پێدا ئەگەر لە ئایینی ئیسلام هەڵگەرێتەوە... کاتێك ئەو گەنجە لەسەر ئایینی حەق پێداگری کردو گرنگی بە بەڵێنەکانی ئەو جەماوەرە نەدا، ئەو نەفرەت لێکراوە فرمانی دا تاکوو سزای گەنجەکە بدەن، و بە سامانی ئیمانەوە ئەم جیهانەی بەجێهێشت،رەزای خوودای لەگەڵ بێت." (طبقات ناصری، هەمان ٢١٥ـ١٦) ﴿بەرەکا خان پاش بیستنی بارودۆخەکە یان بەهۆی پێداگری جەماوەری موسلمانی سەمەرقەند، تووڕەیی بەسەر سروشتیدا زاڵبوو... فرمانی دا ئەو جەماوەری تەرسایە کە لەو تاوانەدا بەشداریان بووە، بکوژنو بیاننێرنە دۆزەخ.... ئەو هۆزە رۆژەرەشە لە کەنیسە کۆبوونەوەو بە یەکجار هەموویان لە شوێنێکدا گرتنو رادەستی دۆزەخیان کردنو ئاجور بە ئاجوری کەنیسەکەیان رووخاند، ئەم تۆڵەسەندنەوە بەهۆی پێداگری ئەو پاشایەوە بوو لەسەر ئایینی محەمەدیو جەماوەری أحمدی.﴾ (طبقات ناصری، هەمان ٢١٦ـ١٧) و.

[2]. سید شمس الدین گێرایەوە: کاتێك کە باتوو کۆچی دوایی کرد کوڕێکی لەپاش بەجێما بەناوی سەرتاق بەو پەری ستەمکاریو دەستدرێژیو دەمارگرژی لەگەڵ موسلمانەکان. سەتاق نایەوێ بچێتە خزمەتی بەرەکا خان بەم هۆیە کە (تۆ موسلمانیو من ئایینی تەرساییم هەیەو بینینی رووخساری موسلمان شمە...) کاتێك ئەم قسە ناڕاستە گەیشتەوە گوێی پاشا موسلمان بەرەکا خان (دڵی نازداری رەنجاو زۆر خەمبار بوو. فرمانی دا تاکوو خەرگەیەکی بۆ دامەزرێنن لە ناوەندی لەشکردا وەها کە پێشتر هاوشێوەی نەکرابێت... زنجیری لە ملی خۆی کردو سەرەکەی تری زنجیرەکەی لەسەری خەرگەکە تووند کردو لەسەر پێی وەستاو بە هەنیسكو پارانەوەوە دەگریاو دەلالاوە: خوودایە! ئەگەر ئایینی محەمەدیو سەریعەتی ئیسلام لەسەر حەقە تۆڵەی من لە سەرتاق بستێنەوە. سێ شەوو رۆژ لەم بارەدا پاش ئەنجامدانی ئەرکەکانی دەیناڵاندو دەپاڕاوەو

بەلاّم موسلمان بوونی بەرەکە لەو کاتەدا نەبووە هۆی موسلمان بوونی *اردوی زێرین*. بانگهێشتکەرانی مەسیحی - لە بەنەرەتدا لاتینی بەلاّم ئۆرتۆدۆکسی رووسیاییش بوون - تا سەدەی چاردەیەمیش درێژیان بە رکابەرییەکانیان دا بەمەبەستی دزەکردنە ناوییەوە. پێدەچێ رکابەرە گرنگەکانیان شێخەکانی صوفیە بووبێت. سەردەمێك لە نزیکی ١٣٢٠ بانگهێشتکەرێکی دۆمێنیکێن بەناوی ویلیام ئادام نامەیەکی نووسی کە تێیدا داوای زیادکردنی چالاکی بانگهێشت دەکرد لە ناوچەی ڤۆلگا بەو ئەوەی وەلاّمدەری چالێنجی تەشەنەکردنی فراوانی موسلمانەکانی ئەوێ بێت. ویلیام موسلمان بوونی ئۆزبەك خان سەرکردەی *اردوی زێرینی* جوچی - کە موسلمانەکانی ئاسیای ناوەڕاست ئەمە بە هۆکاری ئیسلامی بوونی *اردوی زێرین* دەزانن - بە چالاکی هەژارەکانی صوفی دەبەستێتەوە کە سولتان مەملوك ناردبوونی. هەروەها دەڵێ بەهۆی هەمان ئەو صوفیانە بوو کە سەرکردی *اردوی زێرین* ((بەم دواییانە، لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە تاتارەکان بوو بە شرەانگێزترین ساراسین، دوژمنو ئازاردەری مەسیحییەکان.))[57]

حکومەتی مەغۆل لە سەردەمی قوبیلای قائان گەیشتە بەرزترین ئاستی ئالۆزی. قوبیلای پاش کۆچی دوایی مۆنگکە لە ساڵی ١٢٥٩ بوو بە ئیلخان. تێروانینی سەرەتایی قوبیلای بۆ نەریتە ئایینیەکان ئامادەباشی هەمیشەیی مەغۆلەکان بوو بۆ بۆ هەر شتێکی کە دەکرا بەکاربهێنرێت. مارکۆپۆلۆ دەگێڕێتەوە کە دەیووت ((چوار پێغمبەرن کە دەیانپەرستنو هەموو جیهان ڕێزیان لێ دەگرێت. مەسیحییەکان دەڵێن خودای ئەوان عیسا مەسیح بوو، ساراسینەکان موحەمەد، یەهودییەکان موساو بت پەرستەکان شاکیەمۆنی بۆرخان، کە یەکەم

دەگریا، هەتاکوو لە رۆژی چوارەمدا ئەجەل گەیشتە سەر سەرتاقی نەفرت لێکراو لە مزلەکەی خۆیداو خودای گەورە تووشی ژانە زگی کردو رادەستی دۆزەخ کرا.) (طبقات ناصری، هەمان ٢١٧-١٨) و.

کەسێك بوو کە ئەویان وەك خوداو لە شێوە بت نیشان دا، و من رێز بۆ هەر چواریان دادەنێم تاکوو بەشکەم رێزم بۆ ئەویان دانابێت کە گەورەترینەو لە ئاسمانەو راستەقینەترەو داوای یارمەتی لەو دەکەم.)) 58

هەروەها خواند ئەمیر، مێژوو نووسی موسلمان، دەڵێ ((قوبلاقائان هەموو رۆژێك لە رۆژهەلاتنەوە تا کاتی ناشتاخواردن خەریکی کاروباری گرنگی پاشایەتی بوو. ئەو کات زانایانی ئیسلامو احباری یەهودیو رەببانەکانی ترساو زاناکانی خۆتا لە نشینگەی ئەو کۆ دەبوونەوەو گفتوگۆ و مشتومڕیان دەکردو بە گشتی حەزی لێ بوو گوێی بۆ دۆزەکانی عەقلیو نەقلی بگرێتو لە سەردەمی دەسەلاتی خۆیدا فەرمانی دا کە قۆرئانی پیرۆزو تۆریت (تەورات) و ئینجیلو پەرتووکی شاکمونی وەرگێرنە سەر زمانی مەغۆلی 59.)) (هەمان، لا ٦٦)

ئاگادار بوو کە لە رکابەرییە ئایینییەکانی ناو دربار دوور بێت. رشیدالدین دەڵێ ((پلەی فین جانیان (چینی: پینگ جانگ[1]) پێشتر بە خەڵکی خۆتای دەداو ئێستا بە مەغۆلو تاجیکو ئۆیغوریشی دەدەنو بە سەرگەورەی (فینجانەکان) دەڵێن (شۆ) فینجان. 602)) هەروەها وەك خواند ئەمیر دەڵێ ((پێشتر قائان هەمیشە پلەی وەزارتی بە چوار کەس دەدا کە هاودین بوون تاکوو بە هۆی جیاوازی ئایینییەوە کێشە نەکەوێتە نێوانیانو دارایی دیوان لە خیانەت بەدوورو پارێزراو بێت.)) (هەمان، لا ٦٧)

بەلام پێ ناچێت ئەم رامیارییە کاریگەر بووبێت وەك لەو نموونەی خوارەوەدا بەدەر دەکەوێ. رشیدالدین دەڵێ سەردەمی قوبیلای ((پۆستی وەزارتیان بە کەسێکی ئۆیغوری (بووزیی) بەخشی بەناوی سەنگە[2] و ماوەی شەش ساڵ کاروباری (ممالك) لە دەستی ئەودا بوو...)) دوژمنی موسڵمانەکان

---

1 . P'ing-chang

2 . جامع التواریخ، لا ۹۰۷.

3 . Sanga

بوو. ((بەرێکەوت ڕۆژێك قائان داوای چەند دانە مرواری لێ کرد. ووتی نیمە. کەسێکی دامغانی بەناوی مبارەك شا لە خزمەتی قائاندا خۆشەویستو بەرێز بوو و چاوەڕوانی دەرفەتێك بوو لەدژی سەنگە. لەو بارەدا باسی ئەوەی کرد کە سەنگە تەغارێك مرواری‌وگەوهەری لە ماڵەوە هەیەو من بینیومە. سەنگەیان سزا دا[62][1].))

بووزییەکانی تەبەتی ڕکابەرییان لەگەڵ داتۆییەکانی چینی پاراستو لە ئاکامدا سودیان لە کارگەرییەکەیان وەرگرت (لەرێگەی رەبانەیێك بەناوی پەگپا[2]) تاکوو هانی قوبیلای قائان بدەن کە داتۆییەکان سەرکەوت بکاتو لە ١٢٨٧ پەرتووکەکانیان لەناو ببات، تەنیا نووسراوێکی داتۆیی کە لەم پاکسازییە بەساغی دەرچوو داتۆ دە جینگ[3] بوو[63]. لایەنێکی گرنگی رامیاری بەرێوەبەرایەتی قوبیلای بێبروایی ئەو بوو سەبارەت بەو چینییە خۆجێییانەی کە لە خزمەتیدا بوون. هەرچەند ئەو دربارەکەی بردبووە چینو پایتەختێکی نوێی بەناوی خان بالیغ (بیجینگ/ پێکەنی ئێستا) دروست کردبوو، بەلام هەر لە دەستپێکەوە چەند خیانەتێکی کە لە راوێژکارەکانی ببنیبوو وای لێ کرد زیاتر لە جاران ڕوو لە بێگانەکان، بەتایبەت موسلمانەکان، بکات[64][4]. لەوێوە کە بێگانەکان هیچ پێگەیەکی پشتیوانیان نەبوو جگە لە خزمەتکارەکانی مەغۆل نەبێ، قوبیلای ئەوانی پێی سەقتەر بوو.[65] هەروەها لەوانەیە سەرکوتکردنی

---

[1]. هەمان، ٩٢و ٩٢٣.

[2]. Phags-pa

[3]. Tao te Ching

[4]. "کورەزای حەزرەتی بوخاری کە پاش یەلواچ لە خزمەتی قوبیلای قائان وەزیر بوو و قائان راژووی قەراجانگی بەو سپاردبوو... کاتێك نۆرەی پاشایەتی بە قوبیلای قائان گەیشت... پۆستی وەزارەتی بەو بەخشی‌و لە جێگەی ئەو ناصرالدینی کوری کردە راژووی قەراجانگو ئەویش ماوەی بیس‌وپێنج ساڵ وەزیر بوو... بەر لەوەش (کۆچی دوایی ناصرالدین) کوری ناصرالدین بەناوی ئەبوبەکر کە ئێستا پێی دەڵێن فنجان هەنارده شاری زەیتون وەك حاکمی ئەو شارە." (جامع التواریخ، ٩١٤-١٥)

دائۆییەکان‌و کۆنفۆشیوسییەکان لە لایەن قوبیلای ((بەم مەبەستە بوو کە ئەو چینیانەی کە شوێنگرتەی خانەدانی مغۆل بوون لە پالپشتی واتایی خۆی بێبەش بکات.))[66]

ناسراوترین موسلمانی درباری قوبیلای وەزیری دارایی بەدنامی ئەو ئەحمەد بوو[1] کە کارەساتی بیست ساڵەی باج ستاندی ئەو رعایای چینی قوبیلای‌و بێگانەکانیشی بێزار کردبوو. پێوەندییەکانی ئەو بەتایبەت لەگەڵ پایەبەرزانی بوودیی‌و کۆنفۆشیوسی ئیلخان تاڵتر بوو. وەزیرە چینییەکان ئەحمەدیان بە سودوەرگرتن تاوانبار دەکردو ئەویش لە وەڵامدا ئەوانی بەوە تاوانبار دەکرد کە دەست بلاو و ئەبلەخەرجن. سەرئەنجام نەیارانی چینی ئەحمەد بە دەستی ئەو لەسەر کار لادران یان کووژران، یان بە هۆی هۆکاری سروشتی مردن، یان بەنەفرەتەوە دەستیان لە کار ترازاند، کە لە ئەنجامدا لە ۱۲۸۰ دەسەڵاتی ئەحمەد تارادەیەك بەبێ‌کێشە بوو[67]. بەڵام دوو ساڵ دواتر سەردارێکی چینی بەناوی چیان هۆ کووشتی[2]. قوبیلای ژمارەیەکی زۆری چینی کووشت کە گوومانیان لێ دەکرا دەستیان لەم پیلانەدا هەبوویێت[3]، بەڵام کاتێك ماڵەکە ئەحمەد گەران زانرا کە چ گەنجێکی گەورەی کۆکردۆتەوە، قائان ووتی کە گۆرەکەیان دەرداوەو لاشەکەیان خستە بەردەمی سەگەکان، یان بەپێی گێردراوەکانی مارکۆپۆلۆ و رشیدالدین فەرمانی دا بە گەردونە بەسەریدا برۆن[68][4].

---

[1]. امیر احمد فناکتی. و.

[2]. Ch'ian-hu "کەسێکی خۆتایی گانۆ فینجان وەزیری بوو." (جامع التواریخ، ۹۱٦)

[3]. "گەورەپیاوان‌و ئەمیرەکانی هەنارد تاکوو بە رێزێکی زۆرەوە بەخاکی بسپێرن." (هەمان، ۹۲۰)

[4]. "فەرمووی کە لە گۆر دەریبێننەوەو گوریسیان لە لاقی بەست‌و بەسەر چوارلای بازاردا بە داریاندا کردو گەردونەیان بەسەردا لێدەخوری." (هەمان، ۹۲۰)

بەدوای بێبەزەیی قوبیلای، پاش مەرگی ئەحمە، ڕوانگەی ئەو بەرامبەر جەماوەری ڕعیەتە موسلمانکانی تەسکتر بووەوە، بۆ نموونە دووبارە سەرچاوەی کووشتنەوەی حەلالی ئاژەڵی بۆ موسلمانەکان قەدەغە کرد[691]. ڕشیدالدین دەڵێ کە ڕامیارییەکانی دژی موسلمانان، کە ڕێگەگرتن لە خەتەنەکردنشینی دەگرتەوە، بە دەستی کاربەدەستێکی مەسیحی بەناوی عیسا تەرسا کەلەمچی (چینی: ئای سیۆئە[۲])، کە ڕشیدالدین، تۆمەتباری دەکات کە غلامە موسلمانەکانی هان دەدا واز لە ئەربابەکانیان بێنن‌و بەجێیان بێڵن. لە ئەنجامدا ئەم دەڵێ ((بارودۆخەکە وای لێهات کە زۆربەی موسلمانەکان دیاری خۆتایان بەجێهێشت[70].))

((چونکە تەرساکان لە سەردەمی قائان لەگەڵ موسلمانەکان بەتووندی دەمارگرژ بوون ئاماژەیان بەوە کرد کە لە قورئاندا ئایەتێك هەیە کە اقتلوا المشركین کافة[71]، و بە شێوەیەك کە قائان لێی ڕەنجا. فەرمووی کە لە کوێوە ئەم شتە دەڵێن؟ ووتیان بەپێی نووسراوێك لەلای ئاباقائانەوە هاتووە. قائان داوای ئەو نووسراوەی کردو زاناکانی بانگهێشت کردو لە بهاءالدین بهایی کە گەورەی ئەوان بوو پرسیاری کرد کە ئایا ئەم ئایەتە لە قورئانی ئێوەدا هەیە یان نا؟ ووتیان بەڵی هەیە. ووتی: ئەگەر خودا فەرموویەتی کە کافرەکان بکووژن کەواتە بۆچی نایانکووژن؟ وەلامی داوە کە هێشتا کاتی نەهاتووەو بۆمان دەست نادات. قائان تووڕە بوو و فەرمووی بۆ من دەست دەداتو فەرمانی دا تاکوو سزایان دا.... داوای مۆلانا حمدالدین سابق سەمەرقەندییان

---

[1]. "فەرمووی لەمەو پاش موسلملنەکان‌و خاوەن پەرتووکەکان مەڕ سەر نەبرن‌و وەك داب‌ونەریتی مەغۆلەکان سینگیان هەڵتلیشێنن،... عیسا تەرسا کەلەمچی‌و ابن معالی‌و بۆندۆق کە لە دەستەی ناپاکان‌و خراپەکانی سەردەمی خۆیان بوون... غولامە موسلملنەکانیان هەڵدەخەلەتاند کە ئەگەر بێتوو جاسوسی بۆ خاجە بکەن ئەوا ئازادتان دەکەین... و بارودۆخەکە وەهای لێهات کە زۆربەی موسلمانەکان دیاری خۆتایان بەجێ دەهێشت..." (هەمان، ۹۲۱) هەروەها حبیب السیر، لا ٦٤. و.

[2]. Ai-hsueh

کرد کە دادوەر بوو هەمان پرسیاریان ئاراستەی ئەویش کرد. ووتی: ئەم ئایەتە هەیە. قائان فەرموی بۆچی ناکووژن؟ ووتی خودای مەزن فەرموویەتی کە کافرەکان بکووژن، ئەگەر قائان فەرمان بدات دەڵێم کە کافر کێیە. فەرمووی بڵێ. ووتی چونکە تۆ ناوی خودا لەسەر یەرلیغ (فەرمان) دەنووسی کافر نیت، کافر کەسێکە کە خودا نەناسێو شەریکی بۆ دابنێتو خودای گەورە ئینکار بکات؟ قائان ئەمەی زۆر بەلاوە خۆش بوو....))[721] ئەم وەڵامە لەو سەردەمەدا گیانی موسلمانەکانی رزگار کرد، بەڵام حیسارەکان لەدژیان چەند ساڵی تریش درێژەی خایاند. لەو کاتەدا دەستکەوتەکانی بازرگانی موسلمانەکان زۆر کەم بووەوە هەتاکوو لە ١٢٨٧ قوبیلای ڕێگری سەربرینی حەلالی ئاژەڵی هەڵوەشاندەوە[732].

ئەمە هەمان ئەو ساڵە بوو کە لە ڕۆژئاوا، ئیلخان ئارغون دووهەمین بالیوزەکەی هەناردە ڤاتیکان، ئەمجارەیان بەسەرپەرشتی ابن صوما، تورکی نەستوری. ئارغون لە نامەکەیدا بۆ پارپ هەمان داواکاری پێشووی دووبارە دەکاتەوە بۆ ئەوەی ئەورووپییەکان لە هێرشکردنە سەر لەوانو میسر یارمەتی بدەنو دەڵێ ئەگەر لە وەرگرتنەوەی ئورشەلیمدا سەرکەوتن بەدەست بێنێت ئەوا دەبێتە مەسیحی[74].

[1]. هەمان، ٢٢-٩٢٢. حبیب السیر، لا ٦٥.

[2]. "ووتیان کە بازرگانە موسلمانەکان هەموو لێرە ڕۆیشتنو لە دیاری موسلمانەکانەوە هیچ بازرگانێك نایەتو تەمغاکانیان (مالیاتەکان) شکاندووەو تەنگسووقەکان (شتی نادرو کەمیاب) ناهێنن، بەهۆی ئەوە کە حەوت ساڵە مەڕ سەر نابڕن، ئەگەر فەرمان بدرێت کە بتوانن مەڕ سەر ببڕن، بازرگانەکان هاتوچوو دەکەنو تەمغا بەتەواوەتی بەدەست دەکەوێت. بۆیە فەرمان بە ڕێگپێدان درا." (هەمان، ٩٢٢) و.

پیلان و ئاژاوە لە سەرزەوییەکانی ئیلخان

ئـارغون کـوری ئاباقـا بـوو کـە لـە سەرچـاوەکانی چـینیدا بـە لایـەنگری مەسیحییەت نیشان دەدرێ. لە ١٢٨١ ئاباقا بە ئۆردینەیشنی[1] یابلاهـای سـێیەم ڕازی بوو کە نەستورییەکان وەك جـاثلیق هەڵیانبـژارد بـوو. تـورکێکی ئۆنگـوت بەناوی مار یابلاها، لە چینەوە لەگەڵ ابن صـوما بـە هیـوای بینینـی ئورشـەلیم سـەفەری بـۆ ڕۆژئـاوا کردبـوو، بـەهۆی هاوپێوەنـدی فەرهـەنگی ئـەو لەگـەڵ سـەرکردەنوێیەکانی مـەغۆل، نەسـتورییەکان ئـەویان بـۆ سـەروکایەتی کەنیسەکەیان هەڵبژارد بوو. دەڵێن ساڵی دواتر ئەباقا لە بۆنەی جەژنی پـاك لـە بەغدا بەشداری کردبوو[75]. بەڵام پاش ماوەیەکی کورت ئەباقا کۆچی دوایی کردو تەگوداری[2] برای بوو بە جێگری ئەو کە بڕوای بـە ئیـسلام هێنـاو نـاوی سـولتان ئەحمەدی هەڵبژارد. یەکەمین کاری خانی نوێ لەسەر کار لادانی ئەستێرەناس و پزیشکانی مەسیحی و یەهودی دربـاری ئیلخـان بـوو. جگـە لەمـە ((بتخانـەکان و کەنیسەکانی ڕووخاندو لە جێگای ئەوان مزگەوتی دروست کرد.))

دوو کەس لە پیاوانی ئایینی پایەبەرزی شام، کە ئیرەییـان دەبـرد بـەدانانی مار یابەلاهای ئەجنەبی لە پۆستی جاثلیق وابن صوما وەك مـەلازم گـشتی، ئـەم بوختانەیان بە سولتان ئەحمەد ڕاگەیاند کە ئەو دوو تورکە دەیانهەوێ کـوڕێکی دیکەی ئەباقا واتە ئارغون ببێتە جێگری باوکی. دەرکەوت کە ئەو بەڵگـەی کـە مار یابەلاهاو ابن صومای تاوانبار دەکرد ڕاست نییـە بـەڵام هەڵوێـستیان تـاکوو سەرکەوتنی ئارغون بەسەر سولتان ئەحمەد لە ساڵی ١٢٨٤ هەر نـاجێگیر بـوو. کاتێـك ئـارغون پیلانـی ئـەو دوو کەسـەی خـەڵکی شـامی بیـست، فـەرمانی دا بیانکوژن بەڵام بە ناوبژیکردنی مار یابەلاها ڕزگارییان بوو، و تـەنیا داوای کـرد ئەو دووانە لەسەر کارەکانیان لادرێن[78].

[1] . ordination
[2] . Tagudar

لە سەردەی پاشایەتی ئارغون پزیشکێکی یەهودی بەناوی سەعدالدولە پلەی خەزانەداری گشتیو پاشان وەزیری گەورەی بەدەست هێنا. بەپێی سەرچاوەی موسلمانەکان ((سعدالدولە ئەو دیارانەی بە خزموکەسی خۆی دەسپاردو لەراستیدا لە سەردەمی وەزیری سعدالدولە تەواوەتی وولآت لەوپەری ئاوەدانیدا بوو و هیچ کام لە ئەمیرو ئەفسەرەکانی ئارغون خان نەیاندەتوانی ستەمو دەستدرێژی بکاتە سەر رەعیەتو جوتیاران[79].)) (حبیب السیر، ج۳، ل۱۳۱)

پێدەچێ کە سعدالدولە بەناو بووبێتە ئیسلام، هەرچەند کە دەڵێن قائانی هان دەدا کە بانگەوازی پێغەمبەری بکاتو ئاینێکی نوێی دابێنێت[1] ((و دابو نەریتی رابردوو یاساکانی کۆنی لەرووی جیهان.سرییەوە.)) لە ئەنجامی ئەم ئامۆژگارییە، ئارغون ((فەرمانیدا رێگە بە هیچ موسلمانێك نەدەن بێتە دیوانی کارو رێگری هاتوچووی ئەو عەشیرەتە بن بۆ ناو اردو. سعدالدولە لەگەڵ ئارغون خان بڕیاری دا کە کەعبە بکاتە پەرستگەی بتە بەدناوەکانو موسلمانەکانو شوێنکەوتەکانی دیکەی انام لە پەرستینی خودای بەخشەندەی دڵوڤان هەڵگەڕێننەوە بۆ پەرستینی بتەکان)) (هەمان، ل ۱۳۲) سەرئەنجام ئارغون نەخۆش کەوتو گروپێك لە دربارییەکانی سعدالدولەیان گرتو کووشتیان، و ((رۆژی دواتر ئاوی درکی ئاگرباری شەربەتی نەمانیان بە سعدالدولەی نەفرت لێکراوی بەخت ڕەش داو مەغۆلو موسلمان دەستە گوڵی سلاویان بۆ باغی پڕ لە رووناکی دانیشتوی یثرب ناردو پیاوانی ئایینی

---

[1]. "سعدالدولە بەوپەری رەقدلی چەندجار بە ئارغۆن خانی راگەیاند کە لە رێگەی چەنگیزخانەوە پێغەمبەری گەیشتۆتە خووسرەوی دوورەدەستەکان..." (هەمان، ل ۱۳_۱۳۲) و.

ئەحمەدی لە خەزانەی گەورەیی خودا عەبای مانەوەیان دەبەر کرد[801].))
(هەمان، لا ١٣٣)

لە ١٢٩١ ئارغون کۆچی دوایی کردو برا بچوکەکەی گیخاتۆ[٢] بوو بە جێگیری ئەو کە بەشێوازی هەمیشەیی مەغۆلەکان ((هەموو نارازییەکانی ئایینی لە پێگەی خۆیان هێشتەوەو ڕێزی لە هەموو بیروباوەرە سەرکییەکان گرت، جا مەسیحی بێت یان عەرەب یان یەهودی یان بت پەرست، و لایەنگری لە هیچ کامیان نەکرد[81].)) بەلاّم کۆمەڵێك خەلاّتی بە بەهای ٢٠٠٠٠ دینار بە جاثلیقی نەستوری بەخشی. هەروەها لە مەراغە، پایتەختی ئیلخان، رایسپارد کەنیسەیەکی جامعی نوێی دامەزرێندرێت کە ساڵی دواتر دووجار سەردانی ئەو شوێنەی کرد. لە ئاکامدا گیخاتۆ پێشنیاری دروستکردنی صومعەیەکی نوێی لە باکوور پایتەخت خستەروو، بە کورتی ((هەر شتێك کە مار جاثلیق دەمی داوای بۆ دەکردەوەو ئارەزووی دەکرد ئەو جێبەجێی دەکرد[82].)) دواهاتەکانی ئەم پشتیوانی کردنە ئاشکرایە، زۆر زوو لە پێوەندییەکانی لەگەڵ موسلمانەکانی ئەم هەرێمە وەدەرکەوت.

لە ١٢٩٥ دا گیخاتۆ بە دەستی ئەمیرەکانی سەکوت کراو کووژرا[٣]. شازادە بایدۆ[٤] دەسەلاّتی کەوتە دەست بەلاّم غازانی برای گیخاتۆ نەبەردی لەگەڵ کرد. غازان تعمید درابوو و بە ئایینی مەسیحی پەروەردە کرابوو. بەلاّم سەرداری گەورەی ئەو،پیاوێك بوو بەناوی ئەمیر نەورۆز، موسلمان بوو و بەلێنی

---

[1]. "تووکالو طغان چوونە خێلخانەی سعدالدولەو سوپاییەکان هێرشیان کردو بەتەواوی خانووی موسلمانو جویەکانیان تالان کرد کە لەوێ دەژیانو بۆ بەدەستهێنانی خشڵو شتی شاراوەی تر زەویو زارەکانیان هەڵکوڵی." (جامع التواریخ، ١١٨١) و.
[2]. Kaikatu
[3]. "چوونو ئەویان گرتو سپاردیانە دەست ئەمیرە توورەکان تاکوو لەناوی ببات." (لە ساڵی ٦٩٤ه.ق). (جامع التواریخ، ١٢٠١) و.
[4]. Baidu

پشتیوانی سوپایەکی موسلمانی پێدابوو بەو مەرجە کە غازان بەڵێن بدات پاش سەرکەوتنی بەسەر بایدۆ ببێتە موسلمان. ئەمە زۆر زوو هاتەدی غازان بوو بە موسلمان[1].

راپۆرتی موسلمانەکان لەم ڕووداوە ئەمە ڕوون دەکاتەوە کە بەشێکی ململانێی ئایینی لەناو هەرێمی ئیلخانییەکان لە نێوان دوو گرووپی مەغۆلەکان بوو، یەکێك ئەوانەی کە گرۆیی ئیسلان ببون‌و گرووپەکەی تر ئەوانەی کە گرۆیی نەببوون: ((لەو ڕۆژە پیرۆزەدا نزیکەی سەد هەزار کافر ئیمانیان هێناو یەکگرتوو بوون‌و لە تاریکایی کفرو بت پەرستیی ڕزگاریان بوو و گەیشتنە ڕووناکایی توحیدو عیرفان.))[84] (هەمان، لا ١٤٤)

بەڵام لە ماوەی چەند مانگدا ((عەشیرەتێك لە شازادەکان‌و نوئینەکان... لەگەڵ یەکدی ڕێککەوتن‌و پەیماننامەیەکی بە غلاظی ئیمانیان بەست کە هەر چۆنێك بێ بتوانن غازان خان‌و ئەمیر نەورۆز شەهید بکەن‌و مزگەوت‌و پەرستگەکانی خیرالانام بکەن بە کەنیسەو ماڵی بتەکان[85].)) (هەمان ١٤٧)

لەم ناوە، لە ڕۆژهەلات، تەیمور قائان جێگری قوبیلای، ئانەندەی[2] کوری مامی خۆی (نەوەی قوبیلای) (لەوانەیە بوزیی بووبێت) کردە دەسەڵاتداری ناوچەی تەنگقوت[3]. جەماوەری ئەو شارە تارادەیەکی زۆر موسلمانی چینی بوون، لە کاتێکدا خەڵکی گوندەکان هەر بە بت پەرستی مابوونەوە. ئانەندە عاشقی ژنێکی موسلمان دەبێ‌و دەبێتە موسلمان‌و زیاتر ١٥٠٠٠٠ سەربازی خۆی

---

[1]. "غازان خان بەهۆی بەڵێنێکی کە بە ئەمیر نەورۆزی دابوو، لەبەر دەم شیخ صدرالدین ئیبراهیم کوری شێخ سعدالدین حموی شایەت‌وئیمانی هێناو بە دڵپاکییەوە ئایینی راستقینەی پێغەمبەری پەسند کرد." (هەمان، لا١٤٤) و.

[2]. Ananda

[3]. "تەنگقوت وڵاتێکی گەورەیە کە درێژایی‌و پانتایی زۆرەو بە زمانی خۆتایی پێی دەووترێ خۆواشی واتە ڕووباری گەورەی ڕۆژئاوا." (جامع التواریخ، هەمان، ٥٠) و.

ناچار کرد ببنە موسڵمان[1]. ئەمە بووە هۆی ئاکۆکی ئەو لەگەڵ تیمور قائان کە هەوڵێ دەدا وازی پێ لە ئیسلام بێنێت.

((تەیمور قائان لەم چیرۆکە زۆر ڕەنجاو جیرقەلەنگو جیرتەقۆ کە دوو بڕان‌و سەردەستەی قوشچییەکان، هەناردی تاکوو واز لە پەرستش‌و یادی خودا بێنێت‌و سوجدە بۆ بتەکان ببات‌و لە بتخانە دا بخوور بسووتێنێت، ئانەندە ئینکاری کردو پشت گوێی خست... قائان ووتی: ئەو دێوەزمە ئەو ڕێگەی نیشانی تۆ دا. وەڵامی داوە ئەگەر دێوەزمە ڕێگەی نیشانی من داوە، غازان کە گەورەی منە، کێ ڕێنمایی کردووە؟... هەر چەند ئانەندە لە منداڵیەوە بیری موسڵمانی هەبوو بەڵام کاتێک زێدەڕۆیی لەم بوارەدا کرد کە بینی پاشای ئیسلامی غازان خلد ملکە بۆتە موسڵمان‌و پاکدین‌و لە ئێران تەواوەتی مەغۆلەکانی کردۆتە موسڵمان‌و بتەکانی شکاندوەو بتخانەکانی ڕووخاندوە، ئەویش لاسایی ئەوی کردەوەو بۆ بەهێزکردنی ئایینی ئیسلام هەوڵی دا.)) دەتوانرێ وێنا بکرێ کە

---

[1]. لە جامع التواریخ دا هیچ باس لە ئاشق بوونی ئانەندە نەکراوە: "مەنگ قەلان باوکی ئانەندە چونکە منداڵی بۆ نەدەما، ئانەندەی بە موسڵمانێکی تورکستانی سپارد کە ئەسبداری حەسەن ئاقتاجی بوو تاکوو پەروەردەی بکات. ژنی ئەو پیاوە بە ناوی زولەیخا شیری پێدەدا، هەربۆیە موسڵمانیتی لە دڵیدا چەسپابوو و فێری قورئان ببوو و زۆر بەباشی بە خەتی تاجیکی دەینووسی‌و هەمیشە ڕۆژەکانی بە پەرستش‌و یادی خودا تێدەپەڕاندو نزیکەی سەدوپەنجاهەزار لەشکری مەغول کە لەگەڵیدا بوون زۆربەیان بوونە موسڵمان." (هەمان، ٩٥١)

ئەویش ئەم کارەی بە بیانووی توونـدو قـورس
ئەنجام داوە.

لەم بوارەدا ململانـی لـە نێـوان خـودی مەغۆلـەکان هەیـە کـە دەبـێ ئـازارو سەرکوتی نەستورییەکان لە ڕۆژئاوا ببیـنین کـە لـە سـەر چاوەکانی مەسـیحیدا هاتووە. بەپێی مێـژووی مـار یابـەلاها، ئـەمیر نـەورۆز بـوو کـە ئـەم فەرمانـەی دەکرد: ((کەنیسەکان بنەبرو میحرابەکانیان سەرەوژووربکەن‌و ڕێگری بکـرێ لـە ئەنجامـدانی عـشای ربـانی‌و دوعـاو وێـردو بانگـەواز بـۆ نوێـژکردن نامێنێـت‌و سەرۆکەکانی مەسـیحییەکان‌و کۆمەڵـەکانی یەهودییـەکان‌و گـەورە پیاوەکانیـان نامێنێت.))

دەستبەجێ موسلمانەکان ڕژانە ناو کەنیسەی جامعی مەراغەو تاڵانیان کردو قەشەکانیان بە بارمتە گـرت. هەنـدێکیان رووت کـردەوەو بەسـتیانەوە، خـودی مار یابەلاهایان سەراوبەن هەڵواسیبوو و لێیان دەداو لەم کاتەشـدا دیلکـەرەکان داوایان لێی دەکرد واز لە ئایینەکەی بێنێت‌و ببێتە موسلمان. لە کۆتاییـشدا بـۆ ئــازادکردنی ئــەو، مەســیحییە خۆجێیــەکان ٥٠٠٠ دیناریــان دا بــە موســلمانەکان.سـەرئەنجام هیتـۆم پاشــای ئەرمەنــستان لەگــەڵ ئەفــسەرە چەکدارەکانی ناوبژی کردو تالانکردنی کەنیسەکانی مەراغە راگـرت‌و جـەماوەری بێدەنگ کرد[87]. بەڵام نەورۆز درێژەی بە ئازاردانی ماریابەلاها داو فەرمانیـدا کـە جـاثلیق (ماریابـەلاها) ئـەو خەڵاتانـە بگەڕێنێتـەوە کـە گیخـاتوو پێـی بەخـشی بوو[88]. جگە لەمانە، نەورۆز فەرمانی رووخاندنی کەنیسەکانی تەبرێزو هەمەدانی دەرکرد. کەنیسەکانی موصل‌و بەغـداد ئـازادی خۆیـان کرییـەوە، موسـلمانەکان کۆشـکی خەلیفـەیان وەرگرتـەوە کـە هۆلاگـو بـە بـەتریرکی دابـوو، جـامعێکی

نەستوریان گۆڕیو کردیانە مزگەوتو ئێسقانەکانی بەتریرك مار مەکیخاو مار دێنهایان[1] لە گورەکەی دەرهێناو بردیان[89].

کاتێك غازان بیستی چ کارەساتێکیان بەسەر مەسیحییەکان هێناوە فەرمانی دا کە جەزیەیان لێ نەستێننو ووتی ((هیچ کامیان نابێ واز لە ئایینی خۆیان بێننو جاثلیق دەبێ لە دۆخێکدا بمێنێتەوە کە بۆی ڕاهێنراوەو دەبێ بەرێزێکەوە کە شایەنێتی ڕەفتاری لەگەڵ بکرێو لەسەر تەختی خۆی فەرمان دەداتو گۆچانی دەسەلاَت لەسەر هەرێمەکەی رادەگرێت.)) جگە لەمە، ئیلخانی نوێ وەك غەرامەت ٥٠٠٠ دینار بۆ ماریابەلاها نارد[90]. بەلاَم جێگەی سەرسورمان نییە ((بەهەمان ڕێژەکە بەرەبەرە ئەو ڕێزە زیادی کرد کە پاشا (غازان) بۆ جاثلیقی دادەنا، نەفرەتێکیش کە لە دڵی دوژمنکانی جاثلیقدا هەبوو زیادی دەکردو پیلانیان بۆ دادەرشتو هەواڵی هەر ڕووداوێکیان دەگەیاندەوە لای نەورۆز.[91]))

ساڵی دواتر ((پیاوێك بەناوی شیناخ التیمور هاتە مەراغەو هەواڵی نارد کە فەرمانێکی لەگەڵ خۆیدا هێناوە کە ناوەرۆکەکەی دەڵێ هەر کەسێك وازی لە مەسیحییەت نەهێناوەو ئایینەکەی وەلا نەخستووە، دەبێ بکوژرێت[2].)) هەرچەند ئەم هەوالاَنە درۆ بوون، بەلاَم ئەو بیرەی بە موسلمانەکان بەخشی کە دووبارە تالاَنکردنی کەنیسەی جامع تالاَن بکەن. لەناو ئەو شتانەی کە بردیان مۆرێکی ئالتونو مۆرێکی زیوی تێدا بوو کە یەکەمیان مۆنگکە قائان بە بەتریرکی بەخشی بوو و ئەوەی تریان ئارغون.

هەوڵی دەسەلاَتدارەکانی خۆجێیی بۆ سزادانی تاوانباران بووە هۆی شۆرشێکی گشتی کە تێیدا جامعی مەسیحی بەتووندی زیانی بەرکەوتو ژمارەیەکی زۆری ڕەببانەکان کوژران. مار یابەلاها لەگەڵ چەند هاوڕێی ڕایان

[1] . Denha

کردو پەنایان بردە بەر ماڵی یەکێك لە هاوسەرەکانی مەسیحی غازان بەناوی بۆرگیسن ئارگی[1][93]. کاتێك غازان ـ لەو کاتەدا لە سەفەر بوو ـ هەواڵی ئەم ڕووداوەی بیست، فەرمانی دا کە موسڵمانەکانی مەراغە کۆبکەنەوەو ئەشکەنجەیان بدەن تاکوو هەر شتێکیان بە تاڵان بردووە بیگەڕێننەوە، بەڵام ئەوان تەنیا ((بەشێکی زۆر بچووکی شتەکانیان گەڕاندەوە ئەوەی تر مایەوە.))

پاش ماوەیەکی کەم لە ئەربیل، کوردەکان ئەمەیان خستە سەر زمانان کە هەندێ لە سەربازەکانی مەسیحی غازان هێرشیان کردۆتە سەریان‌و ردێن سپییەکیان کوشتووە. بەپێی مێژووی یابەلاها ((شەڕو بەدوای ئەودا ڕەق‌و ئاژاوە زۆر بوو و شەڕ دەستی پێکردو ڕەق‌و کینەی لە هەر دوو لا زۆر بوو واتە لای مەسیحییەکان‌و لای عەرەبەکان (واتە موسڵمانەکان). هەر دوو لایەن داویان بۆ یەکتر ناوەو چەند شەڕیان کرد[95].)) لەم ماوەدا غازان خەریکی دامرکاندی شۆرشێك بوو کە نەورۆز لە خۆراسان هەڵیگرساندبوو. لەم ناوەدا، مەسیحییەکانی ئەربیل بەرەو قەڵا ڕایان کردو موسڵمانەکان کە ژمارەیان زۆر لەوان زیاتر بوو گەمارۆیان دابوون. وەزیرە موسڵمانەکانی غازان ئەم دۆخەیان وەك ئاژاوەیەکی مەسیحییەکان نیشاندا. لە وەڵامی ئەم ڕووداوەدا مار یابەلاها هاتە دربار تاکوو دۆزی مەسیحییە گەمارۆدراوەکان بخاتە ڕوو. قاثان فەرمانی دا مەسیحییەکان‌و موسڵمانەکانی ئەربیل لەگەڵ یەکدی بە ئاشتی بژین‌و مەسیحییەکان ناچار بوون ۲۰۰۰۰ دینار غرامە بدەن. بەڵام ڕێگەیان پێدار قەڵا لە دەستیاندا بێت[96].

---

[1]. Burgsin Argi

میسیونەکانی دواییینی پاپ

یەکەمین سەرکەوتنی ڕاستەقینەی کەنیسەی لاتین لە ڕۆژهەلاتی مەغۆلی بەهۆی هەوڵەکانی یوحەنا/ جۆن خەڵکی مۆنتەکۆرینۆ[1] ڕەبەنێکی فرەنسیسکۆنی بوو کە لە ساڵی ١٢٩٠ ناردبوویانە درباری مەغۆل لە خان بالیغ.

یوحەنا لە چوار دەیە زیاتر هەتا کاتێك لە ساڵی ١٣٢٨ کۆچی دوایی کرد، بە نەبراوەیی ئاییینی کاتولیکی لەناو مەسیحییە جۆراوجۆرەکانی ئەو هەرێمە، کە لەو کاتەدا ژمارەیان زۆر بوو، بلاو کردەوە. جگە لە کۆمەڵەکانی نەستووری تورك‌و مەغۆلی خۆجێیی، بە زۆرەملی ژمارەیەکی زۆر لە ئەرمەنییەکان، ئۆسلاوەکان، یۆنانییەکان‌و مەسیحییەکانی تر لە سەرەتاکانی سەدەکە پاش سەرکەوتنەکانی مەغۆلەکان لە ئەورووپا‌و ڕۆژهەلاتی مەدیتەرانەوە هاوردبوویاننە ئەوێ.

یەکەمین هەنگاوی گەورەی یوحەنا ئەوە بوو کە پاشای نەستوری ئۆنگوت کوێرگویز کورگێن[2]، (پرەنس جۆرج)و رعیەتەکانی بەرەولای پاپ ڕاکێشا، هەرچەند پاش کۆچی دوایی جۆرج، قەشەکانی نەستوریی خۆجێیی خەڵکیان گەڕاندەوە سەر ئاییینی سەرەکییان. هەروەها یوحەنا کاریگەرییەکی زۆری هەبوو لەسەر ئالانەکانی قەوقاز کە شوینگری دابونەریتی ئۆرتۆدۆکسی یونانی بوون‌و هەم لەسەر ئەو ئەرمەنییانەی کە لە ماوەی مأموورییەتەکەی پێشوی لە ئەرمەنیستان زمانیان فێرببوو. لەساڵی ١٣٠٧ هەواڵی هەوڵەکانی یوحەنا لە چین بە پاپ گەیشتەوە‌و ئەویش لە وەلامدا کردی بە یەکەمین ئۆسقۆفی گەورەی خان بالیغ‌و بەتریرکی ڕۆژهەلات.

---

1 . John of Montecorvino
2 . Korguz Kuregen

بەلأم قەشەکانی نەستوریی کە یوحەنایان وەك رەقبێك دەدیت کە هەوڵ دەدات بەزۆری بچێتە ناو یورتی ئەوانەوە، هەمیشە بەردیان دەخستە بەرپێی. لە کۆتاییدا کار گەیشتە جێگەیەك کە بە ساختەچێتی تاوانباریان کرد وەك لە بەندی خوارەوە لە دووەمین نامەکەیدا هاتووە، ئەوەندەی نەما بوو کە لەناوی ببەنو هیوادار بوو ئەم نامە بگاتە دەستی پاپ:

> نەستورییەکان کە خۆیان بە مەسیحی دادەنێن بەلأم بە شێوازێکی زۆر نامەسیحییانە رەفتار دەکەن، لەم هەرێمانەدا وەها بەهێز بوونە کە رێگە نادەن بە هیچ مەسیحییەکی تر کە دابونەریتی تریان هەیە، جێگەیەکیان بۆ پەرستش هەبێ جا ئەو جێگە هەرچەندەش بچووك بێتو جگە لە بیروباوەری خۆیان ئامۆژگاری هیچ پەیرەوێکی تر ناکەن. چونکە هەرگیز هیچ حەواری یان خوێندکارێکی حەوارییەکان نەگەیشتونەتە ئەم هەرێمە، هەربۆیە نەستورییەکان راستەوخۆ و هەروەها پێدانی بەرتیل بە خەڵکی تر زۆر ستەمیان لەگەڵ کردوومو دەڵێن کە حەزرەتی پاپ منی نەناردووە بەڵکوو جاسوسو جادوگەرو هەڵخەڵەتێنەری پیاوانم. پاش ماوەیەك بەڵگەی درۆیینیان دروست کردوو دەڵێن کە هەناردەیەکی تر لەگەڵ زێرو خشڵێکی گەورە بۆ ئیمپراتوور هەناردرابوو کە من لە هیند کووشتومەو خەڵاتەکانیم دزیوە. ئەم پیلانە پێنج ساڵ درێژەی کێشا تا جیگایەك زۆرجار لێکۆڵینەوەیان لێدەکردمو دەیانخستمە

مەترسـی مـەرگێکی شـەرمنانەوە. بـەڵام
سـەرئەنجام، بـە یارمـەتی خـودا ئیمپراتـور لـە
بێتـاوانی مـن‌و نـاوەڕۆکی بوختانـچییەکان
تێگەیـشت‌و بـە ددان پێـداهانی هەنـدێکیان،
ئەوانیان لەگەڵ ژن‌و منداڵەکانیان دەرکرد[7].

نەبەردی یوحەنا بۆ ئیمانی کاتولێك لە چینی مەغۆلەکاندا نەبەردێکی یەك تاکی بوو و لە نامەکەیدا دەڵێ ئەگەر تەنیا دوو یان سێ قەشەی کاتولیکی تری هەبوایە کە پێگەی ئەویان لە بەرامبەر نەستورییەکان بەهێز کردبا لەوانەیە سەرکەوتوو ببوایە کە خودی قائانیشی کردبا بە کاتولیك[98]. لەڕاستیدا پێدەچێ یوحەنا تەنانەت لە پشتگیری ئەندرۆ، خەڵکی پروگیا/ فریگیە[1] هاوولاتی ئیتالیایی فرەنسیسکۆن‌و پەیڕەوی تیۆرەکەشی بێبەش بووەو ئەمەش لەوانەیە بەهۆی بۆشاییەك بوو کە ئەو کات لە نێوان مەعنەوییەکان[2]و جەماوەر لە فرقەدا هەبوو[99*].

ئاشکرایە کە ئیمپراتوری مەغۆل درێژەی بە خۆراگری خۆی داو لەم ناوەدا پیاوانی ئایینی فرقە جۆراوجۆرەکان کە لە هەرێمەکەی ئەودا چالاکیان دەکرد نەناسراو بوون. ئەندرۆ نەویستانە ئەم جیاوازییە کورت دەکاتەوەو دەڵێ ((ئەم ئیمپراتورییەتە بەرفراوانە لەڕاستیدا پیاوانێك لەخۆ دەگرێت لەهەر نەتەوەیەك کە لەژێر ئاسماندا هەیەو لە هەر فرقەیەك کە هەن‌و هەموو ڕێگەیان پێدراوە کە

[1]. Andrew Perugia
[2]. Spiritual
* "مەعنەوییەکان" ڕەبانی فرەنسیسکۆنی بوون کە دڵبەستراوییان بە هەژاری بە زێدەڕۆیی دادەنرا. ئەوان یاساکانی فرەنسیسی پیرۆزیان لە جیاتی یاساکانی پاپ دانابوو. کەسانێك کە سەردانی کەنیسەی کاتولیکی ئاڤینیۆنیان دەکرد هەندێك مشتومڕیان لە نێواندا هەبوو و لە ئەنجامیشدا لەو کەنیسەیە دەرکران. (نووسەر)

بەپێی فرقەی خۆیان بژین. چونکە ئەو بیروباوەری ئەوان، یان دەبێ بڵێم هەڵەی ئەوانە کە هەر کەسێك بەپێی فرقەی خۆی ڕزگار دەبێت[100].))

هەروەها پێرێگرین[1]، کە پاپ لەگەڵ ئاندرۆ هەناردبووی تاکوو پیرۆزی پێگەی ئۆسقۆفی گەورە بە یوحنا ببەخشن، لە ڕاپۆرتێکدا دەری دەخات کە لە حکومەتی مەغۆلەکاندا، ڕەببانەکانی کاتولێك ڕێگەیان پێدرابوو کە ئامۆژگاری بووزییەکان بکەن تەنانەت لە مزگەوتەکانی موسلمانەکاندا[101]، هەرچەند ئەندرۆ قەبولی دەکات کە ((هیچ کام لە یەهودیو ساراسینەکان گرۆیی مەسیحییەت نەبوون)) و ((زۆربەی بت پەرستەکان (بووزییەکان) تعمید درابوون، بەڵام پاش تعمیدەکە وەها بەجدی نەریتەکانی مەسیحیی پەیڕەو ناکەن[102].)) لەگەڵ ئەمەشدا بەراوردیان کردووە ئەو ساڵانەی کە یوحەنا لە چین بووە، نزیکەی دەهەزار کەسی هێنایە سەر ئایینی کاتولیك کە زۆربەیان سەر بە فرقە جۆراوجۆرەکانی مەسیحی بوون[103].

لە ساڵی ١٣٣٦ ئالانەکانی خان بالیغ نامەیان بۆ پاپ نووسیو داوایان کرد کە جێگرێك بۆ یوحەنا بنێرێت، چونکە هەشت ساڵ بوو کۆچی دوایی کردبوو. ووتوویانە ئالانەکان پێویستیان بە کەسێك بوو کە بتوانێت بەرامبەر بە پیاوانی ئایینی نەستوری ڕاوەستێت بەهەمان شێوە کە یوحەنا ڕاوەستا بوو[104]. هەرچەند کە هەناردەی پاپ هەرگیز نەگەیشتە چین، بەڵام بالیوزێکی پاپ بە سەرپەرشتی یوحەنای مارینیۆلی[2] کە لە ڕێگەی ئاورێشم لە ئاسیای ناوەڕاستدا سەفەری دەکرد، گەیشتە ئەوێ. لە درێژایی ڕێگەکەدا شوێنەواری ئەو ستەم ئازارانەیان بینی کە موسلمانەکان، پاش بوونە موسلمان بوونی مەغۆلەکانی ڕۆژئاوا، بە کۆمەلەکانی مەسیحی ئاسیای ناوەڕاستیان دەگەیاند.

---

[1]. Peregrine
[2]. John Marignolli

لە ئالمالیق زانیان کە سەرکردەی جۆغتایی، نویێ موسلمانێك بەناوی عەلی سولتان، سالێ رابردوو میسیون فرەنسیکۆنی لەوێ لا دابوو[105]. ماریینیۆلی‌و هاورێکانی چوونە خان بالیغ‌و سێ سالێ لەوێ مانەوە. ئەو دەلێ کە لەم ماوەدا ((لەگەلێ یەهودییەکان‌و فرقەکانی دیکە گەلێ‌راوێژی زۆر شکومەندی)) ساز داوە. پێدەچێ یەهودییەکان، وەك نەستورییی‌و موسلمانەکان، حەزیان دەکرد کە پەیکەرەو شەمایلی کەسە پیرۆزەکانی کاتولیك وەك بت بپەرستن.

ماریینیۆلی کە ڕێگەی دەریای هەلبژارد بوو بۆ گەرانەوەی بەرەو ئەورووپا، لە شاری بەندری زەیتون ئەوەند مایەوە کە توانی دوو ناقوسی کەنسیە بە دروستکردن بدات کە لە کاتی مالاوایی بە نیشانەی بێ‌ڕێزی کردن لە گەڕەکی موسلمانەکانی داناببوو. ماریینیۆلی کە لە ١٣٥٣ گەیشتە ئاڤینیۆن نامەیەکی لەلایەن ئیلخانەوە بۆ پاپ هێنا کە تێیدا داوای لە پاپ کردبوو کە ژمارەیەکی زیاتر فرەنسیکۆن بۆ چین بنێرێت. بەلام ئەمە لە کاتێکدا بوو کە نەخۆشی تاعون تەواوی ئەورووپای گرتبووەوەو هیچ میسیونێکی تری کاتولیك تا سەدەی شانزدە نەنێردرا بە رۆژهەلات.

رامیاری نەهاتووە دی

هەرچەند هەندێ لە پاشاکانی مەغۆل جاروبار گوشەنیگایەکیان بە ئەم یان ئەو ئایینەی هەرێمەکەیاندا دەخشاندو گرنگییان پێدەدا، بەلام رامیاری گشتییان لەسەر ئەم بنەمایە بوو کە هەولێ بدەن لە نێوان نەریتە دۆنادۆنەکاندا هاوسەنگیەك دروست بکەن بۆ ئەوەی هەر کامیان بتوانێت هەتا بۆی دەکرێ لە خزمەتی ئەواندا بێت. ئەم رامیارییە بەشێوەی جۆراوجۆر ڕێگەی بە نوێنەرەکانی هەر نەریتێك دەدا کە باوەر بکەن دەماری رەقیبەکانیان لەدەست دایەو دەتوانن بە پارێزراوری لە سزاکانیان هەر کارێك ئەنجام بدەن، کە ئەمەش بووە هۆی رێژەیەکی گەورەی وێرانی‌و خوێنرژان.... مەغۆلەکان هیوایەکیان

بەوە نەبوو کە لەگەڵ شوێنکەوتەکانی ئایینە جیاوازەکان بە یەکسانی رەفتار بکەن چونکە کاتێك گرنگیان بە گروپێك دەدا هەستی گرینگ بوون لەلای ئەو گروپە هەڵدەماسیو ئەمەش پەرەی بە ئاگری تووڕە بوونی ئەوانەی تر دەدا.

لەراستیدا، خۆراگریو گرنگی پێدانی مەغۆلەکان بە هەر کام لە ئایینە گەورەکانی هەرێمەکەیان پەرەی بە کارتێکەری نەشیاوی دەمارگرژیو رکابەریی نێوان گروپەکان دەداو مەسیحییەکان کە لە سەرەتای حکومەتی مەغۆلدا بنکەکانیان لەناو کۆمەڵگای ستێپس زیاتر لە بنکەی موسلمانەکانو بووزییەکان بوو، دوا قوربانیی ئەم ململانییە بوون. بەڵام هەر کاتێك بە رابردوودا دەچینەوە، دەبینین کە لە ئاکامدا مەغۆلەکان بەناچاری دەبوایە، لەهەر ناوچەیەکی ئیمپراتورییەتە بەرەو کەرتبوونەکەیاندا، ئایینی باڵادەست پەسەند بکەن، بۆ نموونە بوودیزم لە رۆژهەلاتو ئیسلام لە رۆژئاوا، لە سەرچاوەکانی ئەو کاتە بەدیار دەکەوێ کە ئەمە چەندە بەهۆی بەختو ناوچاوانی ئەم یان ئەو کەسایەتییەوە بووە[107]. پێدەچێ کە پێگپا وەزیری تەبەتی قوبیلای قائان، بە تەنیای ئامرازێکی بەدەستهێنانی پشتگیری بوو بۆ شیوازی تەبەتی بوودیزم لە چیندا، چونکە ئەگەر وەها نەبوایە لەوانەیە هەرگیز شوێنەوارێکی لە هەرێمی رۆژهەلاتی ئیمپراتورییەکە لەپاش بەجێ نەدەما. بە لایەنی کەمەوە هەتاکوو سەرەتای سەدەی چواردە، ئاراستەی رووداوەکان لە رۆژئاوا بەتەواوەتی نادیار بوو.

بەشی حەوتەم

چیتر ئینجانەی تاقیکردنەوە لە ئارادا نییە

کاتێـک پۆرتـەگالو هۆڵەنـدیو بریتانییـەکان لـە دەریـادا رووبـەروو شارستانیەتی ئاسیایی بوونـەوە، رۆڵـی دووهـەزار سـاڵەی رێگـەی ئاوریـشم لـە گوازتنەوەی نەریتەکانی فەرهەنگی کۆتایی پێهات. وێنەیەکی گـشتیی ئیـسلام، کە فرقەکانی سۆفێەتی وەك نەسـەویەو نەقـشبەندی بـەرێوەیان دەبـرد، هێـزی ئـایینی زاڵ بـوو لـە سەرانـسەری ئاسـیای ناوەڕاسـتدا، کـە تەنانـەت دەگاتـە مەتـەرێزەکانی بـت پەرسـتیی[1] لـەناو رەوەنـدەکانی سـتێپس. لـە سـەدەی شانزدەیەمدا چیتر ئینجانەی تاقیکردنەوەی ئایینی لە ئـارادا نـەبوو کـە رێگـەی ئاوریشم کاریگەرییە جۆراوجۆرەکانی خۆی تێدەرژاند.

کۆتایی هاتنی مەسیحییەت لە ئاسیای ناوەڕاستی سەدەکانی ناوەڕاست

مێژوونووسەکان حەز دەکەن زۆر بەئاسانی بەسەر نهێنی ئەم دۆخەدا دەرباز بن کە مەسیحیەت چۆنو چ کاتێك لە ئاسیای ناوەڕاست لـەناو چـووە. راپۆرتـە نوێیـەکان کـە رەنگدانەوەیـەکن لـە وێنـای هەڵبەسـتی سـەدەی شـانزدەیەمی کریستۆفێر مارلۆ[2]، بەناوی تەیموری لەنگی گـەورە، چـیتر دەربرینێکـی توونـدو کوورت بەدەستەوە نادەن دەربارەی دەرئەنجامێك کە هۆیەکەی خودی تـەیمور بوو، کە بۆخۆی دەچووە "غزا" تاکوو هەموو نەیارەکانی ئایینیی بنەبڕ بکات.

---

[1]. Paganism، لێرەدا مەبەست لە پەرەستینی بت هەمان شەمەنیزمو ئانیمیزمە نەك بوودیزم. (نووسەر)

[2]. Christopher Marlowe

مێژوونووسی بەناوبانگی فەرەنسی، رێنە گرۆسێت[1] نمونەی ئەو کلێشە ئەورووپییەیە لەم هەڵسەنگاندنەدا کە تەیمور (لە رووی تقـواوە خـەڵکی دەکووشت. ئەو نوێنەری تێکەڵەی بەربەرییەتی مەغۆڵو دەمارگرژی ئیسلامییە کە لەوانەیە لە مێژوودا بێوێنە بێت، و نیشانەکەشی شکلی پێشکەوتووی کووشتاری سەرەتاییە کە کووشتن تێیدا لەبەر هۆی ئایدیۆلۆجی انتزاعی ئەنجام دەدرێت، واتە وەك ئەرکێك یان راسپاردەیەکی پیرۆز.)[1]

هەرچەندە باروذۆخ نووسەکانی تەیمور سەرکەوتنەکانی ئەو بەسەر سەرکردەکانی مەسیحی قەوقاز، وەك (کافرەکانی) گۆرجێستان، دەنووسن[٢] بەڵام هیچ ئاماژەیان بە غزاکانی دژە مەسیحی ئەو لە ئاسیای ناوەڕاست نەکردووە[2]. لەراستیدا ئۆسقۆفی گەورە دۆمێنیکەنی سولتانییە لە ئێران، جۆن/ یوحەنای دووهەم، دەنووسێت کە تەیمور ((مەسیحییەکانی ئازار نەدەدا - بەتایبەت لاتینەکان - و بەباشی وەریدەگرتن، بەتایبەت بازرگانەکان رێگە پێدراو بوونن کە بۆ ئالوگۆری بازرگانی بچنە هەر جێگەیەك کە دەیانویستو بە شێوەیەك عبادت بکەن وەك ئەوەی کە لەناو جیهانی مەسیحییەت دان.[3]))

راستە کە مێژوونووسەکانی تەیمور ناویان نا ((غازی))، بەڵام بەکگراوندی ئەم نازناوە یان بەهۆی ئەو کێشانەیە کە لەگەڵ فرقەکانی موسلمانی رەقیب هەیەتی یان لەگەڵ کافرەکان وەك گرووپە ناسازگارەکانی رەوەندی ستێپس کە بەتووندی رێگری چالاکییەکانی بوون بۆ دروستکردنی ئیمپراتوری[4]. مەسیحییەت، کە لە دەیەکانی رابردوو دا لایەنگری مەغۆلەکانی لەدەست دابوو، چیتر بە هەرەشەی رامیاری دانەدەندرا و لەوانەیە تەیموری نیگەران نەکردبێت. لەلایەکی ترەوە، نەریتی دروست بیرکردنەوە بۆ تەیموری تازە پێگەیشتووی

[1]. Rene Grousset

[2]. حبیب السیر، هەمان، ٣٩٦.

رامیاری، لە عەشیرەتێکی تازە موسلمانی بەرلاس[1]، ئامرازێکی پەروپاگەندە بوو کە دەبێ دژی رکابەرەکان، چ موسلمان چ شەمەنی، بەکار ببردرێت[52].

لەوانەیە هەتاکووسەردەمی تەیمور چیتر مەسیحییەك لە ئاسیای ناوەڕاست دا نەما نووبێت. لە رووی نووسراوەی بەردە گۆرەکانی نەستوری وەدەر دەکەوی کە کۆمەڵەکانی ((حەوت ئاو)) (قەزاقێستانی باشوور) لە ساڵی ١٣٣٨-١٣٣٩ بەهۆی نەخۆشی تاعون لەناو چوو بوون[6]. لەو کاتەدا جێنکشی[3] سەرکردەی جۆغتایی، کە رێگەی بە بانگهێشتکەرەکانی کاتولیلی روومی دابوو کە لە ئەورووپاوە بێن و لە قلمروی ئەودا بانگهێشتی ئایینەکەیان بکەن، لە پیلانگێری بنەماڵەییدا کوژرا. جێگرەکەی نوێموسلمانێك بوو بەناوی عەلی سولتان کە لە رووی دەمارگرژییەوە هانی جێنۆسایدی ئیسلامی دا کە تێیدا هەموو بانگهێتکەرانی کاتولیك کووژران. ئەگەری زۆرە کە نەستورییە خۆجێییەکانیش ئامانجی ئەم جێنۆسایدە بوون، بەتایبەت لە کاتیکەوە کە ژمارەیەکی زۆریان لە حکومەتی جێنکشی دا خاوەن پێگەی حکوومی بوون[7].

یەکێك لە شوێنەوارەکانی رامیاریی تەیمور بە دڵنیاییەوە ئەوە بوو کە پێگەی چینی هەڵبژاردەی موسلمانەکان وەك زانایانی ئایینی و رێنوێنە سۆفییەکانی توونید دەکرد. تەیمور ئەم کارەی بە چەند شێوازێك ئەنجام دەدا، پێدانی اقگاعات و پێگەی مالی معاف لە مالیات، راسپاردنی هەندێ شوێن بەمەبەستی دروستکردنی مزگەوت و خوێندنگاکانی ئایینی و هەروەها بازارەکان و املاك دەگرێتەوە یان کۆمەڵێك خزمەتگوزاری وەك ئاو بۆ ئاودێری و بابەتی هاوشێوەی تر.

---

[1]. Barlas

[2]. "بە لەبەر چا گرتنی ئەوەی کە ئایینی نەستووری ماوەیەکی زۆر لەناو هۆزەکانی ستێپس هەبوو، دەشێت کە هەندێ لە رکابەرەکانی رەوەندی تەیمور هاوپێوەندی مەسیحییان هەبووبێت، بەلام لە هێ جێگایەکی ئەم سەرچاوانە بە روونی ئەم بارە وەك هۆکارێك باس ناکەن." (نووسەر)

[3]. Jenkshi

مجێورێتی ئەم شوێنانە بە مەرجێك لە دەستی بنەماڵەکاندا دەبوو کە بۆ چەند بەرە داهاتی ئابووریو پێگەیانی دابین دەکرد. لە سەردەمی جێگرەکانی تەیموور، چەندین خانەدانی زانایانی ئایینی بوونە ڕاژوری ئابووری زۆربەی شارەکانی ڕێگەی ئاوریشم وەك سەمەرقەندو بۆخارا.

واپێدەچێ لە چین پاش کۆتایی حکومەتی مەغۆلەکان لە ١٣٦٨، مەسیحییەت لە هاونشینی لەگەڵ ئەو سلسلە دەرکراوە ڕەنجی کێشابێت. مەسیحییەکانی ئۆنگۆت، کرایتو هۆزەکانی تری تورکو مەغۆل بۆ هەمیشە لەهەر جۆرە پشتگیرییەکی دەسەلاتێکی هاودڵ لەگەڵ نەریتەکەیان بێبەش بوون. واپێدەچێ کە بە تێپەربوونی کات، مەسیحییەکانی ستێپس زیاتر لە جاران بۆ هاتنەدی پێداویستییە واتاییەکانیان پەنایان بۆ لاماکانی بوودیی ڕوومی هێنا بێت. لە سەرەتای سەدەی بیستەم، بانگهێشتکەرەکانی کاتولیکی ئەورووپی هەستیان دەکرد کە دەنگدانەوەی نەریتێکی بزر بووی مەسیحییان (تعمید، دان پێدانان، تدهینی کۆتایی) لەناو هەندێ لە گرووپەکانی مەغۆل وەك ئێرکۆتەکانی[1] ئۆردۆس[2] لە مەغۆلستانی ناوەکی دۆزیبێتەوە[8].

شکستی مەسیحییەت لە ڕێگەی ئاوریشم

زیاتر لە یەك هەزارە، مەسیحییەت بەشێك بوو لە فەرهەنگی ئایینی ڕێگەی ئاوریشم بەلام لە ئەنجامدا بەشێوەکی سەیر کەمترین نیشانەیەکی لەپاش بەجێ نەما. جگە لە سەرزەوی پەراوێزو لەڕووی ڕامیاری بێبایەخی ئۆنگۆت لە باکووری چین، ئیتر هیچ وولاتێکی تر لەژێر دەسەلاتی نەستورییەکان دا نەبوو کە بتوانرێ لەگەڵ کاریگەرییە کورت خایەنەکانی پشتیوانی حکومی بەراورد بکرێ کە مانەویەتی سەدەی نۆیەم هەیبوو. هەتا سەدەی چواردەیەم ئەم

---

[1]. Erkut
[2]. Ordos

نەریتە سڕابووەوەو چیتر نیشانەیەکی وەهای لەپاش بەجێ نەما بوو، لە بارێکدا هەتاکوو ئێستاش کۆمەڵە گەورەکانی مەسیحییەت لە ناوچە گرنگەکانی ئیسلام لە ئاسیای رۆژئاواو ئەفریقای باکوور، هەر ماون، بەتایبەت نەستورییەکان لە عیراقی باکوورو ئێران. بۆچی چارەنووسی ئەوانەی کە لە ئاسیای ناوەراستدا بوون بەشێوەیەکی تر نووسرابوو؟

ئەمە دۆزێکە کە مێژوونووسە مەسیحییەکانی ـ کە کەم تا کوورتێك تەنیا مێژووی مەسیحییەتی ئاسیاییان نووسیوە ـ نیگەران کردووە. لەحنیان تازییەبارانەیە، لەحنی بەڵێنییەکە کە نەهاتۆتەجێ. زۆربەی روونکردنەوەکانیان لەسەر ((چۆنیەتی)) مەسیحییەت چڕ بۆتەوە کە یان وەك تازەگەرییەکی دەبینن (لە روانگەی مەسیحییەکانی رۆژئاوایی) یان لە باشترین باردا زۆر بە سادەو رواڵەتی هەژماری دەکەن. نەستورییەکان بەوە تاوانبار کرابوون کە خەڵکی نوێئاین وەردەگرن بەبێ ئەوەی لەوە دڵنیا بنەوە کە مەسیحییەت لە ژیانی ئەو نوێئایینانە دا راستییەکی واتاییە.[9]))

ئایینی نەستوری لەناو هۆزەکانی ستێپس لە قەراغەکانی شارستانییەتی رێگەی ئاوریشم سەرکەوتووتر بوو وەك لە ناوەندەکانی شاردا، هەر ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە بە ئایینێك بە ((شارستانیەتی لاوان)) ناوی ببەن[10] .

ئەم دادوەرییانە پێشتریش لە راپۆرتەکانی سەدەی ناوەڕاستی ویلیام روبروكو یوحەنا مۆنتە کورڤینو دەبینرێ، کە لە زۆربەی لایەنەکانەوە روانگەی رۆژئاواییەکانی دەربارەی نەستورییەکانی رۆژهەڵات بنیات نا. مەسیحییەکانی رۆژئاوایی نەبراوە ئەو نەستورییانەیان تاوانبار دەکرد کە حەزێکی فرقەییان هەبوو، پێدەچێ کاتولیکەکانی رۆمی سەدەی ناوەڕاست تارادەیەك لەهاوکاری کردندا راستگۆتر بووبێتن ((بەپێی راپۆرتەکانی روبروكو مۆنتەکۆرڤینو وەها نەبوون)).

راپۆرتە دواییەکانی دوور روانتر ئالۆزی ئایینی مەسیحی بەبیر دێننەوە، کە پێناچێت هۆزەکانی ستێپس هەرگیز بە تەواوەتی بەسەریدا زاڵ بوو بن، هەروەها ئاماژەیان بە ناوەرۆکی بێگانەی زۆربەی چەمکەکانی مەسیحی کردووە لە ژینگەی ئاسیای ناوەڕاستدا[11]. بەلأم بوودیزم نەك کەمتر ئالۆزر بوو، نەك بەلایەنی کەمەوە لە سەرەتادا، لەگەڵ زەینیەتی خەڵکی ئاسیای ناوەڕاست یان چین گوونجاوتر بوو، پێویست بوو ئەم ئایینە گۆڕانی بەسەردا بێت. مەسیحییەتیش لە رۆژهەلأتدا گۆڕا بوو، لەگەڵ هەمووی ئەمانەشدا دیسان نەیتوانی جێ پێی خۆی تووند بکات.

لایەنێکی کە جەختی لەسەر نەکراوە لەدەست چوونی کۆمەڵەیەکی بەهێزی نەستورییە کە چاودێری بازرگانی بکات. تەنانەت لە جێگەیەك کە بەفەرمی پشتگیری لە ئایینی نەستوری دەکراو لەگەڵی بەنەرمی رەفتار دەکرا، بۆ نموونە لە پاشایەتی ساسانیدا، دیسان بازرگانەکانیان هەرگیز ئەو پوانانەیان پێ نەبەخشرا کە سەرکردەکانی بووزیی یان موسلمانی رێگەی ئاوریشم بە ئەندامانی نەریتەکەی خۆیانیان دەبەخشی. ئەم رەچاوکردنە تەنیا لە حکومەتی هەندێ لە مەغۆلەکاندا هەبوو و ئەمەش کاتێك بوو کە رامیارییەکانی پشتگیری کردن لە نەستورییەکان لەگەڵ پەرچدانەوەی دژەمەسیحی موسلمانەکان دەرئەنجامی پێچەوانەی هەبوو.

سەرکەوتنە گرنگەکانی بانگهێشتکەرانی نەستوری لە مەسیحی کردنی خەڵکی ئاسیای ناوەڕاست لەناو هۆزەکانی ستێپسدا روویدا چونکە بۆ خۆیان لە سیستەمی بازرگانی رێگەی ئاوریشمدا بەشداریان دەکرد. بە لەبەر چاوگرتنی گورانکارییە ئاشکراکان لە شێوازی ژیان کردنو ئەو بەهایانە کە زۆرجار بۆ وەرگرتنی نەریتێکی فەرهەنگی ئایینی پێویستن، لەوانەیە سەرکەوتنی مەسیحییەت لە ئاسیادا سەرسورهێنەر نەبێت کە شانازی پێوە بکەین کە زیاتر

لە دووهەزار ساڵ لەگەڵ هەمووی ئەو هۆکارانەی کە پێشتر ئاماژەمان پێ کردن، گەشەی کرد،نەك ئەوەی کە بۆ شکەستەکەی بناڵێنین[12].

دوایین کۆمەڵەی مانەویی

مانەوییەت کە لە چین بە "ئایینی ڕووناکی" ((مینگ جیائۆ[1])) ناسراوە دوابەدوای ئەشکەنجەو ئازارەکانی ٨٤١ ـ ٨٤٦ بوو بە ئایینێکی نهێنیی و لە ژێرخانەکاندا ماویەوە. لەو سەردەمەدا مامۆستایەکی مانەویی بەناوی هۆلۆ[2] (لەوانەیە تورکی ئۆلۆغ[3]، بەواتای ((گەورە)) بێت) لە پایتەختەوە لە چانگ ئان سەفەری کرد بۆ فۆجۆ[4] لە ناوچەی باشووری ڕۆژهەلاتی فۆچیان[5] و لەوێ کۆمەڵێك جەماوەری پەیداکرد. مارکۆپۆلۆ لە درێژەی گەشتەکانی لە سەدەی سێزدەدا لەگەڵ ئەم کۆمەڵەی مانەوییە ڕووبەڕوو بووەوە هەرچەند بەهەڵە وای زانی مەسیحیین[13].

نەریتێکی چینی دەڵێ لائۆتزۆ[6]، کە بە دامەزرێنەری دائۆییزم بەناوبانگە، بەرەو ڕۆژئاوا سەفەری کردو لەوێ وەك هەناری لێ هات، چەند سەدە دواتر مەلەکەیەکی ئێرانی ئەم میوەی خواردو لێی دووگیان بوو و پێغەمبەر مانی لێ لەدایك بوو. بەپێی ئەم نەریتە، مانی پەیڕەوەکانی لائۆزەو بوودا کردە یەك[14]. ئەمە یارمەتی مانەوییەکانی چینی دا کە پەرستگەکانیان دائۆییو ئایینەکەیان بە قوتابخانەیەکی دائۆییزم نیشان بدەن. ئەم ستراتیجییە نیشانی دا کە لە بەخشینی توانا بە مانەوییەت بۆ مانەوەی لە سەردەمی دەسەلاتداری سۆنگدا بەسوودە چونکە ئەمانە بە گومانەوە دەیانڕوانییە ئایینی بێگانەو

[1]. Ming Chiao
[2]. Hulu
[3]. Ulugh
[4]. Fu-chou
[5]. Fu-ch'ian
[6]. Lao Tzu/ Lao Zi

پەرستگەکانی مانەوییان بە نافەرمی راگەیاندبوو[15]. لەگەڵ ئەم بارەشدا زۆرجار لە سەردەمی سۆنگ بە خراپە باسی مانەوییەکانیان دەکردو پێیان دەووتن ((شەیتان پەرستە روەکخۆرەکان)) - بەداخەوە ووشەناسی یەکەم ئاوانووسیی چینی ناوی مانی، مۆ[1]، بەواتای ((شەیتان))ە[16].

وەك مەسحییەکان لە سەردەمی بت پەرستی، بە چاوێکی هەرەشەوە دەیانروانییە ئەم فرقە نەك لەبەر بیرو باوەرەکەیان بەڵکو بەهۆی ناوەرۆکە نهێنییەکەیەوە[17]. رەنجو ئازاریان لە سەردەمی مەغۆلەکان دا کەم بووەوە چونکە مانەوییەکانیان خستبووە سنوری دەسەڵاتی ئۆسقۆفی نەستورییەوە[18]، بەلام سلسلەی مینگ کە لە سەدەی پانزەدەدا مەغۆلەکانی وەدەر نا، جارێکی تر ئایینی مانەوییەکانی چینی راکێشاوە ژێرخانەکانەوە.

بە پێچەوانەی ئەم هێرشە نوێیە ئەم ئایینە هەتا کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدە لە فۆچیان ماویەوە[19]، و نیشانەکانیشی تاکوو ئەمرۆش هەر ماوەتەوە. پەرستگەیەکی مانەویی لە تسائۆئان[2] نزیکەی پانزدە مایلی باشووری شاری نوێی چیوئان چۆ[3]، بندر گەورەی سەدەی ناوەڕاست کە لەلای رۆژئاواییەکان بە زەیتون ناسراوە. ئەم بقعە هەلگری پەیکەرێکی بەردینە کە یەکەمجار وا دەردەکەوێ کە بوودایە بەلام لە وورد بوونەوەیەکی زیاتردا، بەپێی تایبەتییە زۆرەکانییەوە دەردەکەوێت کە مانی پێغەمبەرە. جگە لەمە کتیبەیەك لە حەوشەکە دایە کە دەڵێ ((مانی، بوودای رووناکی.)[20]) لەم دواییانە، لەو نزیکانە قاپو کەوچکی خواردن لەگەڵ نووسراوەی مانەوییان لەژێر خۆل دەرهێناوە[21]. بەپێی راپۆرتێك، تاکوو ئێستاش هەر پەرستگەی تسائۆئان کراوەیە، پیرێژنی پارسا مجێوری ئەون و عیبادەتی تێدا دەکەن و پارێزگاری لە

[1]. Mo
[2]. Ts'ao-an
[3]. Ch'uan-chou

نەخشی بەرجەستەی مانی دەکەن‌و بە وێنەی بوودای شاکیەمۆنی بەژمار دێنن[22].))

زیاتر ئیسلامی بوونی رۆژهەلاَت

سوپای چەنگیزخان یەکتییەك بوو لە هۆزەکانی تورك‌و مەغۆل کە توانیبووی لە ماوەیەکی کورتدا بیانهێنێتە ژێر دەسەلاَتی خۆی ﴿بیانکات بە "ئیل"﴾، پاش مەرگی چەنگیز ئەو ئیمپراتوریەتە گەورەی کە پێکی هێنابوو بەرەبەرە پرۆسەی دوورودرێژی شیتەل بوونی دەست پیێ کرد. بەدرێژایی ساڵەکان، دەیەکان‌و سەدەکانی دواتر ئەم گرووپە عەشیرەتییانە یەکدییان دەگرتەوەو دووبارە جیا دەبوونەوە بۆ ئەوەی بتوانن وەلاَمدەری پێداویستیەکانی کات‌و شوێن بن، جا چ پێداویستی بەرگری کردن لە خۆیان بێت لە هەمبەر هێرشی هۆزەکانی تر یان خود بەری خستنی ئیلغار بێت بۆ دەسەلاَتەکانی واحە[23].

خوازیارانی دەسەلاَت زۆرجار دەبوونە موسلمان بەم مەبەستە کە اقتداریان لەناو بازرگانەکان‌و دانیشتوانی شارەکان پتەوتر بکەن، بەلاَم ئەم رەوەندە هەندێجار دەرئەنجامی پێچەوانەی دەبوو بە شێوەیەك کە زۆرێك لە رەوەندکانی ستێپسەکان لەگەڵ ئەم نویێ ئایینانە رکابەرییان دەکرد[24]. بەپێی مێژووی رشیدی، لە نێوەی سەدە پانزدە نوێموسلمانێك بەناوی تەغلەغ تەیمور چۆغتایی، هەرکام لە هاورێیەکانی کە نایاندەویست ببن بە موسلمان دەیکوشتن: ﴿تەغلغو رێنماییەکارە واتاییەکەی﴾ ((بریاریان دا بۆ بلاَوکردنەوەی ئیسلام یەکەبەیەکەی ئەمیرەکان ووت‌و وێژ بکەن‌و ئەمەش دەبیێ

بۆ ئەوانەی کە بڕوایان هێناوە باش بێت بەڵام ئەوانەی کە ملکەچ نەدەبوو دەبێ وەك کافرو بت پەرست بکوژرێن.))[251]

دواتر، پاش ئەوەی کە بانگهێشتکەرێکی کە سوێندی سۆفایەتی شکاندبوو وەك موعجیزەیەك لە نەبەردێکی رووبەڕوودا شەرکەرێکی بەناوبانگی شکەست دا ((خەڵك هاواری بەرزی ئافەرینیان دەکێشاو لەو ڕۆژە ١٦٠٠٠٠ کەس سەریان تاشی‌و بوون بە موسلمان.))[26]

لە دواترین دەیەی سەدەی چواردەیەم، بچووکترین کوری تۆغلەغ تەیمورو جێگری داهاتووی ئەو بەناوی خێرخاجە ((غەزای خۆتای گرتە ئەستو)) (لێرەدا پێدەچێ خۆتای بەواتای ناوچەی تاریمە). شاری قەراخۆجەو تورفانی لە ڕێگەی ئاوریشم داگیرکردو گووشاری خستە سەر دانیشتوانی کە ببنە موسلمان، ئیستا پێی دەڵێن دارالسلام[27].

موحەمەد خان کوری خێرخواجە بە نۆرەی خۆی رامیاری زۆرەملی موسلمانکردنی رعیتەکانی درێژە پێدا. دەڵێن ئەم رامیارییەی وەها بەهێزەوە درێژە پێدەدا ((کە لە سەردەمی پیرۆزی ئەودا زۆربەی هۆزەکانی مەغۆل بوون بە ئیسلام.)) پێدەچێ ئەم هەولانە بەرەنگاری لەگەڵ کراو بێت چونکە ((هەموو دەزانن کە چەندە پرۆسەی توندی جێبەجێ کرد تاکوو مەغۆلەکان بە شێوەی کەسانێك لێبکات کە بڕوایان بە ئیسلام هەیە. ئەگەر بۆ نموونە مەغۆلێك کەشیدەی نەبەستبا، ئەوا بزماری نالی ئە سپیان لە سەری دادەکووتا: رەفتاری لەم شێوە باوبوو.))[28]

---

[1] . محمد حیدر دوغلات. تاریخ رشیدی. چونکە نووسراوەی تاریخ رشیدی بە دەست نەکەوت نووسراوە ئینگلیزییەکەی وەرگێردرا. و.

ئەو گرووپانەی کە ئێستا بە قەزاق‌و قیرقیز ناسراون‌و ناوی دوو کۆماری ئێستای ئاسیای ناوەڕاست لەوانەوە وەرگیراوە، دوایینترین یەکێتی عەشیرەیی هەمیشە لە گۆڕاندا بوون کە بوونە موسلمان، گروپێکی تر کە مۆلفەی ئەم یەکێتییە بوو، قەلموق/ قەلمەقاقەکانی[1] مەغۆل بوون کە هەرگیز نەبوون بە موسلمان بەڵکوو بوودیزمیان پەسەند کرد.

ناوی قیرقیز (قەزاقەکانی ئێستا بەر لە سەدەی بیستەم بەم ناوە ناسراو بوون‌و بەقیرقیزەکانی ئێستایان دەووت ((قەراقیرقین))) یەکەمجار لە سەرچاوەکانی ئیسلامی سەدەی دەیەم ئاماژەیان پێکراوە وەك داگیرکەرانی شاری ئاق سو (ئاوی سپی) لە ناوچەی حەوت ئاوی قەزاقیستانی باشوور[29].

لە ڕاپۆرتەکانی چینی دا هاتووە کە کاروانەکانی موسلمان هەر سێ ساڵ جارێك لە کۆچەوە ئاوریشمیان بۆ ئەم هۆزە دەبرد. بەڵام لەوانەیە زیاتر قیرقیز/ قەزاق لەم گروپە یەکجێ نیشتەجێکراوە جودا بووبێتن، چونکە سەرچاوەکانی موسلمان هەتا ناوەندەکانی سەدەی شانزدەیەم ئەمانەیان بە کافر دادەنا[30]. یەکێك لەم سارچاوانە قیرقیزەکان بە((دروستکەری هەموو ئاژاوەکانی مەغۆلستان)) دەزانی‌و ڕوونی دەکاتەوە کە ((ئەوانە هێشتا کافرن‌و دووژمنایەتییان لەگەڵ ئیسلام هەر لەمەوەیە.[31]))

موسلمانێکی تر لە ١٥٨٢ دا دەنووسی‌و بەم شیوە هاوتای دەکات کە ((ئەوان نە کافرن نە موسلمان.[32])) نووسەرێکی سەدەی حەڤدەیەم دەڵێ قیرقیزەکان بت دەپەرستن‌و موسلمانی (ڕاستەقینە) نین[33]. لەم ڕستانەی دواییەوە دەتوانین تێبگەین ئەو هۆزەی باسیان کرا هەندێ لە کردارو نیشانکان‌و زاراوەکانی ئیسلامیان وەرگرتبوو و لە هەمان کاتیشدا زۆربەی میراتی ئایینی نەریتەکەی خۆیانیان پاراستبوو یان کردبوویانە ((ئیسلامی)).

---

[1]. Qalmaq

لەراستیدا ئەمە هەمان ئاوێتەبوونی نەریتەکانە کە ئەمرۆ دەتوانرێ لەناو ئەم هۆزانەدا ببینرێ.

ئەو ئاوەرۆکە ئیسلامییەی کە ئەم هۆزانەی دانیشتووی ستێپس لە درێژەی سەدەکانی پێش‌وپاش سەردەمی مەغۆل وەریان گرت تارادەیەکی زۆر پێوەندی بە کاری بانگهێشتکەرانی سۆفییەوە هەبوو وەك ئەحمەد یەسەوی (١١٦٧ـ١١٠٣)، نجم الدین کبری (فت١٢٢١) و مریدەکانیان کە ئەوانیان بەخاوەن کرامت دەزانی، وەك مەسیحییەکان‌و ئەوانەی کە بەرلەوان بوون، زۆربەی جار رۆلێکیان دەگرتە ئەستۆ کە بەشێوەیەکی نەریتییانە شەمەنەکان ئەنجامیان دەدا، هەندێجار لەو باوەردا بوون کە یش دەتوانن وەك شەمەنەکان هەلفرن[34]. ئەمرۆکەش لەناو قەزاقەکاندا دەتوانین کۆمەڵێك شەمەن هە کە بەسودوەرگرتن لە قۆرئان‌و نووسراوەی عەرەبی‌و شتی لەم شێوە ئایینەکانی نەریتی شەمەنی بەکاردێنن[35]. هەمیشە ((کەراماتەکان)) فێلی سەرکەوتووی بانگهێشتکەرەکان بوو لەناو هۆزەکانی ستێپس‌و ئەو رێنماییکارە سۆفییانە کەم بوون کە بەپێی نەریتەکەیان بەلایەنی کەمەوە پاش مردنیان خاوەنی هێزی موعجیزە یان هێزی شفابەخش نەبووبێتن[36].

ابن بطوطە، گەریدەی سەدەی چواردە دەڵێ کە رەوەندەکانی دەورووبەری سەمەرقەند (تاتارەکان) تەنانەت پێش موسلمان بوونیش سەردانی گۆری قثم بن عباس (کورە مامی پێغەمبەر کە لە ٦٧٦ شەهید بوو) دەکرد کە ((بە هۆی نیشانەکانی موعجیزە کە لێیان بینیبوو خێرو چاکە وەرگرن[371].))

پێدەچی کە هەندێ لە پیاوانی ئایینی وەك گەرنتییەکی کارەکانیان، سوودیان لە هەڵخەلەتاندنی زارەکیش وەرگرتبێت. ابن بطوطە دەگێرێتەوە

---

[1] . ابن بطوطە، سفرنامە، ترجمە محمد علی موحد، بنگاە ترجمە و نشر کتاب. تهران ١٣٣٧: ٣٨٤.

کێبێك[1]، کە لە ١٣٠٩ـ١٣٢٦ لە ماوراءالنهر سەرکردەی *ئۆردوی* سپی چۆغتایی بوو لە ئامۆژگاریکەرێك بەناوی بدرالدین مەیدانی پرسیاری کە موسلمانەکان دەڵێن کە هەموو شتێك لە قورئاندا هەیە، پێم بڵێ ئایا ناوی منی تێدایە. ئامۆژگارەکە لەوەلآمدا ووتی: بەڵێ. ووتەی ئەوە ((فی ایّ صورة ماشاء ركّبك)) لە ئەنجامی ئەم زمان شیرینییە کێبێك ((نەرمو نیانییەکی زۆری نیشان داو ڕێزی موسلمانەکانی زیاتر کرد.))[382]

ئامۆژگارە سۆفییەکان وەك ئامۆژگارەکانی نەستوریو مانەویی پێش خۆیان، وەك بەشێك لە راسپاردە بازرگانییەکان سەفەریان بوستێپسەکان دەکرد. بەم پێیە، ئەو ڕەوەندانەی کە زیاتر بیرۆکەی بازرگانیان هەبوو، لەوانەیە لە بانگهێشتی ئەم بانگهێشتکەرە خاوەن کەرامتانە سودیان بینیبێت کە بەهۆی پەسندکردنی نەریتی ئایینی ـ فەرهەنگی بازرگانەکانەوە بوو کە لە شارەکانو بۆنە تایبەتەکان سوودی زۆری بازرگانییان دەست دەکەوت.

[1]. Kebek

[2]. هەمان، لا ٣٧٥.

دەرئەنجام

مێژوو نووسانی ئەورووپی، دروستکەرانی چەمکی ڕێگەی ئاوریشم، بەگشتی هاودەنگن کە ئەم چەمکە لە سەدەی شانزدە دا واتاکەی لە دەست دا. نەبوونی مرجعیتی رامیاری یەکگرتوو بووە هۆی ئەوە کە لە ئاسیای ناوەڕاستی دژواری دووری ووشکایی دا بازرگانی کالا بەنرخەکان کەمتر ئەنجام بدرێت[39]، هەرچەند بازرگانی کالا پێویستەکان بەهەمان شێوەی جاران لە ناوچەکەدا چالاکانە ئەنجام دەدرا[40].

لە بەرامبەردا، بازرگانی دژواری دور جارێکی تر خۆی لەگەڵ رەهەندێکی نوێ هاوئاهەنگ کردەوە کە هیندی لە بەشی باشووری ڕۆژهەلات بە دەسەلاتی تازە سەرهەلداوی رووسیا لەباکووری رۆژئاوا دەبەستەوە[41]. بەلایەنی کەمەوە، خەلکی بەشی رۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاست توانیان لە تەواوەتی سەدەکانی حەفدەو هەژدەیەمدا رۆلی خۆیان وەك دلالەکانی نێوان ئیمپراتورییەتەکانی تێزاریو مەغۆل (گورکانی هیند) بپارێزن. رۆژ لەدوای رۆژ هیندوەکان رۆڵی گرنگتریان دەگێرا، ئەمانە لە سەرتاسەری ئێرانو ئاسیای ناوەڕاست کۆمەڵەی بازرگانیان دامەزراندو تۆرەکانیان تاکو مۆسکۆ و ئامستێردام پەرەی سەند.

لە ماوەی سەدەی نۆزدەهەیەم، ئیمپراتۆرییەکانی بریتانیاو رووسیا لە ئاسیای ناوەڕاست یەکگرتوو بوونو ئەو شوێنەیان کردە ناوچەیەکی نێوانگرو یەکجاری پرۆسەی بازرگانیان بەهۆی نائارامی قاچاغچییەکان راگرت. چینیەکان پەتەکەیان لە ملی تورکستانی رۆژهەلاتدا توند کردو ئاسیایان وەك کێکێکی ئیستعماری کردە سێ پارچە. ماوەیەکی زۆری سەدەی بیستەم، هۆزەکانی ئاسیای ناوەڕاست جیا لەیەکدیو لەژێر دەسەلاتی حکوومەتەکانی بێگانەدا

ژیاون، تەنیا لە دوو دەیەی رابردوودا دووبارە سنورەکانی ئیستعماری بەرەبەرە کرانــەوەو پێوەندییــەکانی بازرگـانیو فەرهــەنگی رێگــەی ئاوریــشم وردەوردە دەستی پێکردەوە *.

لە روانگەی فەرهەنگی ئایینییەوە، ئاسیای ناوەڕاستی سـەدەی شـانزدەیەم یەکێك لە ناوچەکانی جیهانی ئیسلام بوو کە زۆرتـر لـە بەشـەکانی تـر ببـوو بـە ئیسلامی، ئیسلامیتر لـە ناوچـە گرنگـەکانی عـەرەبو ئێرانـی ئاسـیای رۆژئـاواو میـسر، کـە لەمـە دواییـدا تەنانـەت تـاکوو ئیـستاش کەمینـەی غیرئیـسلامی بـە نادیاری هەر مـاون. تـەنیا ئـەفریقای بـاکوور، کـە ئـەویش لـە رووی گرنگییـەوە ناوچەی بەنرخی شارستانییەتی پەراوێزی ئیسلامییە، تارادەیەك لە رووی پلەی بوونە ئیسلامی لەگەڵ ئاسیای ناوەڕاست رکابەری دەکات.

ووتوویانە کە دەکرێ ئەم پارادۆکسە ئاشکرایە بەم راستییە روون بکرێتـەوە کە ئاسیای ناوەڕاست لـە ناوەنـدەکانی ئـایینی رکابـەر وەك مەسـیحییەت دوور بوو، ئەو ناوەندە ئایینییانەی کە پێشتر لەوێ هەبوون، لاواز بوونو پێوەندییان لەگەڵ مرجعیتی ئایینی ناوەندی دژوار بوو یان هەر هیچ پێوەندییـەك لـە ئـارادا نـەبوو[42]. بـەلام ئـەم روونکردنـەوە لـە وەلامدانـەوە هەنـدێ پرسـیارەکان خـۆی لادەدات. بۆ نموونە بۆچی مەسیحییەت لە هیندی باکوور ماوەو چۆن ناوەرۆکی مانەوییـەت ماوەیـەکی زۆر لـە فۆچـیان وەك نـاوەرۆکێکی جیاکـەرەوە لـەناو زەریای ئایینی گشتی چینی دا پارێزرا؟

روونکردنەوەیـەکی دیکـە، کـە رێگـەری گونجـان لەگـەڵ روونکردنەوەکـەی پێـشوو نییـە، ئەوەیـە کـە هۆزەکـانی ئاسـیای ناوەڕاسـت بەشـێوەکی گـشتی،

* " مەبەسـت لـە سـنوورەکانی ئیـستعماری، هەرێمـەکانی ئیـستعماری بریتانیـاو رووسـیایە کـە نەتەوەکانی ئاسیایی، لە ناوەندەکانی سەدەی نۆزدەیـەم هـەتاکوو کۆتاییـەکانی سـەدەی بیستەم (لەگەڵ رووخانی ئیمپراتۆری یەکێتی سۆڤییەت)، لە یەکدی جیا دەکردەوە." (نووسەر)

راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ، هەڵواسراوی بازرگانییەك بوون كە لە دەستی موسلمانەكاندا بوو. ئەمە تەنانەت دەربارەی رەوەندەكانی قەزاق و قێرقیزیش راستە كە داویین هۆزەكان بوون كە بوونە موسلمان. هەروەها ئیسلامی بوونی ناوچەكانی دیكەی جیهان كاتێك بەشێوەیەكی زۆر تەواو رووی دەدا كە راستەوخۆ بەو رێگە بازرگانیانەوە بەسترابا وە كە بەدەست موسلمانەكانەوە بوو، وەك كەنارەكانی ئەفریقاو باشووری رۆژهەلاتی ئاسیا. بە پێچەوانەوە لە هیندو سپانیا كە جەماوەری غیر ئیسلامی زۆرینە بوون، وەها كە هەڵواسراوی ئابوورییان گشتاندووە، لە بازرگانی دژواری دوور نزیك نییە.

زۆرەملی راستەوخۆ گەورەترین هۆكاری لایەنێكی بچووكی ئیسلامی بوونی رێگەی ئاوریشم بوو. هۆكاری گەورە، كە هۆكارەكانی دیكە لەوەوە وەرگیراون، هەمان یەكەمین و دوایین ململانێی موسلمانەكان بوو لە بازرگانی دژواری دووردا.

چیرۆكی ئایینەكانی رێگەی ئاوریشم بەشێكە لە مێژووی بەرینی گفتوگۆی فەرهەنگەكان، گفتوگۆیەك كە بە چالاكی كەسانێك مەیسەر بوو كە كارامەیی بازرگانی و هەستی دۆزەرانەیان هەبوو تاكوو بتوانن بە جۆرێكی سودهێنەر بەسەر دژوارییە گەورەكان و مەترسییەكانی سەفەر كردندا زاڵ بن لە ناوەراستی دوورگەی پان و بەرینی ئوراسیا.

پێرست

بەشی یەکەم

ڕێگەی ئاوریشم و ڕێبوارەکانی.......................... ٥
زاناکان یاخود هەڵخەڵەتێنەرەکان.......................... ١١
ئایین و بازرگانی ١٤
سەغدییەکان ٢٤

بەشی دووەم

ئایینو بازرگانی لە ئۆراسیای کۆن ٣٨
زەردەشت ٤٤
ڕووبەڕووبوونەوەی ئایینی ئێرانیو یەهودیی ٥٠
کاریگەرییەکانی ئێرانی لەسەر یەهودییەت ٥٣

بەشی سێیەم

بوودیزمو ڕێگەی ئاوریشم.......................... ٦٢
قوتابخانەکانی بووزیی ڕێگەی ئاوریشم.......................... ٦٦

بەشی چوارەم

لیزگەی داهێنەران: ١٠١
نەستورییەکانو مانەوییەکان لە ڕێیوبانەکانی ئاوریشم.......................... ١٠١

بەشی پێنجەم

بەئیسلام بوونی ڕێگەی ئاوریشم ١٤٥

بەشی شەشەم

زیانی لێك نزیکی ئایینەکانی سەردەمی مەغۆلان ١٧٨

بەشی حەوتەم

چیتر ئینجانەی تاقیکردنەوە لە ئارادا نییە ٢٢٤
دەرئەنجام ٢٣٧

له کۆتایی

دەیەکانی سەدەی نۆزدهەم دا، سەرسامی ئەوروپییەکان بە ئەوپەری جیهان گەیشتە لوتکە. ئیمپراتۆرییەکانی بەریتانیاو فەرەنسا جیهانیان بەرفراوان کردبوو و کاربەدەستەکانیان لە شوێنە داگیر کراوەکانەوە شت ومەك و چیرۆکی سەیرو سەمەرەیان بۆ دەناردن. شاعیرو وێنەکێشەکانیش لەسەر لاپەڕەو بومەکانیان، خەون و ئاواتەکانیان دەربارەی ڕۆژهەلاتی سەرنجڕاکێش تۆمار دەکرد.

ROJHELAT
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی
ڕۆژهەلات